

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

Peter Kr. Iversen: Chr. Stenz 70 år

P. V. Glob: Hans Neumann 70 år

Peter Kr. Iversen: Jens H. Jensen

Anna Sophie Lauesen: Og nu venter vi på skib

H. P. Jensen: Dyrlæge og gårdejer Rasmus Bjorholms dødsbo

J. C. Bendorff: Markfred i St. Emmerske

Klaus Ebbesen: Stordyssen ved Vedsted

Ole Harck: Trælbanken ved Kærgaard

Steen Wulff Andersen: Mellem Kongeå og grænse i den sene jernalder

Jørgen Slettebo: Nationalmuseet og Sønderjylland

Hans Stiesdal: Nørrevolde

H. V. Gregersen: Oldtidens og den tidlige middelalders Hærvej uden om Urnehoved

Sigurd Schoubye: Tønder slot

Henrik Fangel: Grevens gård i Haderslev

Inge Adriansen: »Teures Land, du Doppelteiche«

H. P. Jensen: Fra gårdslagtningens tid

Olav Christensen: M. T. B. Chemnitz, borgmester i Haderslev 1870–1895

Birgitte Wistoft: Antiksamlingen på Haderslev Katedralskole

Bog anmeldelser

Rettelse

Grænselandsdagbog

NOV./DEC. 11/12 · 1979 55. ÅRGANG

Sønderjysk Månedsskrift - Nordslesvigske Museer

Atter i år er den væsentligste del af artikelstoffet fra årbogen for museerne i Sønderjyllands amt »Nordslesvigske museer« blevet stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift. Dette stof omfatter siderne 363-367 og 3 -544, og det er i indholdsfortegnelsen mærket med en stjerne.

Årbogen 1979 er tilegnet museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, i anledning af hans 70-års fødselsdag, og det er museumsinspektør Steen Wulff Andersen, Haderslev, der har redigeret årbogen, mens Museumsrådet for Sønderjyllands amt har udgivet den.

Lysabild sognehistoriske forening

27.11.1979 kl. 19.30: Hvordan bevarer vi sognekulturen? Møde med kulturminister Niels Matthiasen.

4.2.-10.2.1980: Lokalhistorisk udstilling i anledning af Genforeningen.

4.2.1980 kl. 20: Generalforsamling.

Alle arrangementer finder sted på Lysabild skole.

»Alte Schule«, Kleinsolt

3.11.-18.11.1980: Udstilling af grafik, malerier, smykker, glas og vævearbejder.

Åbningstider: Tirsdag-lørdag kl. 15-18, søndag kl. 10-18.

Slægtsforskning

Arkivundersøgelser foretages i Viborg. Ydelse før betaling.

Jens Lampe, Gudrunsvvej 48, 7.th., 8220 Brabrand. Tlf. (06) 25 79 50.

Nissenhaus. Nordfrisisk museum, Husum

Udstilling 21.10.-2.12.1979: Hans Holtorf 80 år. Malerier, akvareller og grafik.

Sønderjysk Månedsskrift

udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland, men alle kan tegne abonnement, uanset om man er medlem eller ikke.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT koster 58.- kroner årlig (heri er medregnet MOMS og porto-udgifter). Enkeltnumre kan købes for 6.- kroner stykket, større særnumre eller dobbelthæfter beregnes der dog en særlig pris for.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT kan bestilles hos Historisk Samfunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå. Telefon (04) 62 46 83.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFTs redaktion:

Jørn Buch, Marielystvej 10, Haderslev. Tlf. (04) 52 33 08.

Werner Christiansen, Brorsonsvej 37, Tønder. Tlf. (04) 72 18 78.

Christian Stenz, Tøndervej 173, Åbenrå. Tlf. (04) 62 14 50.

Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, Haderslev. Tlf. (04) 52 17 37.

Prøvehæfter (overskudshæfter) sendes gratis og gerne efter anmodning.

Chr. Stenz. Foto P. Clausen, Åbenrå.

Chr. Stenz - 70 år

Den 14. november fylder Historisk Samfunds næstformand fra 1966, fhv. viceskoleinspektør Chr. Stenz 70 år. Han er landmandssøn fra Randers-egnen og arbejdede selv som bondekarl nogle år, inden han efter et højskoleophold på Askov 1930-31 søgte ind på Tønder Statsseminarium, hvorfra han tog lærerekseamen 1935. Han har senere

søgt videreuddannelse ved en række kursus og har blandt andet taget faglærerexamen i historie 1944. Han var lærer i Ladelund, syd for grænsen 1936 til 1941, da han med sin familie så sig nødsaget til at søge nordpå, hvor han til krigens afslutning var førstelærer i Nørre Hostrup, Egvad sogn.

Derefter flyttede han igen til Sydslesvig,

først til Vesby og derefter 1949-57 til Chr. Paulsen-skolen i Flensborg, hvor han fra 1951 var viceinspektør. Fra 1957 til 1978 var han overlærer og viceinspektør ved Rugkobbelskolen i Åbenrå.

Der kan vel næppe herske nogen tvivl om, at motivationen såvel for ham som hans hustru Ingeborg, f. Nielsen, der også er lærer fra Tønder, er udgået fra Claus Eskildsen, Sønderjysk Månedsskrifts grundlægger og mangeårige redaktør, som jo netop i 30'erne arbejdede med og udgav sin Dansk Grænse-lære. Claus Eskildsen havde en sjælden evne til at inspirere, og ser man rundt på de ældre lærere, som i denne landsdel arbejder med lokalhistorie, kan man konstatere, at hovedparten er hans elever.

Da Chr. Stenz kom til en egn, hvor en betydelig del af befolkningen endnu havde dansk som modersmål, faldt det naturligt for ham på baggrund af den tyske folklorist Poul Selks grundige sprogstudier i midten af 1930'erne at undersøge, om der efter krig og flygtningeinvasion var sket en forandring. Hovedresultatet af Stenz' undersøgelser blev, at det danske sprog i de fleste mellemslesvigske sogne i de mellemliggende år havde måttet vige for det tyske. Han fremlagde sine resultater i en så klar og overskuelig afhandling, der publiceredes i Sønderjyske Årbøger 1947, at Dansk Historisk Fællesforenings styrelse tilkendte ham den ærefulde årbogspris. Disse sproglige undersøgelser i Mellemslesvig videreførte han i en afhandling i Sprogforeningens årsberetning 1955-56. Han kunne her konstatere, at dansk folkesprog havde holdt stand og visse steder vundet terræn siden 1946.

Da Historisk Samfund gerne ville udvide sine sydslesvigske kontakter, faldt det helt naturligt, at Chr. Stenz 1949 blev medlem af redaktionen for Sønderjysk Månedsskrift og fra 1950 af foreningens styrelse. Fra 1957 var han sekretær og udførte her en ganske

særlig indsats ved tilrettelægning af de store egnsvandring, der fik en sådan tilslutning, at de ofte måtte deles. Som næstformand fra 1966 fortsatte han endnu en årrække dette arbejde. Fremdeles er han medlem af redaktionsudvalget for Sønderjysk Månedsskrift og har her navnlig helliget sig kommenteringen af valgene nord og syd for grænsen. Men i øvrigt er hans interessefelt vidt, hvad hans ikke mindre end ca. 50 bidrag til tidsskriftet er vidnesbyrd om.

Som historielærer i folkeskolen savnede han en anvendelig lille Sønderjyllands Historie, og 1958 udsendte han derfor på Danskerens Forlag en velskrevet og pædagogisk veltilrettelagt, rigt illustreret skolebog, hvor hovedvægten er lagt på den nyere og nyeste tids historie. Meget betydningsfuldt har også hans medvirken som redaktionssekretær ved Bov Sogns Historie, en af vore bedste sognehistorier, været. Inden for sine fagfællers kreds har han været stiftende medlem af bestyrelsen for Dansk Historielærerforening – en overgang foreningens formand.

Endvidere har han støttet det historiske arbejde i landsdelen gennem talrige avisartikler, og som konservativt medlem af det sønderjyske amtsråds undervisnings- og kulturudvalg 1970-74 har han også haft mulighed for at give det historiske arbejde en hjælpende hånd. I de senere år har han været medlem af bestyrelsen for Dansk Kultursamfund og er nu formand for Grænseegnens arbejdsudvalg.

Selv om han har anvendt mange kræfter inden for Det Konservative Folkeparti som folketingskandidat og kommunalpolitiker, har han dog altid haft tid til at dyrke sine historiske interesser, og ved den runde fødselsdag skal der derfor også fra Historisk Samfund for Sønderjylland bringes ham en hjertelig tak for mange års godt medarbejderskab.

Peter Kr. Iversen

Hans Neumann

70 år, 2. nov. 1978

Mangfoldigt har Hans Neumanns virke været som arkæolog i det sønderjyske gennem mere end en menneskealder og hans talrige udgravninger har kastet nyt lys over landsdelen gennem årtusinder. Neumann var mellem de første studenter, der fulgte Johannes Brøndstedts forelæsninger i nordisk arkæologi på Københavns Universitet, der indledte en ny epoke i udforskningen af vor forhistorie, og han fik som en af de første studenter arbejde på Nationalmuseets oldtidsafdeling. Han var tillige mellem de første fagligt uddannede, der ansattes på et museum uden for København.

Hans Neumann blev i april 1936, efter 3 års arbejde på Nationalmuseet og veloverstået cand. mag. eksamen med historie som hovedfag, ansat som leder af Haderslev Amtsmuseum og efterfulgte C. M. Lund, der siden 1890-erne i samarbejde med dyrlæge Smith havde foretaget arkæologiske undersøgelser overvejende af gravhøje i oplandet.

Som virkeområde fik Neumann det udstrakte Haderslev amt, et af de rigeste på oldtidsminder og fund i Danmark. Det måtte han dække som eneste arkæolog. Ved den nye museumslov i 1958 blev det udvidet til at omfatte alle de sønderjyske amter, så hele Nordslesvig blev hans arbejdsområde. Når det alligevel er lykkedes ham at klare så mange betydelige opgaver og opbygge en af de bedste forhistoriske samlinger her i landet, skyldes det hans utrolige flid samt udstrakt lokal støtte og hjælp. Neumann arbejdede jo i sin hjemegn, er født i Sønder Vilstrup og student fra Haderslev Katedralskole. Den faglige medhjælp blev også øget efterhånden og mange opgaver blev løst i nært samarbejde med Nationalmuseet.

Lange har Hans Neumanns arbejdsdage altid været, ligeligt fordelt mellem udgravninger og behandling af fundene på museet. Samtidig har han gennem utallige foredrag og artikler i presse og tidsskrifter bragt sine resultater videre. Hans alsidige virke som museumsmand og arkæolog fremgår ikke mindst af Haderslev Museums årbog, som er blevet udsendt siden 1947 med beretninger om udgravninger, undersøgelser og særudstillinger og som efterhånden omfatter træk fra alle Sønderjyllands mange skiftende oldtidskulturer.

Af Neumanns mange videnskabelige undersøgelser skal her kun nogle få omtales. Sammen med Mogens Ørsnes undersøgte i årene 1955–65 det store offerfund i Ejsbøl mose, hvor der fremgravedes over 2400 oldsager, våben og krigsudstyr, nedlagt i 300–400-årene i en hellig sø. Det afspejler utvivlsomt krigeriske begivenheder i dette tidsrum, hvor Nordslesvig og de tilgrænsende egne i det sydlige Jylland dannede et stammeområde med fællestræk i lerkarformer og gravformer, som fremhævet af Neumann. En afgrænsning af dette område mod syd har Neumann påvist ved udgravning i årene 1963–72 af Olgerdiget i Uge og Tinglev sogne. Det består af en bred grav med tre kraftige palisaderækker og strækker sig over 10 km, kun afbrudt af engdrag, og dateres til omkring 200 e. Kr. To pælepærringer i Haderslev fjord kan være en sikring af den østlige front.

Af betydelige resultater gennem arkæologiske undersøgelser skal kun opregnes store egekistegrave overbygget af cirkulære gravhuse ved Vojens, datering af hærvejen ved Skrydstrup til ældste bronzealder, det første fund af et storhus fra ældre bronzealder ved Trappendal, ligbrænding i dolktid, grenhytter bygget over stridsøksefolkets grave, forfædre dyrkelse ved jættestuer og en særlig metode for bygning af stendyssekamre.

Alle disse undersøgelser viser Neumanns dygtighed som udgraver og tillige hans evne til at finde nyt, hvor mange ville have givet op. Det gælder eksempelvis hans undersøgelse ved Enderupskov, som lodsejerens fund af nogle terra sigillata skår satte igang. Udgravningen gav ikke andre sjældne fund, men det lykkedes at påvise et dødehus fra yngre romersk jernalder, som et af de første fra tiden.

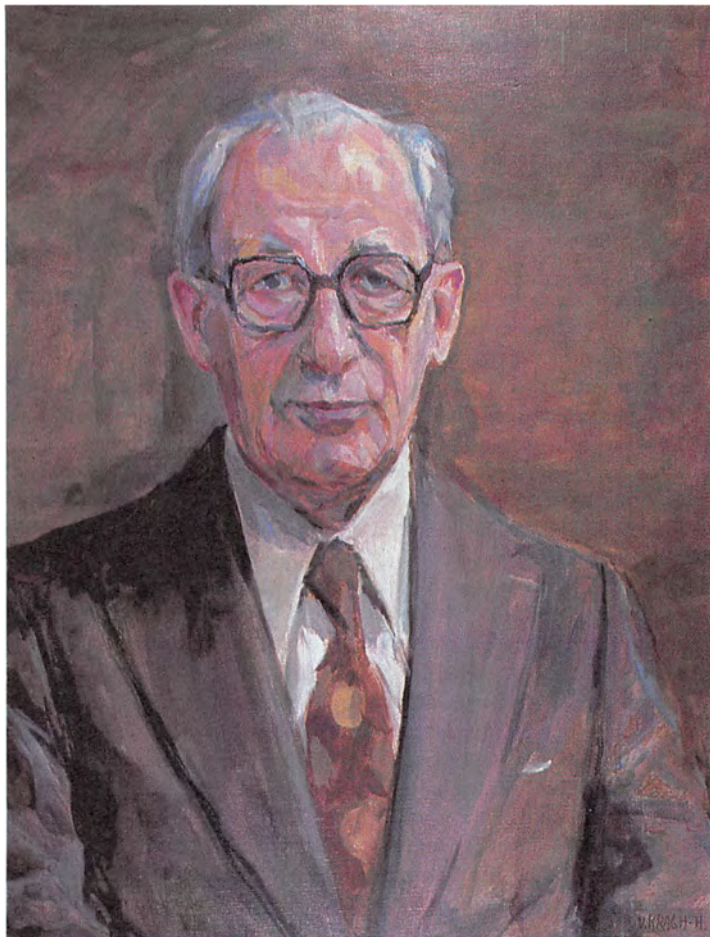
Aktiv har Hans Neumann altid været indenfor arkæologiske og historiske fagkredse og var eksempelvis i 1951 medstifter af Jysk Arkæologisk Selskab, der i 1968 satte et »Kuml« på hans 60-årsdag for arkæologiske fortjenester. Dette »Kuml« slutter med alle gode ønsker for fremme af hans planer om en ny museumsbygning. De er nu gået i opfyldelse og bygningen forlængst indviet. Når det lykkedes, skyldes det Neumanns arbejde gennem mere end 40 år, hvor han har lagt sten på sten ved at øge samlingerne gennem udgravningers rige fund, ved at gøre dem levende for alle i skrift, tale og særudstillinger.

Den nye bygning i Haderslev er en fortjent krone på Hans Neumanns livsværk som museumsmand og arkæolog.

P. V. Glob

Oversigt over Hans Neumann's skriftlige arbejder.

- 1936 Die Politik Athens nach dem Nikiasfrieden und die Datierung des Ostrakismos des Hyperbolis. *Klio* XXIX.
- 1940 Nogle nedgravede stenkamre fra Haderslev amt. »Fra Danmarks Ungtid« (Festskrift til J. Brøndsted).
- 1940 Bronzealderen i Danmark. *Kronik, Jyllandsposten* 1/12 1940.
- 1941 Udgravning af en jættestue i Grarup. *Sønderjysk Månedsskrift* 1941, s. 197–202. Anmeldelse af J. Brøndsted: Danmarks Oldtid. *Sønderjyske Årbøger* s. 295–299.
- 1943 Arkæologi og Flyvemaskine. *Kronik, Jyllandsposten* 6/7 1943. Folketro og planter I. *Grænsebladet*, årg. 1, 1943.
- 1945 Tyskerne og vore fortidsminder under besættelsen. *Sønderjysk Månedsskrift* 1945, s. 177–81. Oldtiden I. *Sydslesvig*, bd. 2, s. 52–59. Anmeldelse: P. V. Glob: Studier o. den jyske Enkeltgravskultur. *Sønderjyske Årbøger* s. 265–69.
- 1947 En gravhøj i Gabøl. *Sønderjysk Månedsskrift* 1947, s. 181–83. Haderslev Amts Museum 1947.
- 1948 Anmeldelse af: E. Kromann: Musikalsk akcent i dansk. *Sønderjysk Månedsskrift* 1948, s. 107–108.
- 1949 Haderslev Amts Museum 1948. Haderslev Amts Museum 1949.
- 1950 (s.m. P. Kr. Iversen) Fortegnelse over dagbladsartikler 1949 vedr. sønderjysk historie m.m. *Sønderjysk Månedsskrift* 1950, s. 31–36.

Hans Neumann malet 1978 af Viggo Kragh Hansen.

- 1951 Peter Hiort Lorenzens Skab i Haderslev Museum. Sønderjysk Månedsskrift 1951, s. 113–14.
Om Frederik VII. Sønderjysk Månedsskrift 1951, s. 128.
(s.m. Iversen & Stenz) Fortegnelse over dagbladsartikler 1950 vedr. Sønderjysk historie m.m. Sønderjysk Månedsskrift 1951, s. 29–32 og 63–64).
Hærulf-stenen. Sønderjysk Månedsskrift 1951, s. 177.
- 1952 (s.m. Chr. Stenz) Fortegnelse over dagbladsartikler 1951 vedr. Sønderjysk historie m. v. Sønderjysk Månedsskrift 1952, s. 28–32.
- 1953 Haderslev Amts Museum 4.
Et løveglas fra Rhinlandet. Kuml 1953, s. 137–154.
(s.m. Chr. Stenz) Fortegnelse over dagbladsartikler 1952 vedr. Sønderjysk historie m. m. Sønderjysk Månedsskrift 1953, s. 30–32.
- 1955 Haderslev Amts Museum 5.
- 1957 Lyksborg. Sønderjysk Månedsskrift 1957, s. 122–24.
Kastrup, en hedensk offerplads. Sønderjyske Årbøger 1957, s. 237–52.
Haderslev Amts Museum 6.
Hansborg Slot i Haderslev. Kronik i Dannevirke 4–5/2.

- 1958 Stenalderens agerbrug ved Vojensgård. Haderslev Amts Museum 7, s. 20–23.
Vejspor under bronzealderhøj. Haderslev Amts Museum 7, s. 24–29.
Romersk sølv mønt fra Ejsbøl. Haderslev Amts Museum 7, s. 30–32.
Afsn. »Oldtiden« og »Adel og Voldsteder« i Fra Gelsbro til Lillebælt. (Hjemstavnsbog for Haderslev by og amt).
- 1959 Museumdirektør, dr. phil. M. Mackeprang 1869–1959. Sønderjysk Månedsskrift 1959, s. 69.
- 1960 Jens Raben (Nekrolog). Sønderjysk Månedsskrift 1960, s. 53.
Jens Raben. Sønderjyske Årbøger 1960, s. 267–68.
Omkring den nye museumslov. Haderslev Amts Museum 8, s. 6–8.
Oldtidens bebyggelse i Tyrstrup herred. Jens Raben, Et mindeskrift.
- 1961 Museumsdirektør, dr. Fritz Fuglsang. Sønderjyske Årbøger 1961, s. 275–77.
Ligbrænding i stenalderen. Haderslev Amts Museum 9, s. 6–12.
Et sølvbæger (Claus Otzen). Haderslev Amts Museum 9, s. 35–36.
- 1963 Fra Museets oprettelse for 75 år siden. Haderslev Amts Museum 10, s. 6–13.
Trækonstruktion over grave fra stenalderens slutning. Haderslev Amts Museum 10, s. 20–31.
Stenskulptur fra Over Lerte. Haderslev Amts Museum 10, s. 37–38.
Haderslev Amts Museum 11, 1888–1963.
- 1964 Olmersvold. Sønderjysk Månedsskrift 1964, s. 277.
- 1965 Medarbejder ved: Trap Danmark, Haderslev Amt.
- 1966 Sønderjylland (Nordslesvig) i: »Med arkæologen Danmark rundt«. Politikens forlag.
Ejsbøludgravningen 1956–65. Haderslev Amts Museum 12, s. 9 ff.
Oldtidsbebyggelsen på Haderslev Næs. Haderslev Amts Museum bd. 12, s. 13 ff.
- 1967 Museernes arbejdsforhold. Fortid og Nutid bd. 23, s. 110–18.
- 1968 Tyrstrup præstegårdslade bevares. Sønderjysk Månedsskrift 1968, s. 314–15.
Bronzealderens guldring fra Tinglev. Haderslev Amts Museum bd. 13/1, s. 13–14.
- 1968 Et nyt guldfund (Bracteatfund, Bevtoft). Haderslev Amts Museum 13/1, s. 15–16.
Hvor lå Hansborg Slot? Haderslev Amts Museum bd. 13/1, s. 35–40.
- 1969 Udgravning med traktor. Sønderjysk Månedsskrift 1969, s. 233–34.
Statuen af Kejser Wilhelm I. Sønderjysk Månedsskrift 1969, s. 289–94.
- 1971 Anmeldelse af P. V. Glob, Højfolket. Sønderjysk Månedsskrift 1971, s. 72–73.
Sønderjylland – Nordslesvig og Sydslesvig. Sønderjysk Månedsskrift 1971 nr. 12, s. 458–63
Et provinsmuseum. Haderslev Amts Museum bd. 13, nr. 2, s. 53–61.
Museets hidtil ældste lågkrus (af Th. Hansen Bahr 1676). Haderslev Amts Museum bd. 13/2, s. 78–81.
Et dødehus fra Enderupskov. Kuml 1970, s. 157–170.
Anmeldelse af E. Albrethsen: Fynske Jernaldergrave III. Fortid og Nutid bd. XXIV, 1969–71.
Afsnittet »Forhistorie« i: Gyldendals egnsbeskrivelser. Sønderjylland.
- 1972 Anm. af K. M. Hermansen: Skodborg sogn i Frøs herred, 2. udg. Sønderjysk Månedsskrift 1972, s. 94–95.
Sønderjylland – Nordslesvig-Sydslesvig (Landsdelens navn gennem tiden). Kronik i Dannevirke 29/1.
Sognet ved guldvejen. Hygum sogn, træk fra oldtid til nutid.
- 1974 Museer i Nordslesvig. Nordslesvigske Museer 1, s. 7–13.
- 1975 Udgravningen ved Trappendal. Sønderjysk Månedsskrift, 51. årg. nr. 6, s. 225–226.
- 1976 (s.m. Stine Wiell). Oldtidsminder i Nordslesvig. (Udflugtsforslag fra Haderslev Museum).
Medarb. ved Sønderjyske historikere efter 1864. (Skrifter udg. af Hist. Samf. for Sønderjylland, nr. 44).
- 1977 Die Befestigungsanlage Olgerdige und der jütische Heerweg. Studien zur Sachsenforschung. Haderslev Museums nye bygning. Nordslesvigske Museer 4, s. 14–17.
- 1978 Hærvejen som Kulturformidler. Nordslesvigske Museer 5, s. 21–30.
- 1978 Arkæologisk virksomhed i Nordslesvig 1920–75. Festskrift til J. Hvidtfeldt.
- 1979 Jutish burials in the Roman Iron Age – Festskrift til J. N. L. Myres, Oxford.

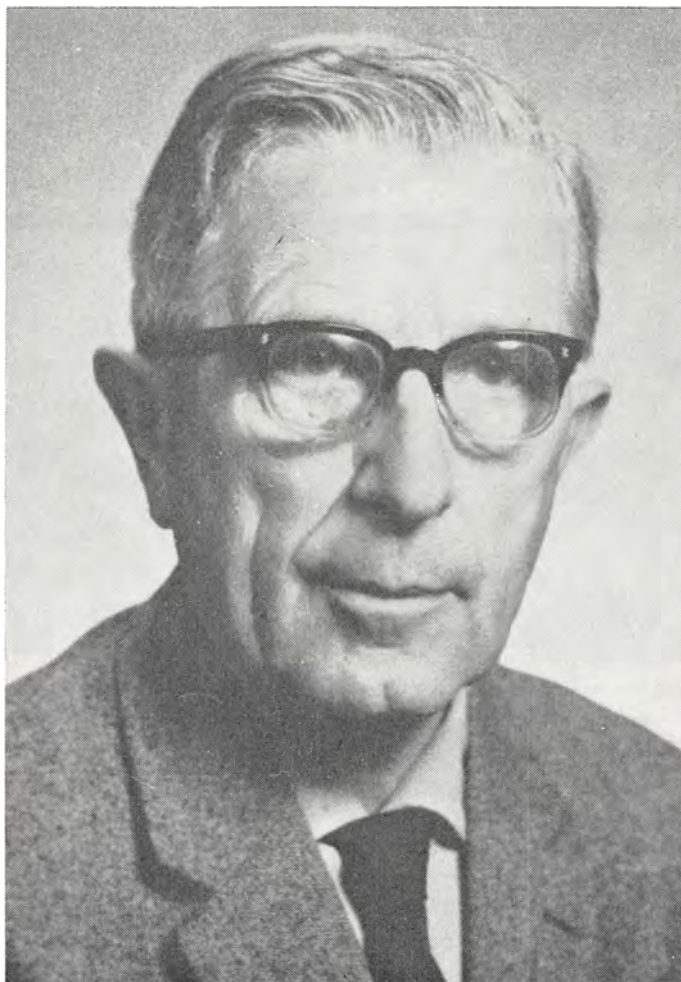
Blandt museumsinspektør Hans Neumanns større udgravningsarbejder var Olgerdiget. Her blev museets traktor anvendt på de steder, hvor man ikke kunne regne med, at udgravningsgenstande blev skadet. Her skete imidlertid det uventede, at en række palisader kom for dagens lys, da der med traktorens hjælp blev gravet en søgegrøft på tværs af Olgerdiget.

Palisaderne viste sig at udgøre et væsentligt led af forsvarsværket. Der var tre rækker næsten alle steder, hvor man prøvegravede – de to rækker var dobbeltstillede, og de følges, men man ved ikke, hvorledes de fungerede. Den tredje række, der er yngre, synes at være en ændring af digeføringen; den er en anden konstruktion end det ældre anlæg, der mulig forfaldt og skulle fornyes.

Museumsinspektør Hans Neumann arbejder på en bog om disse undersøgelser.

Hertil kommer årsberetninger for Haderslev Museum i »Haderslev Amts Museum«, »Nordslesvigske Museer« og i »Sønderjyske Arbøger«. Af avisartikler er kun medtaget kronikker og anmeldelser.

For hjælp til udarbejdelsen af bibliografien er redaktionen bibliotekar Karen Skipper Jensen, Det sønderjyske Landsbibliotek, Aabenraa, tak skyldig.

Jens H. Jensen. 9. 12. 1895 – 5. 9. 1979.

Jens H. Jensen

I en alder af 83 år afgik pens. førstelærer J. H. Jensen, tidl. Skovbøl, d. 5. sept. 1979 ved døden, og dermed er atter en af de kongerigske lærere, der kom hened 1920 og som udførte et dygtigt genforeningsarbejde, gået bort. Den unge, nørrejske lærer blev snart stærkt engageret i det folkeligt kultu-

relle og nationale arbejde i by og sogn. Han arrangerede foredrags- og oplæsningsaftner under primitive forhold i skolestuen i Skovbøl, han blev kasserer og sekretær for Åbenrå amts grænseforening indtil 1937 og var 1932 initiativtager til oprettelsen af Danske Samfund for Felsted sogn. Han blev medlem

af sognerådet 1937 og var fra 1940–54 sognerådsformand. I årene 1937–46 var han konservativt medlem af Åbenrå amtsråd, hvor han fremsynet gjorde sig stærkt gældende inden for sygehusudvalget og regnskabsudvalget.

Når der i Sønderjysk Månedsskrift skal skrives mindeord om J. H. Jensen, skyldes det hans lokalhistoriske arbejde, som han dog først efter sin pensionering 1965 for alvor fik tid til at beskæftige sig med. I sin fremragende erindringsbog: Landsbylærer i genvundet Land, der blev udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1976, har han givet vigtige bidrag til Felsted sogns historie efter 1920, men også i Sønderjysk Månedsskrift har han publiceret adskillige lokalhistoriske bidrag, der er solidt funderet på arkivalisk kildemateriale. Betydeligere er

dog hans afhandling i Sønderjyske Årbøger 1977: Et stykke landsbyhistorie i kildebelysning. Tumbøl 1714–66, en af de bedste lokalhistoriske afhandlinger i Sønderjyske Årbøger i de senere årgange. Ikke publiceret er det store med hans sirlige håndskrift prentede manuskript om Felsted sogns historie, som han kort før sin død sammen med andre samlinger afleverede til landsarkivet. Forhåbentligt vil det være muligt at få rejst midler til sognehistoriens udgivelse. Med den voksende interesse for lokalhistorie vil der være god anvendelse for dette med så stor flid indsamlede materiale ved historieundervisningen i Lundtoft kommunes skoler.

Ved J. H. Jensens død er en af Historisk Samfunds gode medarbejdere gået bort. Vi vil mindes hans virke i taknemmelighed.

Peter Kr. Iversen.

Lucie Sophie Kirschstein (1842–1930). Fotograferet i pinsen 1929 i sit hjem i Åbenrå.

Og nu venter vi på skib

AF ANNA-SOPHIE LAUESEN

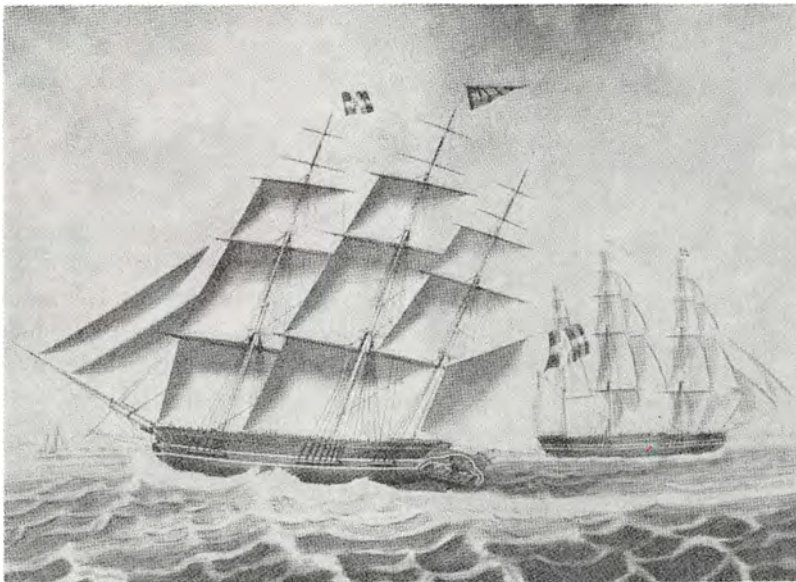
Nytårsaften 1930 begyndte Marcus Lauesen på et brev, men han kom ikke længere end til indledningen: »Kære Helge Rode«, før han kom i tanker om, at han nu ville skrive en bog om sin kones farmor.

Og så skrev han bogen »Og nu venter vi på Skib« i løbet af foråret og sommeren 1931. Manuskriptet blev sendt til Reitzels forlag, hvor den kun 23-årige forfatter allerede havde fået udgivet en digtsamling og to mindre sønderjyske romaner. Reitzels forlag returnerede imidlertid manuskriptet, som derefter blev sendt til Gyldendal, der udgav bogen i efteråret 1931, samme år som Nis Petersen efter mange besværligheder fik

sendt »Sandalmagernes Gade« ud og Kaj Munk heller ikke uden vanskeligheder fik »Cant« trykt.

»Og nu venter vi på Skib« er ikke en egentlig nøgleroman, men den unge forfatter brugte til dels omdigtede modeller fra virkeligheden. Marcus Lauesens kone, Anna-Sophie Lauesen, f. Kirschstein, fortæller her om baggrunden for bogen.

Når der udkommer en roman, som fortæller om mennesker i en lille by, er det nærliggende at spørge: Hvem er disse mennesker, – har de levet blandt os, – var de sådan som de er skildret i bogen?

»Maria fra Apenrade« tilhørte rederiet Bruhn og blev ført af kaptajn Hans Bruhn. Originalmaleriet gik i arv til Carlo Bruhn, der boede i Hamborg. Det blev ødelagt under et af bombardementerne af Hamborg.

I de mange år der er gået, siden Marcus Lauesen skrev »Og nu venter vi på skib«, er disse spørgsmål gang på gang dukket op, vel oftest her i Sønderjylland. Marcus Lauesen har selv givet svar, blandt andet i et interview fra 1964, hvoraf jeg gerne vil citere følgende:

»... Der er kun een model fra denne for mig ellers så fremmede verden. Model – det er endda ikke rigtigt, for intet medlem af »modellen«s familie ser et *portræt* i fru Juliane Hagemeyer. – Kun få gange så jeg den statelige gamle dame. Men jeg blev stillet over for en myndighed, jeg har prøvet at skildre. – Et enkelt træk, der af gode grunde ikke kunne omtales i romanen, vil jeg gerne føje til. Min herkomst som søn af en fattig dansksindet arbejderfamilie gjorde mig uværdig til at komme sammen med datteren af en tidligere rig, tysksindet skibsreder- og kaptajnfamilie. Men den gamle frue ønskede at se »proletaren«, som jeg af visse medlemmer af familien kaldtes, og hun inviterede mig sammen med sønndatteren til søndagsmid-

dag. Mine fejl var hende ikke indlysende nok, for da vi havde spist husets fortrinlige carryret, tog hun vore hænder og smilede mildt og ligesom lidt lunt: »Seid gut zu einander, Kinder, – setzt Euch.« Det blev til enkelte besøg endnu, men vi vidste, som hun selv, at Karons båd ventede ude på reden og kun ventede på at lægge bi. Ære være hendes minde ...«

»Og nu venter vi på skib« er altså ingen nøgleroman; men mange af personerne er typiske for en generation, der var ved at forsvinde. Det, der betog Marcus Lauesen, var den livsstil, disse mennesker viste. Nogle »gik ned med flaget«, med værdigheden i behold – andre var præget af nedgangen. Men lad os se på nogle af dem.

Hovedpersonen »Juliane Hagemeyer«, hvis rette navn var Lucie Sophie Kirschstein, har åbenbart gjort størst indtryk på den unge forfatter. Han kendte hende kun i ganske kort tid, i årene 1928–30, da hun var over 80 år gammel. Hun var min farmor, født

Lucie Sophie Bruhn fotograferet som 19-årig, nyforlovet pige. Foto Kgl. Preuss. Hofphotograph F. Brandt, Artische Anstalt in Flensburg.

som den navnkundige skibsreder og kgl. agent Jørgen Bruhns ældste søns ældste datter (f. 1842 på Nymølle ved Aabenraa som datter af kaptajn Hans Bruhn* og hans hustru Bertha, f. Claussen). Hendes mand, kaptajn J. C. Kirschstein, var søn af møller Kirschstein, der ejede en mølle i Sønderborg.

Den unge Kirschstein kom straks efter sin konfirmation i huset hos familien Bruhn og fik sin uddannelse i rederiet. Da Lucie fyldte 19 år, blev de forlovet, og få år efter fulgte hun sin mand ud til Kina. De fik fast bopæl i Chefoo (Nordkina), men som det var skik og brug, havde kaptajnen sin kone med på mange af sine ture på den langstrakte kina-

kyst. I 1872 blev deres første barn (min far Bruno Kirschstein) født i Chefoo. De næste den yngste til Hamborg. Deres mor holdt lige to børn, født 1874 og 1876, døde som spæde. Da det fjerde barn ventedes, tog min far-mor hjem til Aabenraa. Men både dette og det følgende barn døde som små. Det sjette barn, der også blev født i Aabenraa, blev min farbror, Carl Kirschstein. Der var 13 års aldersforskel mellem de to brødre. Men tilbage til Kina.

Kaptajn Kirschstein havde et medfødt handelstalent og etablerede sig i Chefoo med noget, man i dag ville kalde et handelshus. Han handlede foruden med skibsstyr og proviant også med varer, som han dels importerede fra Europa, dels opkøbte i Kina (f.eks. silke og fjer). Som et kuriosum kan nævnes, at han allerede dengang havde forhandlingen af Tuborg øl.

Han var kun lige fyldt 50 år, da han havde tjent nok til at kunne tage hjem til Aabenraa og – lige som så mange andre Kina-kaptajner – kunne bygge sig et hus på Nørre Chaussé (den nuværende Haderslevvej). Han døde i 1907, og hans enke overlevede ham i 23 år. Hun havde, foruden sin store familie, en stor vennekreds, især blandt de mange kaptajnsfamilier, der nød deres otium i hjembyen.

Hendes to sønner Bruno og Carl hører til hovedpersonerne i »Og nu venter vi på skib«, den ældste som »Christian«, den yngste som »Jürgen«. De var, ligesom i bogen, vidt forskellige. Den ældste slægtede sin mor på, den yngste sin far. Den ældste holdt på »det gode gamle«, den yngste var imponeret af alt det nye i tiden. Da de efter 1. verdenskrig skulle begynde forfra med at bygge en eksistens op, forsøgte de at samarbejde, men

* Jfr. »Kaptajn Hans Bruhns Erindringer«, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1957.

Familien kaptajn Johannes Chr. Kirschstein, Lucie Sophie Kirschstein, f. Bruhn og sønnen Johannes Bruno Kirschstein. Foto ca. 1874 af L. F. Fisler, Canton Road. Shanghai.

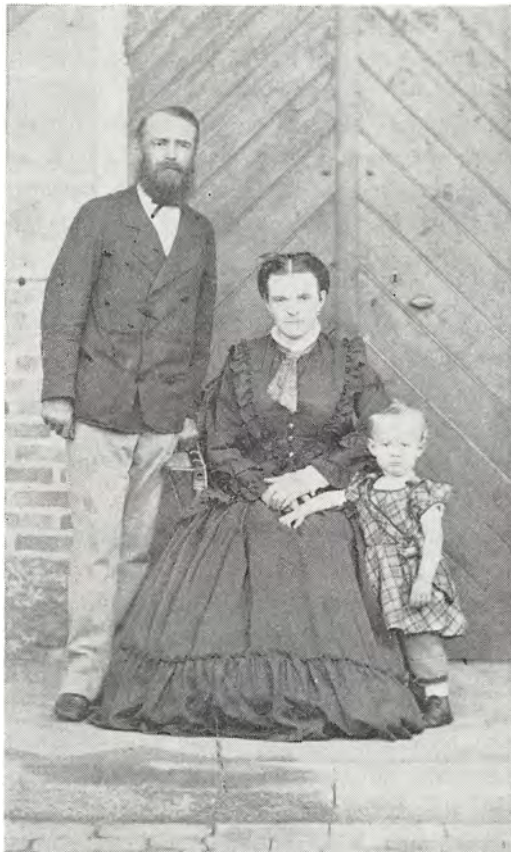
det gik kun ganske kort tid, så skiltes deres veje igen. Den ældste kom til København, meget af dem begge og prøvede altid at glatte ud, når de to voksne sønner mundhuggedes. Svigerdøtrene har Marcus Lauesen skildret ganske frit; der er intet i fremstillingen, der minder mig om min mor og min tante.

Så er der »Juliane«s søster »Jessy«. Hun bærer tydelige træk af Lucie Kirschsteins yngste søster, fru Julie Fürstenau, for hvem det var karakteristisk, at hun elskede at gå imod strømmen, at bruge stærke ord, at chokere folk. Det fortælles om hende, at hun som ung kom ridende fra Nymølle for at aflevere sin fars fine kravetøj til vask og stryging hos Jomfru Fanny, og for at chokere folk sad hun baglæns på hesten. Da hun fik at vide, at hendes grandniece var blevet forlovet med Marcus Lauesen, var hendes kommentar: »Godt at der kommer nyt blod ind i familien«. Hun sad trofast ved sin gamle søsters sygeseng i de sidste svære dage.

Den »Sille«, der i bogen er hushjælp hos fru Juliane, var en kær slægtning, der tidligt var blevet enke. Hun styrede huset i de senere år.

Lægen, »Dr. Bachmann«, har meget tilfæles med min farmors huslæge, dr. Dibbern, der havde praksis i sit store hus Skibbrogade 7.

Det skibsrederi, der kaldes »Michelsen«, hentyder til rederiet Jebsen, der efterfulgte Aabenraa-rederne på Kinakysten. Når Marcus Lauesen lader fru Juliane antyde, at »Michelsen« bygger på de traditioner og den goodwill, der er grundlagt derude af hendes slægt og alle de andre Aabenraa-kaptajner, har der vel været noget om det, og det var da også den almindelige mening inden for

den Bruhn'ske familie.

Fætteren »Hans Jessen« repræsenterer de mange medlemmer af familien, der blev Kina-kaptajner. I meget ligner han Lucie Kirschsteins fætter Jacob Bruhn, der i sine senere år var havnefoged i Aabenraa. Han var ofte gæst hos min farmor, og efter hendes død holdt han forbindelsen med mine forældre vedlige (han var min gudfar). Den »Inge«, der i bogen er hans datter, er opdigtet, men typisk for den tids ugifte døtre, der hele deres liv forblev i hjemmet og plejede deres gamle forældre.

Den »skøre« fætter »Georg« er opdigtet, ligesom hans hustru »Christine«. Men sindslidelser, tungsind og særheder fandtes i den store familie, også selvmord er forekommet. Folk sagde, at det var, fordi fætre og kusiner giftede sig; men det store slægtstræ, Lucie

Kirschstein har udarbejdet, viser kun få eksempler på »indgift«. Originalen beror i Landsarkivet i Aabenraa.

»Georg«s niece »Ilse«, der er plejedatter i hans hus, er opdigtet. Man kan til en vis grad sige, at hun er Marcus Lauesens talerør. Hun ser på familien ligesom udefra, hun lever i en anden verden, hvor bøger og kunst spiller en større rolle end penge. Hun står »Juliane Hagemeyer« nær, fordi hun hos hende finder forståelse.

Om de steder, der nævnes i bogen, gælder det samme som for personerne; der har været en model, men den er udformet digterisk frit.

Byen er Aabenraa, der i 1920'erne kun havde ca. 7000 indbyggere og hvor alle kendte alle i det såkaldte »gode borgerskab«.

Landet er Løjt Land, den skønne halvø, som forfatteren kendte særdeles godt og hvis natur han beskriver så levende i mange af sine bøger.

»Skovsmølle« er en opdigtet gård på Løjt, den ligner mest gården »Dalholdt« i Barsmark, men har også lånt træk af gården »Høgebjerg« i Skovby. Marcus Lauesen har ladet den fremstå som Juliane Hagemeyers fødested, vel nok fordi han ikke vidste ret meget om min farmors fødegård »Nymølle« vest for Aabenraa, og vel også fordi han ville begrænse »landet« til Løjt Land.

Øen med værftet er Kalø i Genner Bugt, hvilket er historisk korrekt.

Lad mig slutte med et par personlige bemærkninger. Under 1. verdenskrig, da min far var indkaldt til søs, boede min mor og jeg hos min farmor, og jeg bevarede den nære forbindelse med hende til hendes død i 1930. Jeg husker bedst de mørkningstimer, vi holdt sammen. Så blev lågen til den store flisekakkellovn lukket op, og mens »Grossmutter« gik op og ned i sin store stue, fortalte hun om Kina.

Og så husker jeg de mange for mig morsomme og »aparte« mennesker, der kom hos hende.

Der var den gamle fru provst Göttig, der talte plattysk, og de uadskillelige gamle tvilling søstre fru Emilie Sommer og fru Marie Offersen, der gik under eet navn »æ Mille-Midde«, og en forsagt lille kaptajnsenke, der kun var kendt som »æ Trauerweide«. Der var tante Anna Davidsen (Dåfitsen) »med æ hat«, der bar på Åbenrås største og tungeste damehatte. Så var der Onkel Jacob Bruhn, »æ havnemeste'«, der var så elskelig og kunne bande så stygt, med sin statelige kone Dora, datter af gamle orgelbygger Marcusen, hun lignede grangiveligt de billeder, vi havde i skolen af Kaiserin Auguste Viktoria. Og den sirlige gamle frk. Kossow med proptrækkerkrøller og hørerør.

En trofast ven var den gamle kaptajn C. C. Fischer (bror til redaktør Fr. Fischer). Venskabet opstod, da kaptajn Fischer, der havde kone og børn med ombord, forliste med sit skib på Kinakysten, og de blev optaget som gæster hos mine bedsteforældre i Chefoo, hvor de måtte vente i flere måneder, indtil der kom et nyt skib hjemmefra, som Fischer kunne overtage. Han glemte aldrig denne gæstfrihed, og han bistod min farmor med råd og dåd, da hun var blevet enke. At han var dansksindet og hun var tysksindet, betød intet, man respekterede hinanden, ligesom man ude i Østen havde respekteret englænderne og kineserne (japanerne omtaltes mere forbeholdent).

Hvad der har betaget Marcus Lauesen hos min farmor – der sin høje alder til trods var 3 år yngre end hans egen far – var foruden hendes klogskab og fortællekunst især den værdighed, hvormed hun bar sin skæbne, da inflationen efter 1. verdenskrig havde tæret på den formue, hendes mand havde efterladt. At hun har syntes godt om den unge mand, der ville giftes med hendes barnbarn, fremgår af et brev, hun skrev til mine forældre dagen efter, at vi første gang havde været inviteret hos hende. Og at sympatien har været gensidig, derom vidner »Og nu venter vi på skib«.

»Bjorholms Minde«s gamle stuehus.

Dyrlæge og gårdejer Rasmus Bjorholms dødsbo

AF H. P. JENSEN

11. januar 1897 døde Tislund sogns største jordejer og skatteyder, og H. P. Jensen, Ager-skov, har kigget på boets aktiver og passiver.

Dyrlæge og ejer af Tislund sogns største gård »Bjorholmsminde« Rasmus Bjorholm døde den 11. januar 1897 på et hospital i København efter en operation. Forud var gået længere tids svagelighed. I september 1896 havde den store dyrlægepraksis måttet opgives. Rasmus Bjorholm blev begravet den 19. januar 1897 på Tislund kirkesgård. Død og skatter er uomgængelige, den 5. juni 1897 indsendte boet opgørelse til amtsretten i Toftlund over aktiver og passiver. Den lød

således i dansk oversættelse:

1. Grundejendom, inkl. parcellerne 159.20.34 hektar 1302,02 Mark Reinertrag.	Mark 32.550,-
6. Uhre	— 100,-
7. Guld- og Sølvtoj	— 605,-
8. Porcellæn	— 60,-
9. Glasvarer	— 20,-
10. Tin, kobber, messing, blik og jern	— 387,-
11. Linnedtoj og senge	— 2.560,-
12. Møbler og husgeråd	— 2.176,-
13. Klædningsstykker	— 1.370,-
14. Vogne, seletøj og avlsredskaber	— 1.983,-

*Dyrlæge og gårdejer
Rasmus Bjorholm (1838–1897).*

15. Kreaturer, 16 køer a 175, ungkreaturer 32 a 100, 6 heste a 400, 2 føl a 100, 4 svin a 50 og 8 får a 25	– 9.000,–
16. Forråd til brug (Korn)	– 1.000,–
18. Diverse og bøger	– 100,–
	<u>Mark 51.911,–</u>

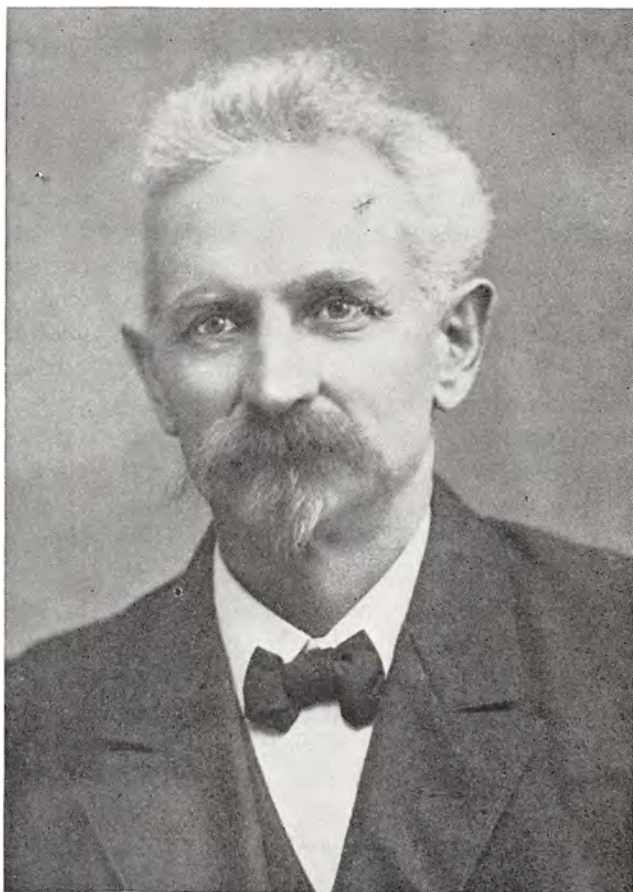
21. Gjæld, efter afdrag:	
a. Hypotekgjæld	30.000
b. Rest forplej- ningskoster	50,–
c. Begravelses- koster	500,–
d. Gravsten og gitter	550,–
e. Transport af liget fra Kjø- benhavn	200,–

f. Aftægt efter kontrakt, årligt	Mark 110,–	1.320,–	Mark 33.070,–
Summa af efterladenskaber			<u>Mark 18.841,–</u>
(Følger erklæring og underskrift)			

I opgørelsen nævnes intet vedrørende dyr-
lægevirksomheden, hverken udestående for-
dringer eller instrumenter og medicin. År-
sagen kan være, at fordringerne er inddrevet
i efteråret 1896, og at det brugelige af in-
strumenter og medicin er afhændet til en
efterfølger. Muligt kan man også have anset
det for værdiløst.

Fast ejendoms offentlige værdiansættelse
er i reglen lavere end handelsværdien. Allig-
evevel må man undre sig over den lave ejen-
domsskyld på Mark 32.550,–, men Bjor-
holmsminde var dengang en mager gård.

*Gårdejer Chresten Madsen Petersen
(1874–1951).*

Endelig afspejlede landbrugskriserne i de sidste årtier af 1800-tallet sig endnu i den offentlige vurdering.

Besætningen har hverken været stor eller lille efter tiden. Med seks heste kunne der kun foretages markarbejde på en begrænset del af gårdens mange hektar. Tilmed har et par af hestene til stadighed været brugt til dyrlægens kørsel. En stor del af jorden har henligget i vedvarende græs eller måske i udyrket hede og mose.

Man kan undre sig over, at gårdens linned og sengetøj er højere ansat end vogne, sele-tøj og avlsredskaber, men den store maskinpark kendtes jo ikke dengang.

Rasmus Bjorholm havde været sit sogns største jordejer og skatteyder, men gårdens drift havde nok været sat noget til side for den store praksis, der dækkede mere end den

nuværende Nørre Rangstrup kommune. De sidste år havde Bjorholm kun med besvær kunnet overkomme det anstrengende rejseliv med hest og vogn i al slags vejr. Han havde budt sig selv alt for meget. Gårdens drift lå i hænderne på trofaste medhjælpere, men det er ikke helt det samme, som når mandens eget øje daglig følger alt i driften.

En stor gård får sjældent lov at hvile længe. Er der en datter, kommer der en dygtig ung mand. Det gjorde der også på Bjorholmsminde.

Den 8. november 1901 blev pigen Bolette Marie Bjorholm af Gøtterup, Tislund sogn, født den 4. september 1874, viet til ungkarl af Hyrup, Bevtoft sogn, Chresten Madsen Petersen, født den 31. oktober 1874.

Og så fik Bjorholmsminde pisen over nakken.

Markfred i St. Emmerske

AF J. C. BENDORFF

For 120 år siden var det så som så med fredssommeligheden i den ellers så fredelige lille landsby Store Emmerske et par kilometer øst for Tønder. Det var dog ikke direkte personlige stridigheder, der rystede det lille bysamfund; men der var ufred på marken, og det kunne tilnærmelsesvis være lige så slemt.

Indhegningen af markerne bestod dengang mange steder af grøfter eller diger, som kreaturerne ikke havde større besvær med at forcere. Det forekom da også tiere, end godt var, at den ene nabos kreaturer og andre husdyr forvildede sig ind på en andens område. Den, hvis mark blev betrådt af en andens dyr, kunne så hjemtage disse, hvorefter dyrenes rette ejermand kunne afhente dem mod at erlægge de såkaldte optagelsespenge; et beløb pr. dyr efter nærmere bestemte regler.

Fremgangsmåden var ret almindelig, men forståeligt nok ikke særlig populær, hvis der var sket skade af større omfang.

En af de emmerske bønder, Nis Jørgen Jensen, har åbenbart fundet forholdene så utålelige, at han indgav klage til herredsfogden for Tønder. Naboernes kreaturer havde gentagne gange hjemsøgt hans marker, og han fandt nu anledning til ud over optagelsespengene at kræve skadeserstatning, hvilket tilsyneladende er blevet ham nægtet.

Efter vurdering af forholdene videresendte herredsfogden klagen til amtshuset i Tønder, hvor sagen da også blev overvejet for derefter den 14. januar 1853 at blive returneret til herredsfogden med anmodning om en betænkning sagen vedrørende og om forslag til genoprettelse af markfreden i St. Emmerske.

Herredsfogden gik i gang med en videre undersøgelse og anførte senere til amtshuset i Tønder, at det rigtigste ville være at henvisе Nis Jørgen Jensen til ad rettens vej at

søge sin skadeserstatning, dersom han fastholdt kravet. Herredsfogden havde haft samtaler med både klageren og byfogden og fandt, at den foreliggende klage ikke var helt ubegrundet. Bymændene havde nemlig ikke det foregående år kunnet enes om at ansætte en markmand.

Markmandens arbejde bestod i at holde øje med, at kreaturerne forblev inden for deres egne græsgange, og ved overtrædelse sørge for hurtigst mulig optagelse for derved at holde markfreden nogenlunde vedlige. I St. Emmerske skulle han for sin ulejlighed ifølge gældende forordning have en fast årlig løn af fem rigsdaler og derudover en skilling for hvert optaget dyr. Det var altså ikke ligefrem en »fed« bestilling at være markmand. Foruden den ene skilling til markmanden skulle skadevolderen for sine vildfarne dyr til skadelidte erlægge fem skilling pr. kreatur og pr. får. Men der skulle jo spares på skillingen, og en markmand kostede kun penge. De fem rigsdaler skulle betales af lodsejerne i fællesskab efter gårdenes størrelse, dertil kom så den ene skilling for optagelsen, og det var jo penge, der kunne spares, når hver enkelt lodsejer selv overvågede sine dyr.

Det viste sig nu snart at være dårligt tjente penge på grund af den almindelige utilfredshed med forholdene. Dog havde Nis Jørgen Jensen ytret til herredsfogden, at forholdene havde bedret sig en kende, men at der endnu stadig var langt til markfred. Herredsfogden fandt da også, at St. Emmerske i den henseende stod langt tilbage for andre byer, hvor der ligeså lidt som her gjordes brug af hegn.

Som en stor del af grunden til ufreden anførte herredsfogden også den dårlige udskifning af St. Emmerskes marker, idet disse lå

spredt imellem hverandre, således at mange lodsejeres fenner var omgivet på alle sider af andres lodder. Den bedste måde at tilvejebringe en varig markfred på var, om lodsjeerne ved mageskifter kunne enes om en jordfordeling, således at den enkelte lodsjeers jorder blev mere samlede. Der havde også været tale om at forhøje markmandens optagelsespenge; men dette mente herredsfogden ikke ville være til gavn.

Så vidt herredsfogdens undersøgelser. Han sendte derefter Nis Jørgen Jensens klage tilbage til Amtshuset sammen med oplysninger om de indretninger, der for tiden bestod i St. Emmerske by for at opretholde den fornødne orden med hensyn til kreaturerne på byens marker, samt om hvilke foranstaltninger, der muligvis i den henseende turde anses for hensigtsmæssige. Desuden havde han foranlediget de emmerske bønder til at lave nye forordninger eller forbedre de bestående.

Den 10. oktober 1854 var man nået til enighed om nye vedtægter med forordningen af 4. november 1721 som grundlag. Disse nye vedtægter stod nu til Amtshusets godkendelse og kom i det store og hele til at se sådan ud:

§ 1. Forpligtelse til at sætte og vedligeholde hegn og rette sig efter lovgivningens almindelige forskrifter.

§ 2. Af samtlige lodsejere vælges hvert år på grande efter stemmeflertal for tiden 1. maj til 1. maj en markmand, som hyp-pigt og til ubestemte tider skal indfinde sig på samtlige byens marker for at konstatere, at kreaturerne befinder sig på rette grund og optager og til ejeren afleverer dem, som han antræffer på uret-te grund.

§ 3. Foruden nedennævnte afleverings- og optagelsespenge nyder markmanden efter sin bestilling i det i forrige § fastsatte tidsrum en fastsat løn af 5 rgdl., som lignedes efter bolens ansættelse til skilling. Han kan afskediges nårsom-

helst, når flertallet på behørig samlet grande vil det. Foruden hans fratrædelse skal man have valgt en anden for den tilbageværende tid indtil 1. maj.

§ 4. Den, som på sin behørigt indfredede og indhegnede lod finder anden mands kreaturer, er berettiget til at optage det.

§ 5. Hvilke fremmede kreaturer en lodsejer i henhold til forrige § selv optager, kan han enten udlevere til ejeren straks eller afgive til markmanden. Udleverer han dem til ejeren, betaler denne indløsningspenge, såsom:

a) når indtagelsen sker i en uhøstet korn-, ærte- eller kløvermark for en hest, som er et år gammel eller ældre, et uringet svin, en so med sine grise tilsammen, for et i det mindste eet-årigt kvæghoved, et ringet svin, en ged 12 skl.
for et får eller lam, et kvæghoved under eet år, et føl under eet år, en enlig gris 6 skl.

b) når indtagelsen sker i en slå – eller græsning eller til græsning udlagt ager, er taksten for en hest, et ringet eller uringet svin, en so med sine grise, et kvæghoved over et år eller en ged: 8 skilling;
for et får eller et lam, et føl eller et kvæghoved indtil et år, eller en enlig gris: 4 skilling.

c) sker optagelsen i en høstet lod, eng eller brakmark, er taksten for en hest, et ringet eller uringet svin, en so med sine grise, en ged: 6 skilling;
for et får eller et lam, et føl eller et kvæghoved indtil et år, eller en enlig gris: 4 skilling.

For fjerkræ uden hensyn til hvor de optages: 2 skilling. Foruden disse gebyrer tilkommer der markmanden et gebyr på 2 skilling pr. optaget dyr.

Anser lodsejeren sig ikke skadesløsholdt ved de fastsatte optagelsespenge, kan han i mangel af overenskomst, søge sin

erstatning ad rettens vej. Afgiver han de optagne kreaturer til markmanden, skal denne for aflevering til ejeren, som skal ske straks, have 6 skilling for hvert kreatur og 2 skilling for hvert stk. fjerkræ.

§ 6. Hvilke fremmede kreaturer markmanden forefinder på en lodsejers grund, fører han hjem til kreaturets ejer og får derfor i optagelsespenge uden hensyn til, hvor optagelsen er sket, af en hest, et føl, et ringet eller uringet svin, kvæghoveder af enhver alder eller en so med sine grise: 8 skilling;

af et ringet svin, får eller lam, en ged eller en enlig gris: 4 skilling, af fjerkræ 2 skilling.

§ 7. I tilfælde af, at indtagen (§§ 4 og 5) eller optagen (§ 6) kreaturers ejere eller anden rette vedkommende, såsom lejere, vægrer sig ved at betale de ovenfor fastsatte indløsnings-, afleverings- eller optagelsespenge, er såvel vedkommende lodsejer som markmanden berettigede til at tilbageholde kreaturet indtil betaling finder sted, og fireugersdagen derefter at begære det offentligt bortsolgt inden 14 dage, om hvilken begæring ejeren samtidig underrettes bevisligt. Det samme gælder, når kreaturets ejer er ukendt, og begæring om offentlig auktion fireugersdagen efter optagelsen er da en forpligtelse og under ansvar, hvis den ikke opfyldes.

§ 8. I tilfælde af tilbageholdelse bliver kreaturets ejer eller anden rette vedkommende endvidere pligtige til at betale for hver dag, lodsejeren eller markmanden fodrer og passer dyret efter følgende takster: en hest over et år gammel: 10 skilling, et kvæghoved over et år: 8 skilling, et føl eller kvæghoved under et år, et får, et svin eller ren ged: 6 skilling; små grise og lam det samme som deres mødre.

§ 9. Hvilke fremmede kreaturer en lodsejer

træffer på sin ikke behørig indfredede eller indhegnede lod, er han berettiget til at optage, men dernæst forpligtet til uopholdeligt at afgive til markmanden til videre aflevering til deres ejer eller anden rette vedkommende. Han tilkommer da ingen indløsningspenge og har selv at erlægge optagelsespenge til markmanden som efter § 6. I dette tilfælde har markmanden ingen tilbageholdelsesret; kan han ikke opspørge kreaturets ejer eller anden rette vedkommende, forholder han sig efter § 7 sidste afsnit, jvfr. § 8 sidste afsnit. Vægrer loddens ejer sig ved at betale ham optagelsespenge, kan han søge dem inddrevet ved udpantning.

§ 10. I tvivlstilfælde om en lod er behørigt indfredet eller indhegnet eller ej, må sagen overgives til 3 sandemænd fra herredsfogderiet til bedømmelse, og sådan sag er ved disses afgørelse endelig.

Endelig er vedføjet en elvte paragraf som en ændring til §§ 3 og 8. I § 3 tilkendes markmanden en fast løn af fem rigsdaler, som her annulleres, idet man går ud fra, at han efter de nye takster kan få løn nok endda.

De i § 8 nævnte foderpenge for en hest ændres fra 10 til 16 skilling.

Med hensyn til agerland, som hidtil ikke har været indhegnet, gælder for lodsejeren kun halvdelen af de foran nævnte gebyrer; derimod er gebyret til markmanden det samme for dette land som for det øvrige.

Således lød de nye forskrifter vedtaget af de emmerske bønder den 9. november 1854. Vedtægterne er underskrevet af 16 bønder i St. Emmerske; men Nis Jørgen Jensens navn figurerer ikke imellem dem. Hans navn er heller ikke at finde i hverken kirkebog eller personregister for Tønder, så tilsyneladende er han flyttet fra egnen.

Hovedsagen var da også – og lad os håbe det – at markfreden med de nye bestemmelser var sikret i St. Emmerske.

Fig. 1. Stordyssen ved Vedsted, under udgravning (Haderslev Museum foto).

Stordyssen ved Vedsted

AF KLAUS EBBESEN

Omkring Vedsted kirke og navnlig ved Rygbjerg Sø, ligger et af Sønderjyllands rigeste områder med oldtidshøje. Navnlig set fra udsigtspunktet »Pothøj«, der ligger ca. 1,5 km syd for kirken, gør de mange gravhøje et imponerende indtryk. En stor del af højene ved Vedsted er store stengrave fra yngre stenalder. Det er én af disse, en såkaldt stordysse, der her skal behandles. Den er nu fredet og tilgængelig for offentligheden, men indtil 1966 var den under plov.

I 1966–67 undersøgte museumsinspektør Hans Neumann stordyssen efter opfordring fra lodsejeren. Udgravningen strakte sig over mange måneder, og udviklede sig til en af Haderslev Museums største undersøgelser. Traditionen tro afsluttedes med et møde på åstedet, hvor Hans Neumann orienterede de mange interesserede om fundet (fig. 2).

Der er tale om en rundhøj, der ved foden er kantet af 1 m høje randsten, hvorpå der oprindeligt har ligget et sammenhængende lag af flade stenfliser (fig. 1). I denne højs sydvestlige del ligger et gravkammer med gang, hvis munding er trukket tragtformet ind fra randstenene. Kammeret er gravet ned i undergrunden og gangen

Fig. 2. H. Neumann orienterer ved udgravningens afslutning befolkningen om resultatet (Haderslev Museum foto).

skråner derfor nedad mod dette. Mellem kammer og gang ses en lav tærskelsten. Selve gravkammeret har trapezformet grundplan og det er dækket af én stor dæksten på ca. 7 tons, samt flere mindre sten. Uden om kammeret var en pakning af sten og ler, over hvilken var opkastet dels en lille indre, dels en større, ydre høj, begge lavet af sand og kranset af randsten. På den yderste høj har der ligget et lag ildskørnet, hvidbrændt flint, således at denne umiddelbart efter bygningen har fremtrådt med en helt hvid flade.

Terrænet, hvorpå højen ligger, er forholdsvis jævnt, men ved anlæggets front, dvs. på området syd for randstenene ved indgangen iagttoges fund i meget forskellig højde. Tolkningen af fundforholdene her er meget vanskelig, men muligvis har der her været opdyngtet sandstakke, der har tjent som standplads for nogle af lerkarrene.

Stordyssen er opført i begyndelsen af jættestuetiden, ca. 3200 f.Kr. og er derefter brugt dels som offerplads i ca. ét århundrede, dels som gravsted i ca. 500 år, nemlig et stykke ind i den såkaldte enkeltgravstid. Derefter har anlægget fået lov til at forfalde i nogle århundreder, men i ældre bronzealder er der ovenpå den oprindelige høj anlagt en jordfæstegrav og tilføjet en høj yderligere. I yngre bronzealder og måske førromersk jernalder er der endvidere nedsat urnegrave i højen. Det er imidlertid stordyssens anvendelse i jættestuetiden, som har særlig interesse.

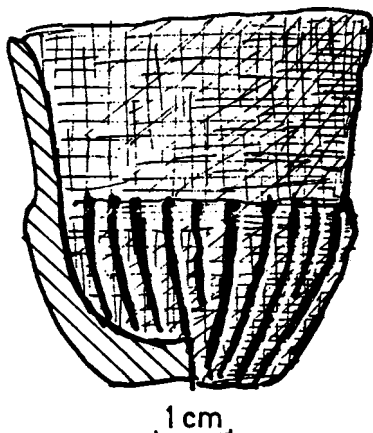

Fig. 3. Det lille tragtbæger fra gravkammeret (H. Ørsnes del.).

Inde i selve gravkammeret fandtes midt på gulvet et gravleje, 1,75 m langt og 1,0 m bredt. Det var indrammet af kantstillede fliser, havde rundede hjørner og var fyldt med et lag af hvidbrændt flint. Dette gravleje må være anlæggets ældste grav, men desværre kan der ikke knyttes gravgaver til den.

Formentlig ikke længe efter anlæggelsen af denne grav er lagt en bundbrolægning af flade fliser hen over hele gravkammerets gulv. De senere begravelser er derefter foregået på dette stentæppe. Ældst blandt genstandene i kammeret er et kun ca. 5 cm højt såkaldt tragtbæger (fig. 3), som lå i stenlægningen. Det vidner om en begravelse i begyndelsen af jættestuetiden, men herefter skal man ca. 200 år frem i tiden, til jættestuetidens slutning, inden der igen med sikkerhed kan dokumenteres begravelser i kammeret. Til gengæld bliver kammeret på dette tidspunkt anvendt hyppigt til gravlæggelser og som gravgaver medgives de døde først og fremmest flintøkser, men også ildsten, flækkeknive m.v. Selve ligene sås ved udgravningen næsten kun som svage skeletspor.

Men det er ikke alene selve gravkammeret, der anvendes i jættestuetiden. Ved randstenene til højen foretages omfattende hensættelser af offerkar. Det er måske særligt disse fund, der er interessante.

Ved udgravningen fandtes fragmenter af lerkar på randstensfliserne, bag disse, i selve højen, samt ikke mindst foran randstenene, hvor der lå et næsten kompakt skår lag i et 3–4 m bredt bælte foran den 2.–6. randsten øst for indgangen. Skår fandtes imidlertid også øst, syd og vest for dette lag, helt op til 11 m fra indgangen. Ialt fremkom der ved dyssens front 109 forskellige lerkar, næsten alle fra jættestuetidens begyndelse, kun 6 lerkar fra dens 2. fase (fig. 7), et par stykker fra jættestuetidens slutning og to lerkar fra enkeltgravstid. De repræsenterer mange forskellige lerkarformer. Hyppigst er tragtbægrene. De udgør næsten 50% af al keramikken og 7 af dem er mere end 30 cm høje og må karakteriseres som forrådskar. Derudover kendes også fragmenter af en del åbne, rigtornamenterede skåle, ca. 15 af de specielle fodskåle (fig. 4), ca. 10 lerskeer, ca. 10 skulderkar m.v.

Fig. 4. Fodskål, hensat som offer på randstenskæden, ca. 4 m øst for indgangen (fig. 6:AA) (Haderslev Museum foto).

Ud fra fundstedet for skårene af de forskellige lerkar kan man slutte sig til, hvor i anlægget lerkarrene har været hensat i oldtiden. En del af keramikken har således, ligesom fodskålen (fig. 4), været placeret ovenpå randstensfliserne øst for indgangen (fig. 6), hvorfra den er faldet ned. Ligeledes en væsentlig del af keramikken har været anbragt på det noget ujævne areal foran den 2.–6. randsten øst for indgangen. Der er imidlertid også hensat lerkar på randstenene vest for indgangen, omend i meget mindre omfang, samt på et ca. 10 m bredt område syd for ind-

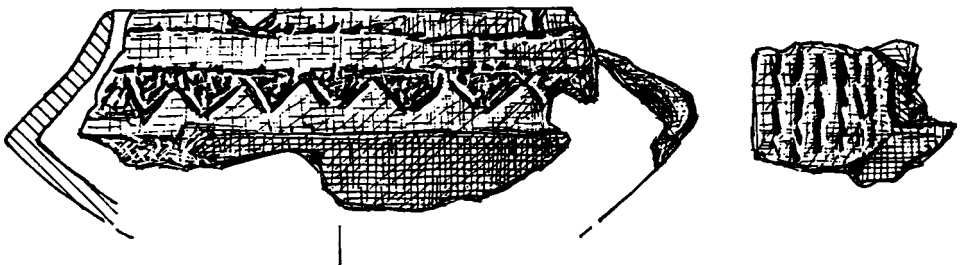

Fig. 5. Skuldskål, hensat som offer ca. 3 m sydvest for indgangen (fig. 6:CA) (H. Ørnes del.).

gangen, hvor f.eks. en næsten hel lille miniature-skulderskål fandtes 3 m SV for indgangen (fig. 5–6). Også lige foran indgangen til kammeret har der været hensat offerkar, idet størstedelen af et ca. 50 cm højt, uornamenteret tragt bæger fremkom ca. 2 m syd for indgangen.

Der er ikke nogen forskel på, hvor de forskellige lerkartyper har været placeret i anlægget, og et par af de mere end en halv meter høje forrådstragtbægre har bevisligt været hensat på randstensfliserne. Heller ikke kronologisk eller på anden måde kan der erkendes grupper i materialet. Fundforholdene synes derimod at tale for, at der på området ved randstenene i begyndelsen af jættestuetiden er foretaget successive hensættelser af blot én eller et par offerkar ad gangen, vel sagtens én gang om året.

Dette er en afgørende ny iagttagelse vedrørende offerskikkene ved megalitgravene. Netop disse fund af offerkeramik har været stærkt diskuteret i den videnskabelige litteratur. Oprindeligt tænkte O. Almgren og C. A. Nordman sig, at der var tale om resterne af individssofringer fra gravenes bygning. Dette standpunkt angreb S. Müller i 1923 og foreslog, at der var foretaget lerkarhensættelser ved randstenene i forbindelse med gravlæggelser i kamrene – en opfattelse, som P. Kjærums senest har argumenteret for ved fremlæggelsen af fundet fra jættestuen »Jordhøj« på Djursland. Kun K. Thorvildsen har tidligere været inde på den tanke, at de store keramikaflejringer ved de store stengrave skyldes successive offerhensættelser [2]. Denne opfattelse synes nu dokumenteret gennem den omhyggelige undersøgelse af stordyssen ved Vedsted, samt ved bearbejdelsen af det fremdragne materiale.

Man må således forestille sig, at stordyssen i begyndelsen af jættestuetiden er blevet anvendt dels som gravsted, dels som offerplads. Selve gravkammerets dimensioner er ret små og som nævnt var der på kammerets bund indrettet et gravleje af en sådan størrelse, at det næppe kan have tjent som leje for mere end ét lig. Det er derfor næppe alle medlemmerne af det forhistoriske samfund, som er blevet gravlagt i stordyssen. Snarere er det sandsynligt, at det har været gruppens ledere, som er blevet gravlagt i dyssen, ligesom det sandsynligvis er dem, der på gruppens vegne har foretaget keramikhensættelserne ved randstenene.

Det er vanskeligt at sætte sig ind i de tanker, man i det forhistoriske samfund har lagt til grund for disse ofringer. Den kendsgerning, at de foregår ved gravene må vel tolkes sådan, at man har bekræftet de levendes samhørighed med de afdøde, – men har lånt liv fra de dødes ånder og det overnaturlige, for dermed at sikre gruppens fortsatte eksistens. Ja, gennem disse offerhandlinger har man måske tænkt at låne livskraften, som skulle holde familiegruppen og hele samfundet oppe.

Som nævnt tilhører ofringerne på arealet ved stordyssens randsten næsten alle den tidlige jættestuetid. Der er imidlertid også på arealet uden for indgangen fundet nogle sene flintøkser og -mejsler, nogle flække- og afslagsredskaber samt lidt rav. Disse genstande ligger vifteformet udfra gangmundingen, og det er derfor mest sandsynligt, at der er tale om gravgaver, som sekundært er blevet kastet ud fra kammeret i forbindelse med dets anvendelse af enkeltgravskulturen i enkeltgravstid. Fra randstenene til stengrave andre steder i Danmark kendes imidlertid også offerfund af flintredskaber fra en sen del af jættestuetiden [3]. Sådanne kan ikke

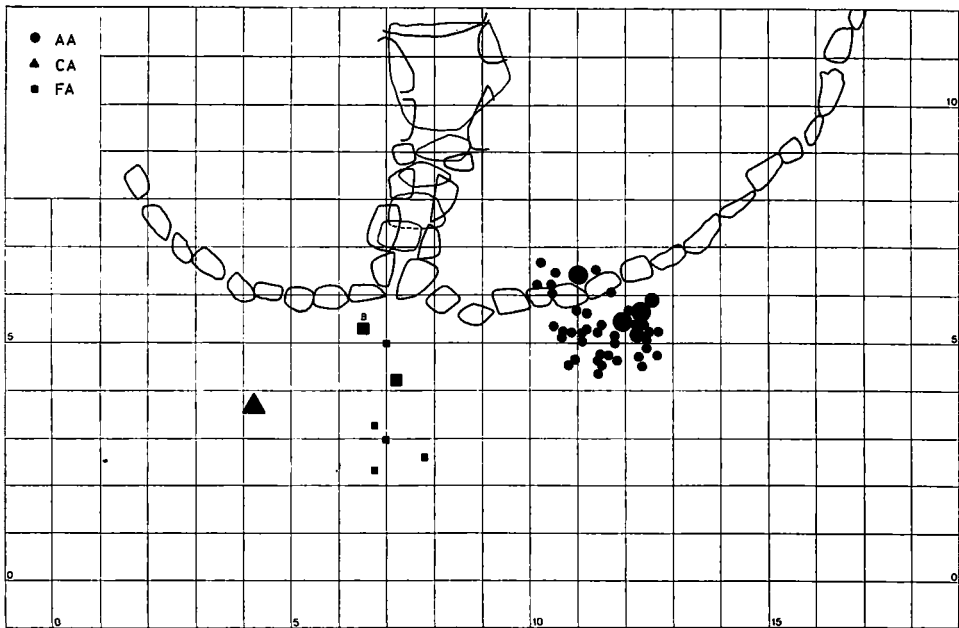

Fig. 6. Standpladsen for den store fodskål, AA, fig. 4; Skuldskålen CA, fig. 5 og (FA) et stort forrådskar, der har stået lige foran indgangen.

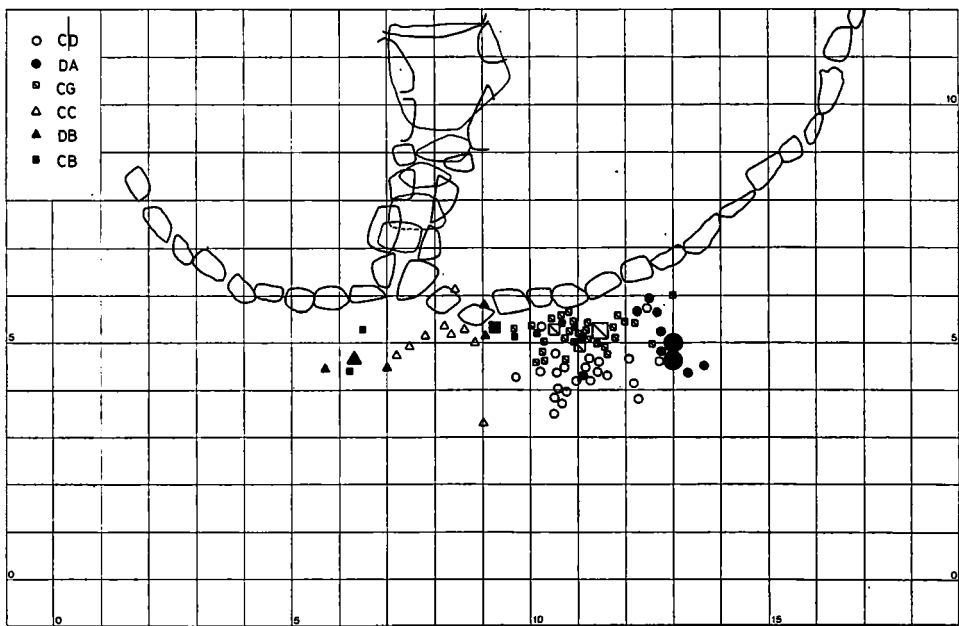

Fig. 7. Standpladsen for den del af keramikken, som er ornamenteret i Blandebjerg-stil.

Fig. 8. Offerfund af fem flintmejsler fra Halk, Halk sg (Haderslev Museum foto).

påvises ved Vedsted-stordyssen, men det betyder ikke, at man ved jættestuetidens slutning ikke også har foretaget offerhandlinger i det østlige Sønderjylland. Fra Knud, Fjelstrup sg., kendes således et fund af mere end 100 tyknakkede flintøkser fra jættestuetidens slutning, oprindeligt nedlagt som offer til de højere magter i bunker i en sø eller mose, og fra Halk, Halk sg., kendes et fund, bestående af 5 flintmejsler fra samme tid (fig. 8) [4]. De fandtes under en stor sten på flad mark og må også være nedlagt som offer. Også fra den sene jættestuetid kendes således spor af offerhandlinger i det østlige Sønderjylland, og der er næppe nogen tvivl om, at de religiøse ideer og dermed forbundne riter helt har gennemsyret jættestuetidens samfund.

Noter:

1. En udførlig redegørelse for anlægget og fundene er fremlagt i K. Ebbesen, En stordyssen i Vedsted. Arkæologiske Studier VI, Kbh. 1979.
Jeg er fhv. museumsinspektør Hans Neumann meget taknemlig for tilladelsen til at publicere fundet.
2. O. Almgren, Stenålderminnen i Hälsingborgstrakten. Svenska Turistföreningens Årsskrift 1910, s. 61-77 – C. A. Nordman, Studier öfver gånggriftkulturen i Danmark. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1917, s. 221-325. – S. Müller, Fælles-stilarter i Europas yngre Stenalder. Aarbøger1923, s. 179-254. – K. Thorvildsen, Grønhøj ved Horsens. En

jættestue med offerplads. Aarbøger 1946, s. 73-94. – P. Kjærøum, Jættestuen Jordhøj, Kuml 1969, s. 9-55.

3. K. Ebbesen, Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln. Arkæologiske Studier II. Kbh. 1975. – K. Ebbesen, Tragtbeøgerkultur i Nordjylland. Nordiske Fortidsminder B 6. Kbh. 1978.
4. Haderslev Museum 1765-69. Fundet omfatter 1) En 24,6 cm lang flintmejsel kun sleben på breddesiderne ved æggen. Ægbr. 1,7 cm, stt. 1,9 cm, stbr. 2,2 cm, ni. 2,0 x 1,3 cm, vægt 0,165 kg. 2) En 23,3 cm lang flintmejsel, totalsleben på alle fire sider, opskærpet og med brugsspor. Ægbredde 1,6 cm, stt. 1,6 cm, stbr. 2,2 cm, ni. 1,9 x 1,2 cm, vægt 0,135 kg. – 3) En 23,3 cm lang flintmejsel, totalsleben på alle fire sider, skorpeletter. Her på nakke og den ene kant, opskærpet og med brugsspor. Ægb. 1,5 cm, stt. 2,6 cm, stbr. 2,3 cm, ni. 2,5 x 1,9 cm, vægt 0,235 kg. – 4) En 24,1 cm lang flintmejsel, totalsleben på alle fire sider, opskærpet flere gange og med brugsspor. Ægbr. 1,7 cm, stt. 1,7 cm, stbr. 2,3 cm, ni. 2,3 x 1,3 cm, vægt 0,151 kg. 5) En 27,5 cm lang flintmejsel, sleben på alle fire sider, opskærpet og brugt. Ægbr. 1,3 cm, stt. 3,2 cm, stbr. 2,5 cm, ni. 2,2 x 2,2 cm, vægt 0,325 kg.

Trælbanken ved Kærgård – et voldsted fra oldtiden

AF OLE HARCK

I amtets sydvestligste hjørne ligger Tøndermarsken, der i geologisk og geografisk henseende kun udgør en lille del af Nordfrislands marsk, et sammenhængende område mellem Husum og Tønder på ca. 50 km's længde og op til 15 km's bredde. Dens nordlige rand domineres af udjævnede bakkeøer, der når højder på op til en halv snes meter i synsvidde fra marsken. Morænebakkernes forholdsvis jævne relief brydes af dale af forskellig bredde, i hvis bund vandløb nordfra søger ud mod Vidåen mellem Tønder og Højer. Yderst mod vest, sikker over enhver stormflodshøjde, ligger en bakkeørest med landsbyerne Emmerlev, Kærgård, Sejerslev, Hjerpsted, Sr. Skast, Rejsby og Ballum, der skilles fra den store vestslesvigske gest ved det 1,25 km brede, ca. 10 km lange engdrag med den i sydlig retning strømmende Sejersbæk og det mod nord i vadehavet mundende, 7 km lange vandløb Hørmols. Begge har deres kilder i Sr. Skast mose, men Sejersbækken får derudover en del vand fra et mindre bækløb, der kommer fra lavninger sydvest for Løgumkloster. Den passerer Trøjborg slotsruin og når, efter at være stødt på Lindskov Møllestrøm, der østfra kommer fra et dalstrøg mellem Daler-Østerby og Møgeltønder, Vidåen syd for Højer.

Ikke langt fra det sted, hvor dalens højre begrænsning mod gesten – set fra kilden – drejer mod vest, ligger en ringvold i engområdet ud for Kærgård by. Stednavnet for dette fortidsminde varierer fra kort til kort. Både betegnelser som Trælborg, Trælbanke, Troldeborg og Troldbanske bruges om denne ringformede forhøjning i den af klæg og mosejord fyldte dal [1]. Vi bruger betegnelsen Trælbanken, for derigennem også at markere, at en kombination med endelsen -borg kunne føre til misvisninger.

Volden kan tydeligt følges i terrænet. Dens tværmål både i nord-sydlig og øst-vestlig retning ligger på mellem 85 og 90 m. Mens de umiddelbart mod syd, øst og nord tilstødende markers koter ligger på 1,25 m over DNN, så er arealet mod nordvest mellem volden og gestranden udfor Kærgård by omkring en meter højere. Voldens krone rager i vest og nord op over tremeter-grænsen, mens den i østlig og sydlig retning næppe når op over mellem 2,5 og 2,75 m. Højdeforskellen overfor det omgivende terræn andrager mod nordvest mellem 1 og 1,25 m, i de andre retninger dog gennemsnitlig 1,50 m. Voldstedets indre flade ligger ved 1,75 m over DNN (fig. 1) [2]. Af luftfotografier, som blev stillet til rådighed af H. Stiesdal, København, og S. Andersen, Haderslev, fremgår voldens form i forhold til omgivelserne tydeligt [3]. Den understreges af, at de i NV-SØ-retning gravede afvandsgrøfter ud mod Sejersbækken følger ringvoldens ydre kontur (fig. 2).

Fig. 1. Plan over Trælbanken, Emmerlev sogn.

Volden har været betydeligt højere før i tiden. I Nationalmuseets topografisk-antikvariske arkiv findes afskriften af en beretning ved lærer Johannes Hansen, Sdr. Sejerslev, fra 1858. Her anføres, at anlæggets indre blev fyldt op med jord fra volden, men at niveauet tidligere, dvs. ca. 1840, var så meget dybere, at en voksen mand i oprejst stilling næppe kunne se skorstenene i Kærgård by. For at aflede vandet fra det indesluttede areal blev volden i sin tid gennembrudt på den østlige side. Af beretninger, som siden er indgået til Nationalmuseet, kan det ses, at man ved pløjning i volden har fundet sten. Disse gav i 1964 anledning til, at Trælbanken kom i arkæologernes søgelys [4]. Året efter blev en søgegrøft på 50 m's længde og

*Fig. 2. Luftfoto af voldstedet i engen øst for Kærgaard
(foto: H. Stiesdal, København).*

1,5 m's bredde lagt igennem voldens vestside under ledelse af O. Voss, København. Resultatet af udgravningen, der vanskeliggjordes af regnskyl, som fik profilerne til at skride sammen, inden de blev færdig opmålt, var et indblik i voldens opbygning og nogle skår fra romertid, der stammer fra »overfladen af det helt opgivne anlæg«. Voss nævner to byggefaser med en kernevold på 1 m's højde og 2 m's bredde opført af sand og græstørv med en 0,8 m dyb, 2,5 m bred voldgrav langs ydersiden. Efter et mellemrum på 1 m fulgte en lignende fordybning i undergrunden. Til denne fase hørte en voldforstærkning langs både den ydre og den indre side af kernevolden, hvorved den samlede bredde nåede op på 8 m. Langs den indre voldfod fandtes en 2 m bred og 0,8 m dyb nedgravning som en slags indvendig grav [5]. Den foreløbige beretning om undersøgelserne i 1965 kunne under de givne vilkår næppe have givet andet resultat, selv om fundet af udelukkende jernalderskår måske burde have foranlediget yderligere undersøgelser, for et borganlæg fra før-vikingetid hører ikke til de almindelige oldtidsmonumenter i Jylland. Kun resultaterne af pollenprøver udtaget i den gamle overflade under kernevolden og indenfor volden blev siden hen publiceret. De viste rester af neolitisk skovbrug med spor af korn – og vejbredspollen [6].

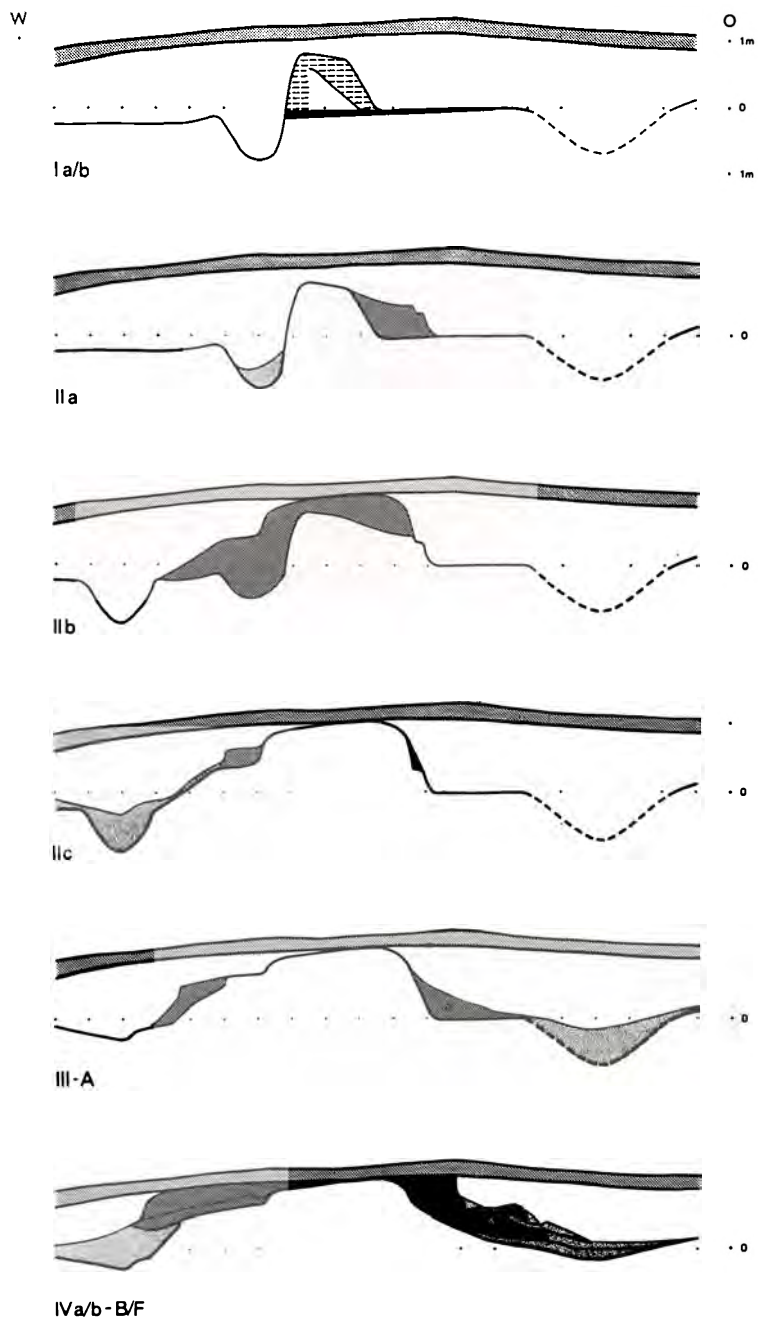

Fig. 3. Skematisk tværsnit af volden visende de enkelte faser. Profilet er overhøjet 2 gange.

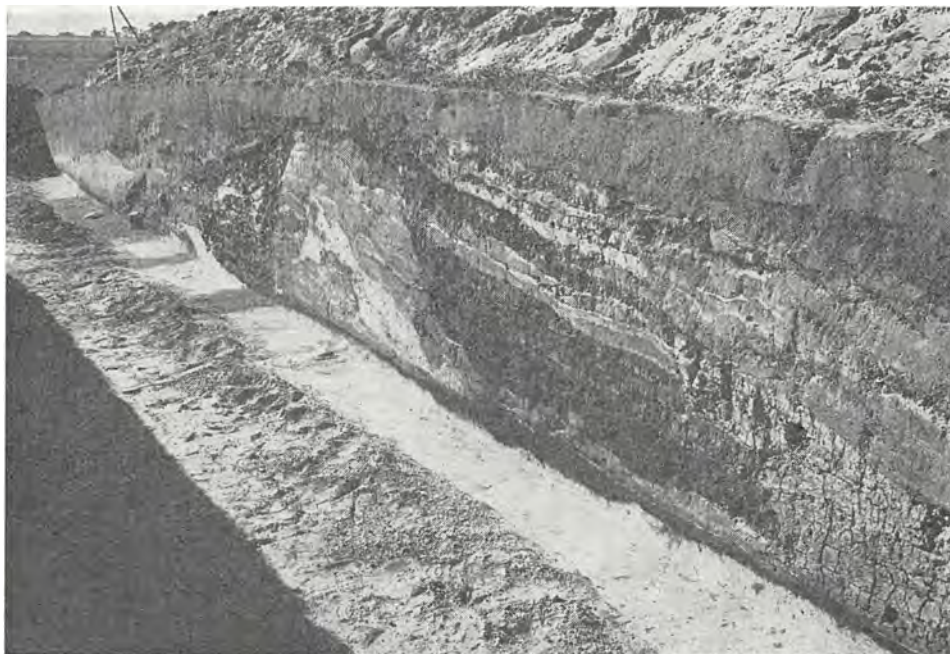

Fig. 4. Nordprofil set fra øst.

Da det under udgravningerne i Arksum på Sild viste sig, at Arksumborg stik imod den oprindelige formodning ikke stammede fra vikingetid eller tidlig middelalder, men derimod fra ældre romertid [7], henviste O. Voss flere gange under besøg på Sild til Trælbanken som en mulig parallel til vore fund. Efter at også primærvolden under Tinnumborg ved Vesterland kunne dateres til romertid og der yderligere forelå samtidige skår fra de nedre lag under Lembecksborg på Før, så blev det drøftet, hvorvidt det ville være muligt at efterprøve, om der fandtes lignende anlæg på fastlandet ud for de nordfrisiske øer. Derved skulle det udelukkes, at ringvoldene kun var et specielt fænomen for øboerne [8]. Den tyske sognebeskrivelse fra landegrænsen til Ejderen viste sig ikke at indeholde monumenter af den os interesserende type, så vi måtte ty nordpå i dette tilfælde [9]. De implicerede myndigheder, fortidsmindeforvaltningen og Haderslev museum, lovede støtte, og takket være et større tilskud fra Deutsche Forschungsgemeinschaft, Bonn-Bad Godesberg, kunne udgravningen af en søgegrøft påbegyndes i august 1978 [10].

I en tre ugers kampagne undersøgtes et 40 m langt og 3 m bredt areal 5 m syd for 1965-udgravningen. Af praktiske grunde deltes det op i to felter, hvis skillevej siden blev pillet ned for at muliggøre tegningen af gennemgående profiler. En detaljeret beskrivelse af enkeltlagene og deres indbyrdes forhold skal der redegøres for i en senere publikation. I denne forberetning er det kun muligt at fremdrage hovedlinierne af de mange resultater, undersøgelsen lagde for dagen.

Allerede efter fjernelsen af græstørvene og pløjelaget kunne voldens kontur skimtes i fylden. Herefter afgravedes felternes i lag på 0,20 m's tykkelse, hvoraf de

Fig. 5. Kernevolden med den foranliggende, tomte grav.

fleste blev målt op og dokumenteret. En analyse af fladernes indhold set i relation til de gennemarbejdede profiler ligger uden for denne fremstillings ramme, dog er det allerede på nuværende stadiet muligt at erkende, at en sådan undersøgelse næppe vil forandre det her tegnede billede, der udelukkende beror på profilernes informationer (fig. 3–4).

Udgravningen havde først og fremmest det sigte at vise voldens opbygning og en mulig indvendig bebyggelses struktur og datering. En redegørelse for voldens stratigrafi er en forudsætning for at få klarhed over monumentets tidligere funktion. Enkelte steder kunne den ældste, ifølge pollenanalysernes udsagn neolitisk overflade tydeligt følges. Den fandtes bedst konserveret under primær- eller kernevolden, men dukkede også op som lag inden for volden og en indre grav, som mørk kontrast til det yngre gråfarvede, fra volden stammende nedbrydningsmateriale. Den gamle overflade målte fra 0,05 til ca. 0,20 m i tykkelse; enkelte steder udgik der herfra grøftlignende fordybninger i undergrunden, på en plet var det endog muligt at konstatere klovspor i det mørke humuslag. Egentlige arkæologiske fund, som flintredskaber eller keramik, der kunne underbygge den naturvidenskabelige datering, mangler totalt, ligesom pløjning ved ard ikke kunne påvises. At laget stort set mangler uden for kernevolden skyldes dels, at man sandsynligvis har afgravet jorden her til brug for senere forstærkningsarbejder af anlægget, dels at det blev gennembrudt ved udgravningen af de forskellige grave parallelt med volden. Men dette indtraf først efter rejsningen af den ældste vold.

Det lykkedes under udgravningen at dokumentere, at jordværket primært havde

Fig. 6. Mellemste voldgrav før tømningsen.

en basisbredde på ca. 2,4 m og en højde på ca. 1 m. Det var opført i to afsnit: I første byggefase havde man lagt en enkelt, 0,75 m høj græstørvsvæg på den gamle overflade. Bag denne blev der derefter fyldt op dels med hvidt sand fra **graven** foran volden, dels med destruerede græstørv, inden der siden placeredes andre tørv af samme slags ovenpå denne løse fyld og langs den kant, der skulle udgøre den indre voldfod (fase I a-b). Den i snittet trugformede, foran græstørvsvæggen liggende voldgrav havde en bredde på 1,8 m, dens dybde androg 0,70 m (fig. 5). På et senere tidspunkt forstærkedes voldens inderside med et mørkt tørvslag på 2 m's bredde og 0,5 m's højde (fase IIa). I denne fase fyldtes kernevoldens grav sandsynligvis op, bl.a. ved tilvoksning, idet der fandtes rødder af flerårig pil i dens bund [11]. En følgende udbygning af anlægget fortrinsvis med klægtørv såvel på den indre som på den ydre side af det første anlæg gav volden siden en bredde på næsten 5 m (II b). Højden, målt over den gamle neolitiske overflade, har næppe overskredet 1,2 m, idet senere byggefaser til dels tildækker klægtørvene. Der er ikke tegn på, at volden inden en fornyet forstærkning er skredet sammen i større omfang, idet planeringslagene i forbindelse med fase II b-udbygningen er relativt ubetydelige. Foran fulgte en fra voldens front udefter skrånende afsats på flere meters bredde bestående af klægtørv i umiddelbar forbindelse med fase II b's ydervæg af samme materiale. Denne afsats afsluttedes af en ny 2 m bred, 0,6 m dyb voldgrav, i hvis bund der også fremdroges rester af pilerødder (fig. 6–7). På det skrånende klæglag opførtes siden en ny front af græstørv (II c). Til dette afsnit af voldens historie dateres planeringen af den ny voldgrav. Ovenpå voldfase II c

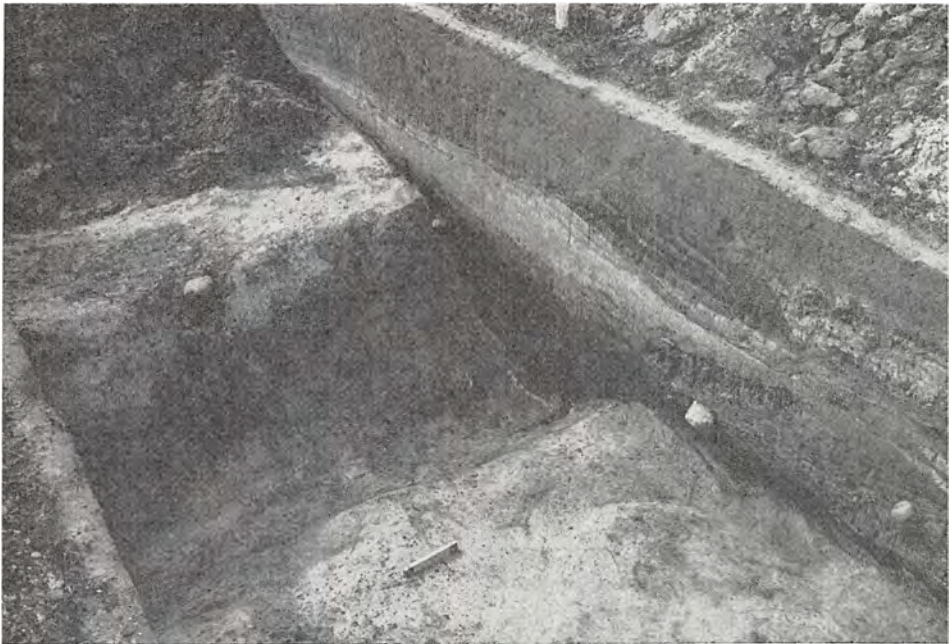

Fig. 7. Mellemste voldgrav tømt.

fandtes et nedbrydningslag, udbygningsfase III med tildels skråtliggende tørv, et nyt, tykkere nedbrydningslag og endelig voldfase IV. Dette yngste afsnit af anlægget var tvedelt: Forneden lå en af græstørv dannet basis (IV a), som dækkede over både voldfase III og II c, mens andre tørv (IV b) også var lagt over II b's markante klægfyldning.

Disse stratigrafiske oplysninger er vigtige, fordi de belyser, at de enkelte voldbygningssafsnit sandsynligvis ikke har været særlig mægtige overhovedet. Fra kernevoldens top til byggefase IV's ydre væg er der en afstand på 5,5 m, men begge voldes basis ligger blot 0,45 m højdemæssigt forskudt i forhold til hinanden.

En tredje voldgrav fandtes 12 m fra kernevoldens front. Den trugformede nedgravning var omkring 2,0 m bred og 0,60 m dyb. Efter fylden at dømme har den været benyttet i to perioder. Den ældste er det ikke muligt at tidsfæste i forbindelse med volden, den fyldtes senere med sand og et lag humusholdig jord. Ovenover fulgte derpå et bredere sandlag svarende til undergrundens materiale. Langs gravens inderside lagdes (senere?) en 0,25 m bred, ca. 0,30 m dyb grøft, som stedvis indeholdt rester af grene uden rødder. Om disse har tilhørt et gærde eller en afgrænsning er ikke bevist, men sandsynligheden taler for en tolkning i denne retning, idet det dog konstateredes, at træværket ikke var flettet. Senere fulgte en ny svag fordybning oveni den tilfyldte grav. Dette lag synes at høre til voldfase II b eller III, hvis nedbrydningslag det ikke var muligt at adskille så langt fra selve volden.

Ulykkeligvis er det ikke muligt efter fase II b at kombinere udbygningstrinene på voldens yderside med de udvidelser, der samtidig foretoges langs den indre fod.

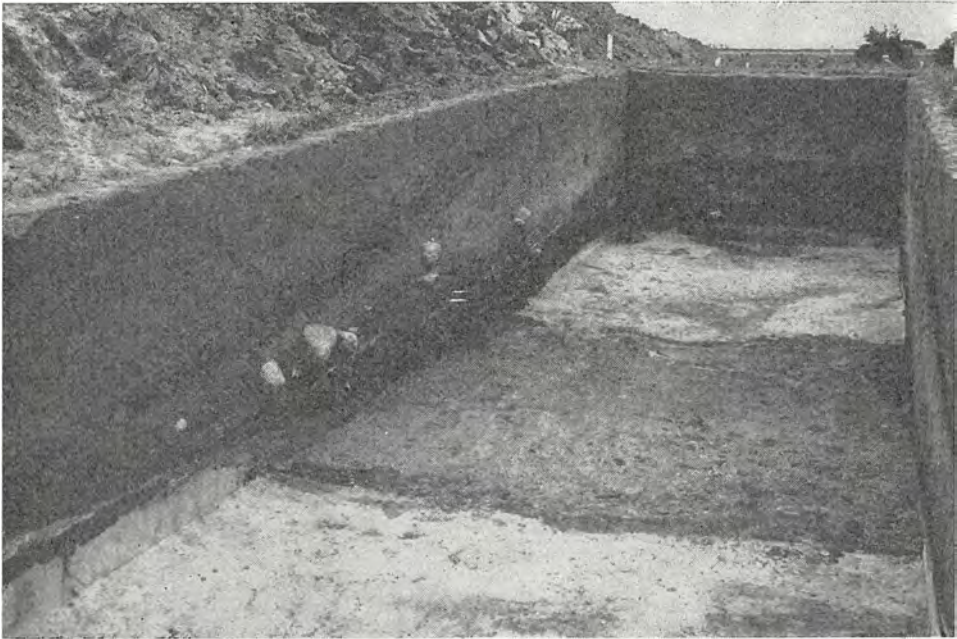

Fig. 8. Den indre voldgrav inden tømningen.

Det så ud til, at det lille lag, som på ydersiden kaldtes for II c, tidsmæssigt hører sammen med en tilsvarende forstærkning på profilernes østside. Men herefter er det ikke tilladeligt at sætte lighedstegn. Derfor valgtes andre betegnelser for disse lag.

Mens både voldfase I og II fremstår meget tydeligt i begge profilletretninger, er opbygningen i den del af volden, der følger indenfor i en bredde på 3,5 m, vanskelig at beskrive. Kun ved en sammenligning af nedbrydningslagenes struktur kunne en stratigrafi påvises: På resterne af den gamle overflade og efter fase II c fulgte et fra voldfoden indefter skrånende klæglag på over 2 m's bredde og 0,5 m's tykkelse (A). Ovenover lå fem tørvelag af klæg eller sandjord med hver sine nedbrydningslag (B–F). Det yngste (F) syntes til dels at dække over voldfase II b, således at der muligvis kan argumenteres for, at det er samtidigt med fase IV b på ydersiden. Inden for volden, delvis dækket af faserne B–F og planeret med materiale, der stratigrafisk hører til klæglaget A, fandtes en 3 m bred og 0,6 m dyb grav, hvis betydning i forhold til hele anlægget er ukendt og uforståelig (fig. 8–9). Til slut bør det nævnes, at der umiddelbart under det moderne pløjelag, i en højde af 1,6 m over bunden af den indre voldgrav udgik et indefter stærkt faldende markant lag, der nok er den gamle overflade, der før ringvoldens planering ca. 1840 dækkede over anlæggets indre. Af dets hældning fremgår, at selve volden inden destrueringen var noget højere end i dag.

Konklusionen af denne foreløbige gennemgang af voldens opbygning er følgende: Voldstedet opførtes på en sandbanke uden forudgående klægaflejring med

Fig. 9. Indre voldgrav med træstykker. Det mørke lag i profilet stammer fra 1800-tallets gamle overflade.

en kotehøjde på ca. 1,80 m DNN (svarende til tysk NN ca. 1,66 m). Den oprindelige kernevold med grav udbyggedes på ydersiden mindst fem gange, mens der ind efter er tale om hele 8 faser. Ved basis målte kernevolden ca. 2,4 m, i sidste fase androg voldens bredde derimod 12,0 m. Der fandtes tre ydre voldgrave og dertil én langs den indre fod. De har ikke bestået samtidig og deres formål, især gælder dette for den indres vedkommende, er ukendt.

Der blev ikke fundet spor af bebyggelse inden for eller uden for volden. På intet sted kunne der erkendes en lavning i volden, som kunne tydes som en tidligere åbning eller en port. Den indre grav hører med til volden og kan næppe tilregnes en eller anden form for bebyggelse. Ved tømningen af graven fremdroges flere hugstykker, fremfor alt af egetræ (fig. 9), som udmærket kunne stamme fra tømmerarbejder til bygninger og lignende, eftersom der intet sted i selve volden eller foran denne var konstateret rester af palisader eller bjælkekonstruktioner. I de yngre lag over den indre voldgrav blev der dokumenteret flere enkeltstående stolpehuller ikke langt fra den indre voldfod. Fase C dækkede en større fordybning 0,7 m fra B-fasens fod, en fase C-stolpe lå 1,1 m fra voldfoden, mens to stolper fra yngste byggeafsnit blev fundet henholdsvis 4,2 og 4,4 m fra den samtidige voldfod. Stolpehullerne er ca. 0,30 m i diameter og indtil 0,60 m dybe. Med hensyn til deres funktion inden for volden er det ikke muligt at bringe en forklaring.

Udover disse få spor af tidligere aktivitet er der bag volden kun dokumenteret et lag løstliggende sten af forskellig størrelse. Det tilhører E- og F-fasen, og det er

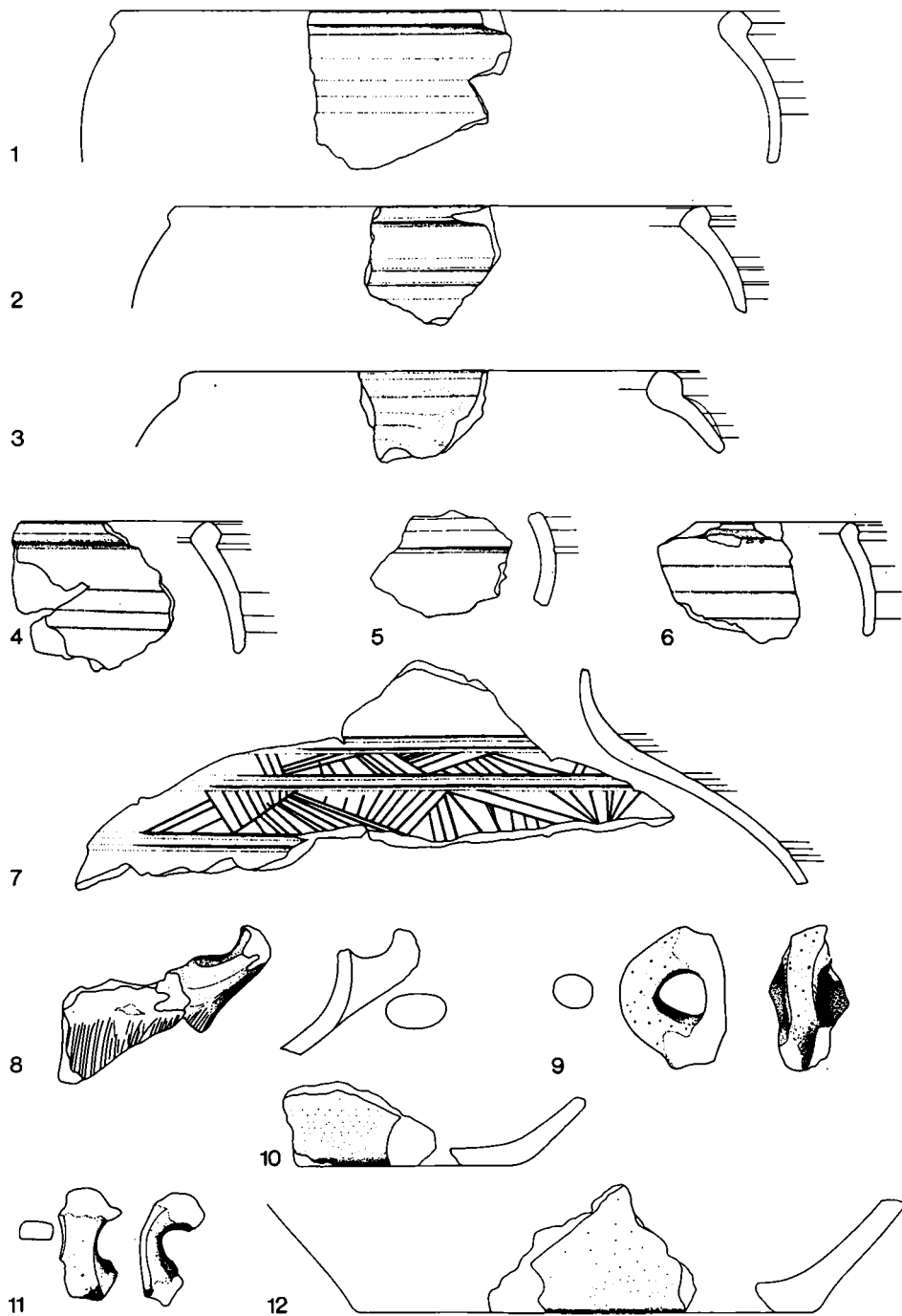

Fig. 10. Keramik fra Trælbanken. Fase E-F. Målestok 1:3.

her, de fleste fund lå. Fundmaterialet består nærmest udelukkende af lerskarskår (fig. 10). Der er kun tale om få grovere karrester. Hovedparten stammer fra kar af mellemstørrelse med glat yderside og bred skulderkanneling under den som reglen facetterede rand. Et enkelt større skår hørte til en rigt ornamenteret slank potte, der adskiller sig fra det øvrige gods ved sin fine, nærmest polerede overflade. Keramikken skønnes udelukkende at stamme fra ældre romertid.

Trælbanken har bortset fra et par moderne glaserede skår, der kom til pladsen med gødningen, kun givet materiale fra romertid. Det er derfor rimeligt at drage den konklusion, at voldstedet stammer fra denne eller også fra en forudgående del af oldtiden. En yngre datering er udelukket.

Sammenlignes resultaterne med materialet fra voldstederne Arksumborg og Tinnumborg på Sild, så er der både lighedspunkter og forskelle at påvise [12]. Fælles for Arksumborg og Trælbanken er en kernevold, der flere gange forstærkedes både langs den indre og den ydre side. Begge steder bestod voldene udelukkende af tørv. Også de mange, igennem relativt tynde tørvelag markerede enkeltfaser i det yngre afsnit af voldens historie er karakteristisk begge steder. Derimod findes voldgravene ikke på Sild. Forskellige faktorer både i Arksum og i Trælbanken henleder tanken på, at voldstederne ikke har været benyttet konstant, men snarere periodevis, ikke blot til bestemte tidspunkter, noget der f.eks. kan påvises ved tilvoksningen af gravene foran voldene i Trælbanken. Keramikfundene svarer også nogenlunde til det, der kendtes på Sild. De store kar, der ellers dominerer på bopladserne, mangler stort set begge steder.

Hvorvidt der på nuværende tidspunkt foreligger nok materiale til at forklare Trælbankens funktion må stå hen. I Arksum er der flere ting, som kan tydes i retning af, at voldstedet mere har haft betydning som et »fællesskabets samlingssted« (kultplads?) end et regulært forsvarsanlæg. Lignende tanker kan sikkert fremføres med hensyn til Tinnumborg og Trælbanken, hvis kernevold ikke ligefrem synes at kunne standse en angriber.

1. Trælborg: Geodætisk Instituts kort nr. 1111, Højer (1:25000); Troldeborg: J. Iversen, Danmarks Natur 1, 1967, 420 ff.; Troldebanke: Geodætisk Instituts generalstabskort 1:100.000, 3. udgave, 1940, kort 37; Trælbanke: J. P. Trap, Danmark, 5. udgave, bind X, 2, 1966, 621 ff.
2. Anlægget blev i 1960 målt op af arkitekt J. Hertz, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, København. Planen blev stillet til rådighed af J. Hertz. Forfatteren takker for denne hjælp. Omregningen af koterne til DNN skyldes supplerende målinger i 1978.
3. Forfatteren skylder begge kollegaer stor tak for denne håndsrækning. H. Stiesdals fotografi er afbildet her.
4. Beretning ved O. Olsen, København, nu Århus, af 17. 10. 1964 i Nationalmuseets topografiske antikvariske arkiv.
5. O. Voss overlod forfatteren alle bilag og fotografier til videre brug. Dette skal nævnes i taknemlighed.
6. J. Iversen, Danmarks Natur 1, 1967, 420 ff.
7. G. Kossack u. O. Harck, Grabungen in der Archsumburg auf Sylt. Germania 51, 1973, 478 ff.

8. K. Kersten u. P. La Baume, *Vorgeschichte des nordfriesischen Inseln*, 1958, 231 ff., Taf. 120, 18.
9. H. Hinz, *Vorgeschichte des nordfriesischen Festlandes*, 1954.
10. Som medhjælpere ydede cand. phil. K. H. Willroth, Kiel, Haderslev museums arbejdsformand H. Lausen, medhjælperne N. Junggreen Have, J. Tønder og R. Baumann stor hjælp under udgravningen. Desuden deltog gymnasiast M. Schirren og min søn Sten i kortere eller længere tid i arbejdet. Stor støtte modtog forfatteren også af prof. dr. C. J. Becker, København. Tegningerne er lavet af E. Helm-Jacobi, Kiel.
11. For oplysninger på den botaniske sektor takkes dr. H. Kroll, Kiel.
12. G. Kossack u. O. Harck, *Grabungen in der Archsumburg auf Sylt*, *Germania* 51, 1973, 478 ff.; G. Kossack, O. Harck u. J. Reichstein, *Zehn Jahre Siedlungsforschung in Archsum auf Sylt*. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 55, 1974, II. teil, 315 ff.

Mellem Kongeå og grænse i den sene jernalder

En arkæologisk oversigt

AF STEEN WULFF ANDERSEN

I Haderslev Museums righoldige oldtidssamling er der en påfaldende mangel på fund fra den sene del af jernalderen. Stort set kan det hele ligge på et par hylder. Især når man tager Museets omfattende udgravningsaktivitet gennem snart 100 år i betragtning, bliver dette forhold bemærkelsesværdigt.

Hensigten med denne artikel er gennem efterfølgende oversigt over det arkæologiske fundmateriale fra landsdelen at prøve at trænge lidt tættere ind på dette problem. Oversigten rummer alle fundkategorier: grave, bopladser, skattefund og løsfund. En del af fundene er publiceret eller nævnt andetsteds, mens andre ikke tidligere har været offentliggjort. Generelt må litteraturen om emnet siges at være meget spredt, hvilket tydeligt fremgår af den efterfølgende litteraturliste. Under-søgelsesområdet omfatter – som titlen angiver – landet mellem Kongeåen og den nuværende grænse. Det vil sige de gamle amter: Haderslev, Aabenraa, Tønder og Sønderborg, samt i Vejle amt: Nr. Tyrstrup herred og i Ribe amt: Ribe herred og sognene Vamdrup og Hjarup i Andst herred. Tidsmæssigt er rammen de arkæologiske perioder yngre germansk jernalder og vikingetid (550–575 til ca. 1050).

Selv om der ikke her er mulighed for at gå i detaljer med de enkelte fund, skal nogle af de mere bemærkelsesværdige dog fremhæves. Blandt skattefundene gælder det den store guldskat fra V. Vedsted [12] og de tre sølvfund fra Ribe Nørremark [7], Bovlund [29] og Jyndevad [36], og hertil kommer enkeltfundne smykker som guldkæden fra Fæsted [17] og et rundt filigranornamenteret guldsmykke fra Kollund [41].

Af gravene falder fundene fra Als og Sundeved særligt i øjnene. Udover mange fattigt udstyrede begravelser med blot en simpel jernkniv – eller måske slet intet – findes der her nogle fornemt udstyrede grave med våben- og hesteudstyr: Ketting [58], Broager [61] og Kasmusmølle [68]. En række lignende fund er det lykkedes at finde oplysninger om i arkivet i Museet på Sønderborg Slot. Genstandene fra disse er nu alle forsvundet, men ud fra oldsagssammensætningen og beskrivelserne kan der næppe være tvivl om, at der her også er tale om vikingetidsgrave [54, 56, 57 og 69].

Et par ord skal også knyttes til skibssætningerne, som findes i tilknytning til fire af lokaliteterne [46, 49, 51 og 53]. Fra Nordens oldtid kendes skibssætninger stort set kun i to perioder: yngre bronzealder og den sene jernalder. Bronzealder-skibene er specielt karakteristiske for Sverige. Blandt de danske skibssætninger er der endnu ingen, der med sikkerhed kan henføres til denne periode, selv om nogle

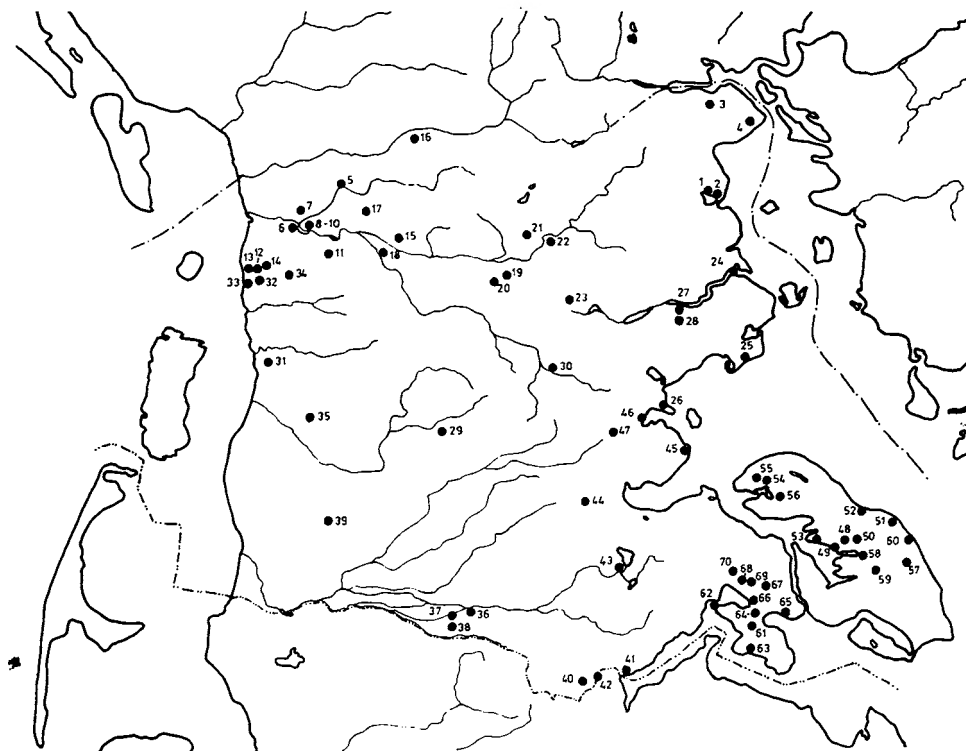

Fig. 1. Nordslesvigske fund fra den sene jernalder. Numrene henviser til kataloget.
Tegn.: H. H. Rathje.

skibssætninger på Bornholm højst sandsynligt stammer fra yngre bronzealder. Derimod har en lang række skibssætninger kunnet placeres i den sene jernalder, og når man tager i betragtning, at der i tilknytning til to af de her nævnte lokaliteter [49 og 51] findes gravfund fra denne periode, er det nærliggende at henregne alle fire forekomster til denne gruppe.

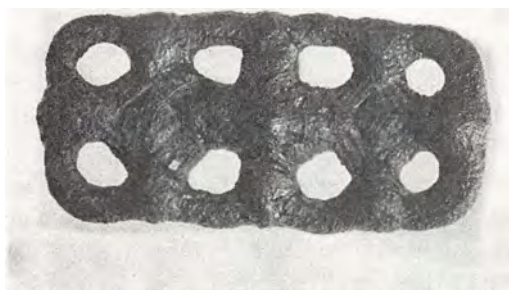

Fig. 2. Enderupskov. (Kat. nr. 18). Bronzespænde: længde 5,8 cm. Foto: H. H. Rathje.

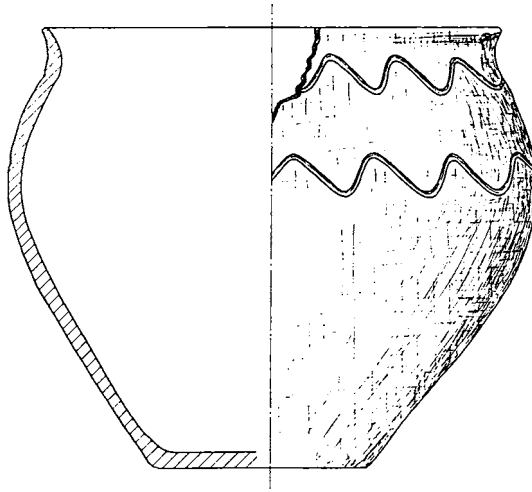

Fig. 3. Halk Skydebane. (Kat. nr. 25). Lerkar af slavisk oprindelse. 1:3. Tegn.: H. H. Rathje.

Egentlige spor af bosættelse er der ikke mange af i landsdelen [4, 6, 11, 13 og 42]. Blandt disse må man først og fremmest fremhæve Ribe [6], hvor de seneste års undersøgelser har fremdraget tykke, fundrige kulturlag fra 7- og 800-årene. Det er endnu ikke endeligt afklaret, om Ribe på dette tidspunkt har været en egentlig by, eller måske blot en handelsplads, men ud fra undersøgelserne og det fremdragne oldsagsmateriale er det givet, at Ribe har indtaget en særlig position som det sydlige Jyllands udfaldsport mod vest. En anden vigtig lokalitet er Padborg Søndermose [42]. Her er der over et større område fundet gruber, brønde, grube-huse m.v. Desværre forhindrede anlægsarbejdet en tilfredsstillende undersøgelse af pladsen, men meget vigtigt materiale – bl.a. nogle stiger af træ – blev ved hurtigt indgriben reddet fra tilintetgørelse.

På kortet fig. 1 er samtlige opregnede fund indprikket. Nøgternt betraget viser det en markant fundkoncentration på Als og Sundeved, og endvidere bemærkes de mange punkter omkring Ribe og ved Ribeå-systemet. De øvrige fund ligger mere spredt, men mod øst kan man lægge mærke til, at fundene i høj grad synes at være bundet til kystegnene.

Hvad viser sådant et arkæologisk fundkort? Er der tale om en tilfældig fordeling af fund afhængig af den arkæologiske undersøgelsesaktivitet, eller giver kortet et fingerpeg om, hvor tyngdepunkterne i landsdelens bosættelse i den sene jernalder skal findes? Her er vi så heldige at have visse kontrolmuligheder. Arkæologisk set må Haderslev og Sønderborg amter nok siges at være de bedst opdyrkede. Som nævnt i begyndelsen, hviler dette for Haderslevs vedkommende på en årelang udgravnings- og indsamlingsaktivitet, ikke mindst i Hans Neumann's embedsperiode, mens det for Sønderborgs vedkommende især skyldes Jens Raben's energiske indsats. I de øvrige dele af Nordslesvig har den arkæologiske aktivitet været bety-

Fig. 4. Sønderballe. (Kat. nr. 26). Sølvvarmring. 1:1. Foto: H. H. Rathje.

deligt mindre koncentreret. Hvad de mange fund omkring Ribe angår, er flertallet af disse fremkommet uden direkte museums-mæssig medvirken. Her ses naturligvis bort fra Antikvarisk Samlings ihærdige bestræbelser på at opspore det ældste Ribe.

Set på baggrund af dette, virker forskellen mellem det fundfattige Haderslev amt og de fundrige område omkring Sønderborg og Ribe endnu mere slående, og man fristes til at se dette som udslag af en reel forskel i den pågældende periodes bebyggelsesintensitet.

Retfærdigvis må det siges, at der alt ialt er tale om et relativt lille antal fund, især når man tager i betragtning, at de skal fordeles over en ca. 500-årig periode. Og man kan naturligvis heller ikke udelukke, at det her fremkomne billede ændres væsentligt gennem fremtidige fund og udgravninger. De senere års mange nyopdagede lokaliteter i Esbjerg-området kan f.eks. bekræfte dette. (Jvf. bl.a. Stoumann 1977). Alligevel synes det foreliggende resultat at give anledning til nogle overvejelser og kommentarer.

De mange fund omkring Ribe forstås bedst som udslag af denne bys aktivitet. Som Hedeby har Ribe været et økonomisk kraftcenter, der har sat sine tydelige spor i oplandet. Interessant er det, at det stærke præg af kontakter mod syd og sydvest – til det NV-tyske/hollandske kystområde – som ses i fundmaterialet fra Ribe, i mindre målestok kan genfindes i en række af vestkystfundene. Det gælder således fund af lerkar af såkaldt »Nordsø-type« på gravpladser i Darum og Tjæreborg mellem Ribe og Esbjerg. (Jvf. hhv. Arbmänn 1937, tf. 25,2 og Ramskou 1950, nr. 13). Kar hørende til samme familie er også fundet på Sædding bopladsen i Esbjerg (Stoumann 1977, s. 52). – Jernknive med nære paralleller i samme område træffes i urnegraven fra Astrup [31] samt i en grav på den ovennævnte Tjæreborg-gravplads. – Fra Dankirke [14] i V. Vedsted sogn haves en samling merovingiske og anglo/frisiske mønter, og brudstykker af møllestén af den porøse rhinske basalt er fundet på Sædding bopladsen og i Okholm [13]. For fuldstændighedens skyld skal endelig nævnes et brudstykke af et frankisk glasbæger fra Darum (Arbmänn 1937, s. 46), samt at der i områdets skattefund findes flere smykker m.v. med tilknytning til frankisk område.

Bortset fra en møllestén på Rens Søndermark [38] synes fund af denne karakter helt ukendte for midtlandet og østkysten. Det må derfor være nødvendigt at se

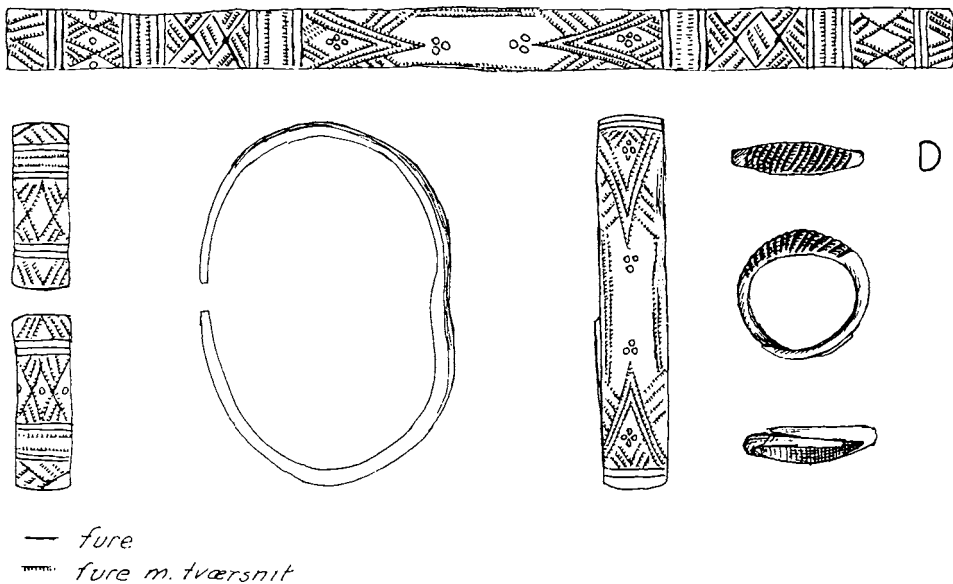

Fig. 5. Roi. (Kat. nr. 63). Armring og fingerring af bronze. For at tydeliggøre ornamentikken er armingen foroven tænkt udfoldet. Tegn.: H. Ørsnes.

disse fund i og omkring Ribe som vidnesbyrd om en søhandelsvej op langs Jyllands vestkyst, for øvrigt samme handelsrute, der via Hollingsted bragte de mange V- og NV-europæiske varer til Hedeby og videre herfra til det store Østersø-marked. Om Ribe har haft samme status som transitplads for handlen tværs over Jylland, kan der på nuværende tidspunkt ikke siges noget sikkert om. Men fundfordelingen langs Ribeå-systemet kan måske støtte antagelsen.

Den anden markante fundkoncentration inden for undersøgelsesområdet, Als og Sundeved, kan ikke forklares på en tilsvarende enkel måde. Her kan man ikke som ved Ribe pege på et naturligt kraftcentrum. Halvkredsvolden ved Bro har vist sig efter nye undersøgelser ikke at kunne føres længere tilbage end til den tidlige middelalder, og heller ikke Sønderborg synes at have haft nogen forgænger i vikingetiden (Slettebo 1978). Indtil videre må det derfor være mest tillokkende at betragte fundsammenklumpningen ud fra landbrugsmæssige årsager, selv om det naturligvis ikke kan udelukkes, at det er den relative korte afstand til Hedeby, der har gjort bebyggelserne på Sundeved og ved de alsiske vige særlig attraktive. Syd for Flensborg Fjord og specielt i det sydlige Angel findes en lignende fundkoncentration med mange rige gravfund (Müller-Wille 1973), som i hvert fald klart må have en forbindelse med den vigtige handelsby.

Selv om disse få bemærkninger om fundfordelingerne ikke er særligt markante, synes det næppe forsvarligt at udnytte materialet yderligere på nuværende tidspunkt, og vi må derfor have forklaringen på kortets hvide pletter til gode.

Arkæologiske fundkort kan være farlige og vildledende, hvis de ikke behandles med varsomhed. Og for den behandlede periodes vedkommende gælder det des-

uden, at det store og vigtige stednavnemateriale også må inddrages, før videre slutninger drages. Det har der desværre ikke været mulighed for i denne lille artikel, men bolden er hermed givet op til fortsatte undersøgelser.

Katalog over fund fra yngre germansk jernalder og vikingetid i området mellem Kongeå og nuværende grænse.

Vejle amt, Nr. Tyrstrup herred.

1. Hejls, H. s., NM sb. nr. 46 (60). NMI j.nr. 572/54.
Skålformet spænde af type som Petersen 1928, fig. 33. Fundet i beg. af dette årh. ved nedramning af pæle i Hejlsminde Nor. I privateje. Ældre vikingetid.
2. Hejlsminde Campingplads, Hejls s. NM sb. nr. 69. NM: C 29767-77.
Boplads. 13 gruber beliggende på skråning ned mod Hejlsminde Nor. Undersøgt 1964 af H. Nielsen og D. Liversage, Nationalmuseet. Yngre germansk jernalder eller vikingetid.
3. Bjært, Sdr. Bjært s. NM: MCMXXXI.
Snoet sølvvarmring, løsfund. Vikingetid. (Sønderjyllands Historie bd. I s. 299, Skovmand 1942, s. 177.)
4. Dorthcalund, Sdr. Stende:up s. NM sb. nr. 131.
2 hustomter, hvoraf den ene er C-14 dateret til 720 ± 100 . Udgravet af K. Davidsen i forbindelse med undersøgelse af stenalderboplads (Davidsen 1978, s. 68-69.)

Ribe amt, Ribe herred

5. Baunegård, Kalvslund s. ASR: 138.
Trefliget spænde, løsfund. Ældre vikingetid. (Bencard og Wiell 1975, s. 41.)
6. Ribe by. Bosættelse og grave. Yngre germansk jernalder og vikingetid. (Jvf. bl.a. artikler i »Mark og Montre«, 1973-78.)
7. Ribe Nørremark, Ribe Domsogn. NM sb. nr. 1 NM: 15-21/08.
Skattefund med sølvbægre. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 75.)
8. Tved, Sct. Catharinæ ls. NM sb. nr. 9. NM: C1736.
Guldarmring, løsfund. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 76.)
9. Tved, Sct. Catharinæ ls. NM sb. nr. 8. NM: C 5031.
Guldarmring, løsfund. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 76.)
10. Tved, Sct. Catharinæ ls. NM: 3/19.
Guldarmring, løsfund. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 76.)
11. Fauerholdt, Seem s. NM sb. nr. 59. NM: C 22174.
Boplads med affaldsgruber undersøgt 1928 og 1930-31 af Th. Thomsen, Nationalmuseet. Beretningsudkast i arkiv NM I. Yngre germansk jernalder eller vikingetid.
12. V. Vedsted, V. Vedsted s. NM sb. nr. 18.
Rigt skattefund bl.a. med en række guldsmykker. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 71.)
13. Okholm, V. Vedsted s., NM sb. nr. 29.
Boplads med hustomter. Yngre vikingetid. (Bencard 1969, s. 29 ff.)
14. Dankirke, V. Vedsted s.
Fund af mønter (merovingiske og anglo-frisiske) fra sl. af 600-tallet og 700-tallet. (Bendixen 1972)

Haderslev amt

15. Fole, Fole s. NM MMXCVIII.
Armring af sølv (»permisk«), løsfund. Ældre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 32 og Munksgaard 1962, s. 103)
16. Dover, Lintrup s. HAM: 750.
To dråbeformede ametystperler fundet ved grusgravning. Yngre germansk jernalder. (Ørsnes 1966, s. 258)

17. Fæsted, Hygum s., NM: 90/11.
Flettet guldkæde med plastiske dyrehovedformede afslutninger. Løsfund. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 258)
18. Enderupskov, Gram s., HAM sb. nr. 107. HAM: 10295.
Rektangulært pladeformet bronzespænde (5,8 x 2,8 cm). Overfladen stærkt medtaget. I midten en knopformet forhøjning og på begge sider af denne to rhombiske felter. Langs randen trekantede forhøjninger. På bagsiden rester af vandretsiddende nål. De trekantede forhøjninger langs randen er uden tvivl rester af dyrehoveder i gribedyr- eller i borrestil. Løsfund. Vikingetid.
19. Nustrup, Nustrup s. HAM: 5536.
Halvkugleformet lerkar med let afsat rand. H. ca. 6½ cm. Randediameter ca. 8½ cm. Løsfund. Yngre germansk jernalder eller vikingetid.
20. Ålkærgård, Nustrup s. Slesvig: K.S. 1195.
Afhuggede endeplader af sølvhalseringe. Vikingetid. (Skovmand 1942, s. 177)
21. Stursbøl, Oksenvad s. NM: 13282.
Skålformet spænde af særegen form. Løsfund. Vikingetid. (Worsaae 1865, s. 94)
22. Sommersted, Sommersted s. NM Møntsaml. graveprotokol 440.
Skattefund bestående af 9 sølvmonter (danske halvbrakteater). Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 77)
23. Vojenslund, Vojens s. HAM: 6263-64.
Uregelmæssigt, grovmagret lerkar med affladet bund og let udadbøjet rand. Randediam. ca. 12 cm. Højde ca. 8 cm. Skiveformet vævevægt af brændt ler. Diam. 8½ cm. Højde ca. 4 cm. Fundet ved vejarbejde. Yngre germansk jernalder eller vikingetid.
24. »Æ Lei«, Haderslev fjord.
Pælespærring tværs over fjorden iflg. C-14 dateringer etableret omkring 300 e.Kr., men udbedret i vikingetiden eller tidl. middelalder: 1030 ± 100 (K. 1629). (Crumlin-Pedersen 1975.)
25. Halk Skydebane, Halk s. HAM sb. nr. 216.
Halvdelen af bredbuget lerkar med flad bund og let udadbøjet rand. Under randen: to bølge-linier. Overfladen brun, ensartet magret gods, god brænding. Randen synes efterdrejet på skive. Karret er af slavisk oprindelse, nærmest type »Menkendorf« (jvf. Schuldt 1956). Vikingetid.
26. Sønderballe, Hoptrup s. HAM: 2678.
Armrings af sølv (5,7 x 6,7 cm) med krogglukke. Største bredde 1,1 cm. Vægt 15,6 g. »Auf dem Strande bei Süderballig zwischen von der Böschung abgerutschten Erde gefunden«. Købt af HAM 1891 (?) Yngre vikingetid.
27. Starup Kirke, Starup s.
Runesten fundet ved restaureringen 1914. Står nu ved kirken. Indskrift: »Eriks Kummel«. Tidlig vikingetid. (Jacobsen og Moltke 1942, sp. 42.)
28. Lunding, Starup s. NM: 8508.
Snoet guldarmring. Vikingetid. (Skovmand 1942, s. 177.)
29. Bovlund, Agerskov s. NM: C 3601-33.
Sølvskat: arabiske mønter + fragmenter af smykker nedlagt i lerkar. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 77. Liebgott 1978, s. 18.)
30. Neder Jerstal, Bevtoft s. HAM sb. nr. 120-124 og 185-188, HAM: 4537-59.
9 små nu sløjfede høje, hvoraf nogle med stenkreds. Skeletgrave. Udgravet 1906-07 af C. M. Lund, Haderslev og C. Rothmann, Kiel. Publikation under forberedelse. Vikingetid.

Tønder amt

31. Astrup, Brøns s. NM: C 2889-93.
Urnegrav. Vikingetid. (Ramskou 1950, s. 167.)
32. Enderup, Hviding s. HAM sb. nr. 33.

- Findested for fragm. af trefliget bronzespænde, vikingetidsskå samt kværnsten (drej-
kværn). Vikingetid. (Bencard og Wiell 1975, s. 42.)
33. Hviding Kirke, Hviding s.
»Væsentlige indicier for tilstedeværelsen af en vikingetids gravplads på kirkegårdens
grund.« (O. Olsen 1965, s. 268, på grundlag af udgravninger af K. Krogh, National-
museet.) Vest for kirken er fundet potteskår fra vikingetiden (Krogh 1964, s. 20.)
34. Roager, Roager s. NM: 19167-68.
To sølvarmringe. Vikingetid. (Skovmand 1942, s. 76.)
35. Drengsted, Døstrup s. NM: C 29740.
Sømglatte af mørkt grønt glas. Løsfund. Vikingetid.
36. Jyndevad, Burkal s. NM: 20952-60. NM Møntsaml.: 247.
Stor sølvskat med mønter, smykkefragm. m.m. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 79.)
37. Rens, Burkal s. NM: 19424 ff.
Våbengrav. Yngre vikingetid. (Brøndsted 1936, s. 123.)
38. Rens Søndermark, Burkal s. NM: C 28217.
Brudstykke af møllestens af rhinsk basalt. Vikingetid ?
39. Søllested Mose, Abild s. Slesvig: K.S. 6337.
Spiralarmring af sølv. Vikingetid. (Skovmand 1942, s. 33 – Munksgaard 1962, s. 98.)

Aabenraa amt

40. Frøslev, Bov s. NM: 3413.
Skålformet spænde af bronze. Yngre germansk jernalder. (Ørsnes 1966, s. 258.)
41. Kollund, Bov s. NM: 8539.
Cirkulært guldspænde med filigranornamentik. Yngre vikingetid. (Skovmand 1942, s. 177.)
42. Padborg Søndermose, Bov s. HAM sb. nr. 151.
Større bopladsområde med gruber, brønde, grubehuse m.v. Udgravet af A. Wortmann,
Padborg, med bistand af Nationalmuseet og Haderslev Museum. Størstedelen af fundet
i Wortmann's samling. Yngre germansk jernalder og vikingetid. (A. Wortmann 1969, s.
100 ff. – Ramskou 1964. – Ørsnes 1966, s. 258.)
43. Hostrup Sø, Klipleve s. NMI j.nr. 1731/76.
Jernøkse af vikingetidsform samt en nålelign. genstand. Fundet ved SV-bredden af Hostrup sø.
44. Hjordkær, Hjordkær s. NM: C 23187.
Rektangulært pladespænde af bronze, løsfund. Yngre germansk jernalder. (Ørsnes 1966,
s. 259.)
45. Barsmark, Løjt s. NM: C 9531.
Snoet sølvarmring, løsfund. Vikingetid. (Skovmand 1942, s. 177.)
46. »Dannebrogsskibene«, Genner Fjord, Ø. Løgum s.
Nu forsvundne skibssætninger ved Genner Fjord. Sandsynligvis yngre germansk jernalder eller
vikingetid. (Hejselbjerg-Poulsen 1926/27).
47. Hovslundstenen, Øster Løgum s.
Runestenen ved Hærvejen med indskriften »hærulv«. Vikingetid. (Jacobsen og Moltke
1942, s. 40.)

Sønderborg amt

48. Bostedvrå, Egen s.
Gravplads med skeletgrave, delvist undersøgt af J. Raben, SM. Yngre germansk jernalder eller
vikingetid. (Brøndsted 1936, s. 126.)
49. Dyndved Strand, Egen s. HAM sb. nr. 52 og 163-65.
3 skibssætninger (de 2 dog stærkt forstyrrede) beliggende nær strandkanten. Orientering:
ØSØ-VNV. I nærheden en grusbanke, hvori der er gjort flere fund af skeletgrave. I én
af gravene fundet brudstykker af lille jernkniv. Undersøgelser og optegnelser ved J. Raben,
SM. Sandsynligvis yngre germansk jernalder eller vikingetid. (Raben 1948, s. 75.)

50. Elstrup, Egen s. Slesvig: F.S. 1950.
Mankestol, løsfund. Yngre vikingetid. (Müller-Wille 1974, s. 144 ff.)
51. Havrekobbel (Nørreskoven), Egen s.
Samling af små gravhøje med brand- og skeletgrave. I tilknytning hertil: bautasten og skibssætning. Sandsynligvis yngre germansk jernalder eller vikingetid. (Glob 1959, s. 4 ff.)
52. Nygård (Nørreskoven), Egen s.
Småhøje med brandgrave. Datering og litteratur som foregående.
53. Stolbro Næs, Egens. HAM sb. nr. 53.
3-4 skibssætninger i strandkanten. I nærheden nogle små gravhøje. Sandsynligvis yngre germansk jernalder eller vikingetid. (Raben 1948, s. 76.)
54. Kirkhøj, Nordborg s., HAM sb. 33.
Gravfund. »1923 oplyste en gammel mand i Holm, at man ved Gravning på Kirkhøj (det har været i 90-erne) har fundet »Knogler« af mennesker og heste og nogle jernsager, der laa som uformelige Rustklumper, et større Stykke kunde ligne en Stigbøjle. Men Sager var saa »skøre« at de »smuldrede sammen mellem Fingrene« og »man har ikke gemt nogen af dem.« Oplysninger ved J. Raben i SM's arkiv. Sandsynligvis vikingetid.
55. Holm, Nordborg s., HAM sb. nr. 44. NM: C 8962 ff.
Grav i en høj. Yngre vikingetid. (Brøndsted 1936, s. 125.)
56. Melsgård, Oksbøl s., HAM sb. nr. 109.
Gravfund. »Pastor Asmussen, Oksbøl, beretter 1917: »For en Del Aar siden gravede man Sand i Nærheden af Melsgård Mølle. Derved stødte man på Skeletræster af Menneske og Hest. Der fandtes flere Jernsager, Sværd, Sporer, Spænder og andet, men det laa paa en Arbejders Loft og tørrede sammen, indtil det helt løste sig op i Smul««. Oplysninger ved J. Raben i SM's arkiv. Sandsynligvis vikingetid.
57. Kettingskov, Asserballe s., HAM sb. nr. 63.
Gravfund (?) Ved tørvegravning i 1865 fundet »Skelet af Mand og Hest samt tøjrester. Desuden fandtes et sværd, Stigbøjler og Sporer, Spænder, Beslag og andre Smaagenstande af Jern.« Efter skitse skulle der være tale om vikingetidsoldsager. (Jvf. Raben 1959, s. 11.) Jernsagerne er gået tabt. Kun menneskekraniumet er bevaret (SM: 3278).
58. Ketting, Ketting s., HAM sb. nr. 14, 15 og 98.
Grave. I den sydlige del af byen en delvist undersøgt gravplads (sb. 98). Yngre vikingetid. (Brøndsted 1936, s. 128 ff.) Iflg. Rabens optegnelser er der endv. i den nordlige del af byen gjort to gravfund i høje (sb. 14 og 15). I den ene af disse lå en lille jernkniv ved skelettet (sb. 14). Yngre germansk jernalder eller vikingetid.
59. Mjængdam, Ketting s., HAM sb. nr. 109.
Gravfund i højtomt. Heri jernnagler af samme karakter som på Ketting-gravpladsen, sandsynligvis stammende fra en klinkbygget kistekonstruktion. Sandsynligvis vikingetid.
60. Taksensand, Notmark s., NM: 2/21.
Guldfingerring som S. Müller: Ordning af Danmarks Oldsager II, no. 653, Kbh. 1888-95. Fundet 1920 liggende mellem sten ved stranden. Vikingetid.
61. Broager, Broager s., NM: C 23622-26.
Ryttergrav. Yngre vikingetid. (Brøndsted 1936, s. 123.)
62. Egernsund.
Vragfund, brudstykker af en pram. C-14 dateret: 1090 ±100. (Crumlin-Pedersen 1969, s. 27.)
63. Roi, Broager s., NM: C 28954-55.
Armrings og fingerring af bronze af baltisk oprindelse fundet i 1923 i en lille rundhøj ved gården Roi. Gravfund? Yngre vikingetid.
64. Smølvold, Broager s., SM: 918.
Sværd, enkeltfund. Vikingetid eller tidlig middelalder.
65. Avnbjerg, Dybbøl s., HAM sb. nr. 85.
4 skeletgrave orienteret Ø-V. Af gravgods fandtes kun en jernkniv og rester af nogle jernnitter. Yngre germansk jernalder eller vikingetid. (Slettebo 1976, s. 22.)

66. Nybøl, Nybøl s., HAM sb. nr. 47, NM: C 25032.
Bronzesmykke med guldbelægning. Yngre vikingetid.
67. Sottrup, Ø. Sottrup s., Slesvig: K. S. 10515.
Fund af et par skåleformede spænder. Fra en grav? Ældre vikingetid. (Müller-Wille 1973, s. 122.)
68. Kasmusmølle, Ullerup, s., HAM sb. nr. 19.
Ryttergrav. Yngre vikingetid. (Brøndsted 1936, s. 125.)
69. Kasmusmølle, Ullerup s., HAM sb. nr. 87.
Ryttergrav. Ved grusgravning 1885 fundet et skelet af mand og hest, stighbøjler, sporer, sværd og andre jernting. Fundet blev ikke opbevaret. (Meddelt af kommuneforstander Michelsen i Ullerup, 1912). Oplysninger ved J. Raben i SM's arkiv. Sandsynligvis vikingetid.
70. Avnbøl, Ullerup s., Slesvig: K. S. 10246.
Skeletbegravelse med sværd, økse og kniv. Vikingetid. (Müller-Wille 1973, s. 122.)

Løsfundne væbevægte, tenvægte og hvæssesten er ikke medtaget i oversigten.

For hjælp til fremskaffelse af fundoplysninger og billeder takkes Museet på Sønderborg slot, Nationalmuseet's 1. afd. og Schleswig Holsteinisches Landesmuseum.

Anvendte forkortelser.

NM = Nationalmuseet.

HAM = Haderslev Museum.

SM = Museet på Sønderborg Slot.

ASR = Antikvarisk Samling, Ribe.

Slesvig = Schleswig Holsteinisches Landesmuseum, Schloss Gottorp.

Årbøger = Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie.

Citeret litteratur:

Arbman, H.: Schweden und das karolingische Reich, 1937.

Bencard, M.: Grubehuse i Okholm – Mark og Montre, 1969.

Bencard, M., Weill, S.: Et trefliget spænde fra Ribe – Mark og Montre, 1975.

Bendixen, K.: Mønterne fra Dankirke, Nationalmuseets arbejdsmark, 1972.

Brøndsted, J.: Danish Inhumation Graves of the viking Age. Acta Arch. VII: Kbh. 1936.

Crumlin-Pedersen, O.: Berichte über die Ausgrabungen in Haitbau 3/1969.

Crumlin-Pedersen, O.: »Æ Lei« og »Margrethes bro« – Nordslesvigske Museer 2, 1975.

Davidsen, K.: The Final TRB-Culture in Denmark. Kbh. 1978.

Glob, P. V.: Svenskegravene, Skalk 1959/3.

Hejselbjerg-Paulsen, H.: Sønderjyllands eneste skibssætning. Sønderjysk Månedsskrift 3, 1926/27.

Jacobsen, L. og Moltke, E.: Danmarks Runeindskrifter, Kbh. 1942.

Krogh, K.: De faldt ned midt udi sommeren, Skalk 1964/3.

Liebgott, N. K.: Danske fund af møntdateret keramik 950-1450, Kbh. 1978.

Munksgaard, E.: Skattefundet fra Duesminde, Årbøger 1962.

Müller-Wille, M. m.fl.: Das Höftland von Langballigau an der Flensburger Förde, Offa 30/1973.

Müller-Wille, M.: Das Krummsiel von Elstrup, Alsen, Acta Arch. XLV, Kbh. 1974.

Olsen, O.: Hørg, hov og kirke, Årbøger 1965.

Petersen, J.: De norske vikingssverd, 1919.

Petersen, J.: Vikingetidens smykker, Stavanger 1928.

Raben, J.: Skibssætninger, Sdr. Månedsskrift 1948.

Raben, J.: Minder fra Asserballe sogn. Fra Als og Sundeved XXXVIII 1959.

Ramskou, Th.: Viking Age Cremation Graves in Denmark, Acta Arch. XXI, Kbh. 1950.

Ramskou, Th.: Fra bunden af en brønd, Skalk 1964, 3.

Schuldt, E.: Die slawische Keramik in Mecklenburg, Berlin 1956.

- Skovmand, R.*: De danske Skattefund fra Vikingetiden og ældste Middelalder indtil omkr. 1150, Aarbøger 1942.
- Slettebo, J.*: i Dybbøl sogns historie 1976.
- Slettebo, J.*: Om det ældste Sønderborg. Nordslesvigske Museer, 5, 1978.
- Stoumann, I.*: De, der blev hjeme, Esbjerg 1977.
- Worsaae, J. J. A.*: Slesvigs eller Sønderjyllands oldtidsminder. 1865.
- Wortmann, A.*: i Stenz og Sørensen (red.) Bov sogn, Padborg 1969.
- Ørsnes, M.*: Form og stil i Sydskandinaviens yngre germanske jernalder, Kbh. 1966.

Nationalmuseet og Sønderjylland før genforeningen 1920

AF J. SLETTEBO

I 1807 nedsattes ved kgl. forordning »Kommissionen til Oldsagers Opbevaring«, der siden blev til Nationalmuseet. Embedsmænd fra hele landet opfordredes til at indsamle oldsager og adskillige privatsamlinger blev indkøbt [1]. Efterhånden gennemførtes også udgravninger, mange ved interesserede amatører, men snart udførtes flere og flere af museets egne folk. J. J. Worsaae understregede første gang i 1844 vigtigheden af grundige undersøgelser og fastslog, at »nøjagtige Beskrivelser ere en aldeles nødvendig Betingelse for Archæologiens videre Fremskriden« [2].

Også fra hertugdømmerne indkom jævnligt genstande til museet i København. Helt fra museets første år modtoges flere ting, først og fremmest indsendt af embedsmænd som statholderen, landgreve Carl af Hessen, hertugdømmernes amtmænd, amtsforvaltere, dommere eller fogeder samt fra en lang række af landsdelens sognepræster. Efterhånden kom også fund, skænket af eller købt hos gårdejere, købmænd, læger, apotekere og andre interesserede. Kunstmalerne Anton Melbye og Heinrich Hansen medbragte, henholdsvis i 1830'erne og 1856, oldsager, som de skænkede Nationalmuseet. Enkelte særligt interesserede foretog ovenikøbet egne udgravninger, som kaptajn Reinhardt, der i 1835 lod udgrave en stenalderhøj ved Hyrup i Angel og en bronzealderhøj ved Selk Nor. Fra den første indsendte han, foruden en udførlig beretning, 2 ravperler og 3 flintflækker, fra højen ved Selk Nor en sten- og en bronzeøkse. Som resultat af oldsagskommissionens forordning af 1811 om sikring af antikvariske monumenter blev der påbudt fredning af en snes mindesmærker i Slesvig, bl.a. en gravhøj ved Vedsted og ruinerne af Duborg slot [3].

Denne virksomhed i hertugdømmerne svækkedes ikke, selv om en kgl. dansk kommission i 1835 i Kiel fik oprettet et »Museum Vaterländische Alterthümer«, der tog sig af hertugdømmernes historie, især oldtiden [4].

Forholdet mellem museerne i København og Kiel var godt, og Chr. Jürgensen Thomsen støttede på alle måder det nye museum, bl.a. ved at sende fund eller dele heraf til Kiel. Derimod var det ikke specielt slesvigske fund, der sendtes til Kiel, tværtimod sikrede Thomsen vigtige fund for København, når han fandt det videnskabeligt rigtigst [5].

De nationale og politiske modsætninger, der voksede frem i og omkring hertugdømmerne i 1830'erne og især i 1840'erne, betød i meget høj grad, at landsdelens historie blev et centralt emne i den stadig livligere debat. Selv om det især var middelalderens og fremfor alt den nyere tids historie, der studeredes og fortolkedes af stridens parter, undgik oldforskningen, det gode forhold mellem museerne i København og Kiel til trods, ikke helt at blive inddraget. I 1826 udgav pastor N. Outzen,

Brekklum, således nogle Danevirke-teorier, der var stærkt nationalt slesvig-holstensk præget, mens modsat Rasmus Nyerup i 1802 havde protesteret skarpt mod »nogle Forhaanelser mod danske Oldsager i en tydsk Bog«. I øvrigt var det i første omgang stednavnene og sprogforholdene, der gav anledning til diskussion, bl.a. ved en prisopgave 1819 [6].

Henimod 1848 tilspidsedes diskussionen. Oldtidsforholdene gled i baggrunden for de nyere historiske problemer, men oldtiden blev dog stadig inddraget i debatten. Under Treårskrigen 1848–50 udgav J. J. A. Worsaae flere nationalt prægede afhandlinger, bl.a. om Danevirke og om stammeproblemer i folkevandringstiden [7].

Med Treårskrigen kom også nye fund frem – adskillige officerer afleverede under eller efter krigen oldsager, som de havde fået foræret under deres ophold i landsdelen eller som de havde været med til at grave frem, enten ved militære gravninger eller måske ligefrem ved egne arkæologiske udgravninger i de mange måneder, de under våbenstilstand havde rigelig tid tilovers. Fra marineløjtnant F. Sommer indkom således bl.a. et sværd og en kniv af bronze, et par bronzeknapper og et stykke ornamenteret læderrem fra en høj-udgravning på Sild i 1848 og fra artilleriløjtnant Richard et højfund fra Hønsnap. En skansegravning ved Schwabsted resulterede i indsendelse af dele af et sværd og en økse af bronze, og fra en anden skansegravning ved Danevirke sendte kaptajn v. Holten i 1851 en jernøkse.

Også i perioden mellem krigene skyldes mange af de indkomne fund de fornyede befæstningsarbejder forud for 1864, især ved Danevirke. Professor J. J. A. Worsaae modtog oldsager fra dette område fra oberstløjtnant C. W. L. Dreyer (1851 og 1861) og fra major Schrøder (1861 og 1862). Førstnævnte havde endda udgravet en i forvejen beskadiget gravhøj ved Riseby nær Slien og bl.a. fundet en bronzedolk og en urne. Særlig ivrig var kaptajn D.A.V.Krag, der i 1852 udgravede to høje nær Schwabsted og senere hjembragte fund fra Stapelholm og Eckernfördeegnen.

Mellem de slesvigske krige oprettedes flere nye museer i hertugdømmerne, således i Altona, Kiel og Flensborg, og i Kongeriget i Ribe, Odense, Aarhus, Viborg og Aalborg [8].

Museet i Flensborg, der oprettedes 1852, var nærmest en filial for hertugdømmerne af Nationalmuseet i København, og det skulle nok skabe en slags balance over for oldtidsmuseet i Kiel. Som leder udpegedes adjunkt Conrad Engelhardt, der var elev af og tidligere assistent hos Nationalmuseets leder Chr. Jürgensen Thomsen. Ved hans utrolige flid voksede museet hurtigt, ikke mindst takket være hans to store udgravninger i Thorsbjerg (1856–61) og Nydam (1859–63) [9]. Oprettelsen af oldsagssamlingen i Flensborg betød i det hele taget en voldsom vækst i de arkæologiske undersøgelser i hertugdømmet, men det meste af alt det Engelhardt fik udgravet, blev selvfølgelig i Flensborg. I 1861 sendte han dog en meget omfattende prøve til København. Fra Thorsbjerg kom 54 numre, de fleste beslag fra ridetøj, sværdskedler, skjolde m.m. samt spænder, et par brynjedele, et stykke stof og 2 lerkar. Prøven fra Nydam var kun på 10 numre, hvoraf de fleste var spydblade. I øvrigt modtog Nationalmuseet fortsat en række fund fra Sønderjylland, bl.a. var flere sognepræster fortsat flittige leverandører.

Krigen i 1864 betød en brat afbrydelse af det danske arkæologiske arbejde i hertugdømmerne. Oldsagssamlingen i Flensborg blev nedlagt og museet i Kiel blev områdets centrale museum.

Conrad Engelhardt havde søgt at redde 32 kasser med fund fra Flensborg-samlingen til Danmark, men i 1866 blev de mange ting udleveret, da deres skjulested i Korsør blev røbet over for den tyske gesandt i København af en mand, der fik ikke mindre end 25.000 mark herfor. Fra tysk side havde man lagt så stor vægt på at få fat i alle disse ting, at man ligefrem havde fået en bestemmelse herom indføjet som artikel XIV i fredskontrakten af 30. oktober 1864 [10]. Disse slesvigske fund var således ligefrem blevet direkte genstand for politisk strid. For begge parter havde også forhistorien fået national betydning.

For Conrad Engelhardt var dette et hårdt slag. Endnu mens krigen stod på var han gået i gang med at publicere Nydamfundet ligeså hurtigt og omhyggeligt, som han i 1863 havde publiceret Thorsbjerg-fundet. Bogen om Nydamfundet udkom 1865, og man mærker i forordet tydeligt Engelhardts bitterhed: »Man kunde have ventet, at de i Slesvig siden 1858 foretagne Udgravninger, ----, ogsaa skulde være komne til at omfatte andre af Sønderjyllands Moser, men dette Haab er foreløbigt blevet tilintetgjort af Begivenhedernes Magt, ----- . Samlingen, ---, har nemlig nydt den sørgelige Ære ved Wienerfreden at blive medoptagen blandt de Afstaaelser, som Danmark efter en haabløs Kamp mod Vold og Overmagt har maattet finde sig i at indrømme. Den knytter sig efter Fredstractatens Ord til »Landets Historie« ----. Det er derfor ogsaa naturligt, at vi have en varm Interesse for disse sønderjydske Oldsager, der ere ligesom Blade af vor Fortids Historie, og at vi føle Sorg ved at miste dem« [11].

Samtidig med Engelhardts bog om Nydam-fundet udgav J. J. A. Worsaae, der året efter udnævntes til Nationalmuseets leder efter Chr. Jürgensen Thomsen, en bog »Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder«. Han benyttede her forordet til en indgående og bitter kritik af tidens tyske forskere, som havde gjort »talrige, længe og næsten systematisk fortsatte ---- Forsøg paa at fremhæve Oldtidsminder i Slesvig som særlig »germaniske«. Worsaae havde tidligere protesteret imod »Archæologiens Benyttelse paa en eensidig forvildende Maade saavel i den politiske Skandinavisme som i den politiske Germanismes Tjeneste« og han ønskede nu, at hans skrift »foruden sin bestemte archæologiske Retning tillige skulde være en ny Protest mod den tiltagende, uforvarlige Misbrug af Oldforskningen i moderne, reent politiske Spørgsmaal, i Særdeleshed ved antidanske Germanister« [12].

Modpartens lige så stejle holdning viste sig ikke blot ved, at man som nævnt ligefrem i fredstraktaten forlangte sagerne fra museet i Flensborg udleveret, men også ved en række arkæologiske artikler vedrørende hertugdømmerne fra 1863 og 1864. Deres iver understregedes af at direktør v. Ledebuhr fra Det kgl. preussiske Kunstkammer i Berlin under våbenstilstanden i maj, altså allerede før krigen var sluttet, kom til Slesvig for at foretage udgravninger, bl.a. i Nydam Mose [13].

Krigen i 1864 og de politiske og nationale modsætninger smittede altså af på den arkæologiske forskning. At historien og den historiske videnskab blev brugt og misbrugt i politiske kampe var velkendt, men heller ikke den forholdsvis unge

arkæologiske videnskab undgik sin skæbne. Ikke blot ledende arkæologer kom ind i striden, men menigmand tog helt tydeligt tilsvarende standpunkter, farvet af deres nationale ståsted. Karakteristisk er således nogle bemærkninger i et brev fra J. J. Hollænder i Nordborg 1884 i forbindelse med nogle bronzealderfund fra en gravhøj: »De (Preusserne) vil jo gerne have fat i Oldsager saavel som i alt Andet, --- da vi hernede har meget lidt tilovers for Preusserne, saa skal det være mig kjært og rive fra Dem, hvad jeg kan faa fat i, da Oldtidsminder herfra hører til Danmark«.

Tilsvarende skrev N. A. Jensen, Hygum sogn, ved en af sine mange afsendelser af oldsager: »- jeg samler alt hvad jeg kan faa fat paa og navnlig glæder det mig hvergang jeg gaaer Tydskerne i Forkjøbet«. Fra Nationalmuseet lød helt tilsvarende toner, når assistent C. F. Herbst lige efter krigens slutning i juli 1865 skriver til dyrlæge C. A. Mathiesen, Blans: »Museet sætter ganske vist Priis paa Deres Gave for dennes egen Skyld, men det sætter dog ulige mere Priis paa den trofaste og kjærlige Vedhængen til Danmark og hvad Dansk er, der har bevæget Dem til at bestemme de nævnte Oldsager, de utvivlsomt gamle danske Minder, til den danske nationale Samling«.

Dette synspunkt deltes af mange, og selv om området efter 1864 arkæologisk hørte under museet i Kiel, der selvfølgelig foretog både indsamlinger og udgravninger rundt i Slesvig, ophørte forbindelsen med Danmark og med Nationalmuseet i København absolut ikke. Nationalmuseet lagde tydeligvis også efter krigen vægt på at sikre sig genstande fra den afståede landsdel. Snart fik man således en omfattende slesvigsk samling, nemlig gennem Frederik VII's store private oldsagssamling [14].

De to største oldsagsgrupper i den sønderjyske del af Frederik VII's samling var fra moserne Thorsbjerg og Nydam. Fra Thorsbjerg mose kom ikke mindre end 379 numre, bl.a. 43 brudstykker af skjolde, omkring 40 sværd eller dele heraf og over 80 beslag, remspænder, bidselstykker o.lign., de fleste fra rideudstyr. Hertil kom 9 romerske sølvmønter, 9 glasperler, 4 smykkenåle og 15 fibulaer, de fleste af bronze. Desuden indgik tøj- og læderstykker samt 5 lerkar og 2 træskåle i kongens Thorsbjerg-samling. Hans Nydam-samling var også stor, ialt 284 numre. Her dominerede våbnene med hele eller dele af ialt 34 sværd, 34 spydblade, 22 pilespidser og 12 knive samt dele af 7 skjolde. Tøj og læder manglede, men 4 træstykker anførtes som dele fra en båd og også her var der 5 romerske mønter og nogle glasperler, men kun en enkelt fibula.

Disse to store samlinger havde kongen erhvervet ved sine besøg ved udgravningerne, hvor han åbenbart har taget tingene ud direkte på stedet og forlangt, at Engelhardt skulle udlevere dem. En væsentlig del af tingene fra Nydam er således indgået i hans samling den 27. oktober 1863, da han aflagde officielt besøg ved mosen [15].

Både kvalitetsmæssigt og i antal overgik Frederik VII's samling de to prøver på 64 numre, som Engelhardt havde indsendt i 1861. Men dertil kom, at der desuden i kongens samling var godt 100 andre numre fra Sønderjylland. Fra det nuværende Sydslesvig stammede således 9 numre fra stenalderen, 5 fra bronzealderen og 12 fra jernalderen. Fra Nordslesvig stammede fortrinsvis en del stenøkser, heraf flere

ornamenterede stridsøkser samt enkelte bronzegenstande, bl.a. et sværd, fundet i en høj ved Gøttrup i Tislund sogn.

Den nye grænse ved Kongeåen hindrede ikke, at der fortsat kom oldsager til København. Grænsen var ikke spærret selv om en indsender, N. A. Jensen, 1880 skrev: ----- »disse Sager er forbudte at udføre, skjøndt de med rette tilhører os«. Sønderjyder kunne selv tage oldsager med for at forære dem til Nationalmuseet lige såvel som rigsdanske på tur i Sønderjylland kunne medbringe oldsager, når de påny rejste hjem. Det var vel ikke de store mængder, der på denne måde nåede Nationalmuseet – mange af de ting, der kom over grænsen, endte i danske privatsamlinger – men alligevel gik der næsten ikke et år, hvor der ikke indførtes genstande fra Sønderjylland i museets protokoller, flest fra forhistorisk tid, men jævnligt også fra middelalderen og efter 1890 også fra nyere tid.

Helt ejendommeligt er det, at man fra Nationalmuseet tilsyneladende fortsat lader danefæ-bestemmelserne gælde for Sønderjylland og udbetalte danefæ-godtgørelser også syd for Kongeåen, selv om det som oftest skete ved mellemænd og ikke direkte til finderens. Allerede i 1865 indsendte folketingsmand N. J. Termansen halvdelen af et guldspænde, en lille guldring og en guldring, der var fundne af en boelsmand på Skodborgmark syd for Kongeåen. Finderen fik 20 rdl. 48 sk. Fundet var anden del af to 1863 modtagne guldfund, også via N. J. Termansen, hvori indgik anden halvdel af guldspændet, et par perler og to guldring. »I Douceur oversendtes 4 Rdlr. til den fattige Finder« for den ene bracteate og for fundets første del fik han 17 rdl. 70 sk. I 1872 udbetaltes via stiftamtmand Nielsen, Ribe, 5 rdl. for 2 fingerringe af guldring og nogle bronzedele, der var indkommet fra Fole. I 1877 indkom en guldfingerring, der af en vejarbejder var fundet i en grusgrav ved Stokkerhoved i Gl. Haderslev sogn. Han havde afleveret den til gæstgiver P. Petersen, der via dyrlæge I. P. Schmidt sendte den til Nationalmuseet. I 1899 købtes en sølvarmring fra Barsmark og i 1900 ydedes en godtgørelse for nogle bronzegenstande fra Lintrup. Ved modtagelsen af 2 spiralringe af guld fra Lintrup, der 1903 indsendtes af N. A. Jensen, bruges ligefrem betegnelsen danefæ i forbindelse med udbetalingen af de 10 kr., som fundet vurderedes til. N. A. Jensen opgiver dog som postadresse rebslager Mahler, Ribe, så danefæ-godtgørelsen sendtes altså ikke direkte over grænsen. På samme måde gik det også ved erhvervelsen af 2 guldringe fra Dybbøl, der modtoges 1904 via Den antikvariske Samling i Ribe. Herfra sørgede man så for, at vederlaget på 18,25 kr. gik videre til finderens.

Den direkte forbindelse til Nationalmuseets direktør fortsatte også. Indtil han i 1872 forlod landsdelen, sendte apoteker Worsaae i Aabenraa jævnlig oldsager til sin bror, direktør J. J. A. Worsaae, på Nationalmuseet. Da Sophus Møller 1892 var blevet museets direktør, var han også på rejser syd for Kongeåen. Her købte han bl.a. i 1897 genstande i Lintrup og i 1913 var han i Haderslev, ligesom hans søn, cand. med. J. Müller i 1911 så på oldsager på Nordals. En af sælgerne var gdr. og husflidslærer Hans Pilegaard, Lintrup, der de følgende år var en af landsdelens flittige leverandører til Nationalmuseet. I 1899 indsendte han således et par stridsøkser,

nogle ravskiver og et lerkar fra Lintrup sogn og en flintøkse fra Vojens og året efter bl.a. en bronzehalsring. Fra samme område var den tidligere nævnte N. A. Jensen også en flittig indsender. Allerede i 1878 og 1880 indsendte han flere ting, bl.a. et bronzesværd. Senere leverede han i 1892 genstande fra Hygum og senere igen fra Fæsted, og da han endelig 1903 boede i Obbekjær, sendte han 2 bronze-spiralringe. Fra Als og Sundeved kom flere ting fra Arthur Helmer og P. Sønnichsen, Spang, der for 12 numre fra bl.a. Ertebjerg, Ulkebøl, Broballe og Pøl ved Nordborg fik udbetalt en godtgørelse i Reichsmark. Hovedleverandøren her var dog Fr. Biehl, Sønderborg, af hvem der i 1894 for 360 kr. købtes ialt 41 numre fra stenalderen, fundne bl.a. på Sundeved, i Hørup, Asserballe og Ulkebøl sogne, samt i Egen, Oksbøl og Havnbjerg sogne. Samtidig oplyste han, at have udsigt til at købe resultatet af en udgravning af en høj ved Brandsbøl – det købtes siden sammen med andet for 160 kr. Derefter fortsatte han med at indsende fund fra bl.a. Kær, Ragebøl og Ulkebøl (1895), Holm Mark ved Nordborg (1897), Blans (1901) og Ketting (1902), de fleste fra stenalderen, men enkelte fra jernalderen. Som regel afsendte han flere kasser, og han fik flere gange en del kasseret og returneret, mens der betaltes for det, der blev på museet. Da en af hans sendinger i 1895 blev erklæret uden større interesse – man beholdt 3 stk. og tilbød 10 mark – udbad han sig litteraturhenvisninger, så han bedre kunne se, hvad han burde sende. Ved en anden sending, hvor han havde vedlagt en udenlandsk sabel, fik han at vide at »etnografiske sager, f.eks. fra Japan og China, ikke ønskes tilsendte Museet«. Det tilføjedes dog, at museet fortsat var interesseret i at modtage »sjældne eller særlig smukke slesvigske Oldsager mod passende Vederlag«, og forbindelsen til Nationalmuseet fortsatte da også i de følgende år.

Foruden de mange enkelte stykker, der år efter år indkom til Nationalmuseet, foretoges nogle meget store køb af enkelte private samlinger. De to største var købene af dyrlæge I. P. Schmidts samling i 1879 og af gartner N. P. Thoysens samling i 1897. Hertil kom i 1880 købet af grosserer Lassons samling, hvoraf ret store dele var fra Slesvig.

Det var dyrlæge I. P. Schmidt, der selv tog initiativet til salget af sin store samling. Nationalmuseets direktør var straks positivt stemt, men da et sådant køb lå uden for museets økonomiske muligheder, henvendte han sig til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen. Herfra udbad man sig 5. april nærmere oplysninger. Den 12. april svarede Worsaae og vedlagde en udførlig redegørelse for samlingen og en vurdering ved cand. phil. Vilhelm Boye. Derefter optoges det foreslåede beløb 6.000 kr. på finansloven, og den 11. juni kunne ministeriet meddele museet, at pengene var bevilgede. Worsaae søgte at få Schmidt til at møde i København med samlingen og på stedet forhandle om salget, men det afviste Schmidt, som ville løbe alt for stor risiko, hvis salget så ikke blev til noget. »Det forholder sig jo nemlig saaledes, at der er gjort Bud paa min Samling, ikke saa ganske lidt høiere end hvad jeg har forlangt af det Kongelige Museum og at det alene er mit Ønske om at faa min Samling bevaret for mit gamle Fædreland, der har bevæget mig til at henvende mig til det Kongelige Museum«. Resultatet blev, at Conrad Engelhardt midt i juli overværede nedpakningen i Haderslev og sidst på måneden

var alle 811 numre i København. V. Boye havde i sin oversigt fremhævet Schmidts gode fundoplysninger, de gode samlede fund og de mange sjældne, ofte smukt forarbejdede eller udsmykkede enkeltstykker. De 811 numre dækkede over langt flere enkeltgenstande – Boye angiver henved 1500 stykker fra stenalderen, deraf ikke mindre end 350 økser eller, som han skriver, »Stenkiler«, ca. 130 stykker af bronze, deriblandt 9 sværd og mange ting af guld, sølv og jern fra jernalderen foruden lerkar. Af samlede fund, der var med, fremhævede både Boye og Worsaae et ejendommeligt fund af 87 flintøkser fra Knud i Fjelstrup sogn, der indgik som ét nummer. Fra stenalderen nævner Boye endvidere et fund af skrabere, bor og økser fra Bodum i Halk sogn. Til samlingens vigtigste fund hørte endvidere et gravfund fra Uldal i Skrydstrup sogn og et stort sølvfund fra Bovlund – det fik ialt 33 numre, men omfattede mere end 75 enkelte dele, de fleste mindre brudstykker af stænger eller smykker, 9 hele eller halve mønter foruden mindre stumper.

Ved købet af grosserer Lassons samling 1880 sigtede Nationalmuseet ikke særlig på at få sønderjyske genstande, men Lassen havde samlet fra hele landet, og selv om hovedparten var fra øerne, fulgte der dog adskillige ting med, der stammede fra Slesvig. Der var genstande fra alle dele af oldtiden, bl.a. nogle stensager, som Lassen havde købt på auktion og nogle genstande fra Thorsbjerg mose, som han havde byttet sig til 1870. Det var i øvrigt mest enkelt-genstande fra meget spredte lokaliteter. Ved museets køb 1887 af kammerherreinde Classens samling fulgte flere sønderjyske fund med. Det samme gjaldt greve Lerches samling på Benzonsdal, der var testamenteret til Nationalmuseet, men som dog først kom i museets besiddelse efter 1920. Heri var en hel gruppe oldsager fra Haderslev amt, som grev Lerche havde erhvervet hos dyrlæge J. P. Schmidt i 1875, fire år før museet købte Schmidts store samling. Endelig hørte købet i 1897 af gartner P. N. Thoysens samling fra Blans til de større samlede erhvervelser. Det var højskolelærer P. Andresen, Ryslinge, der stammede fra Ullerup, som i et brev i januar 1897 henledte Nationalmuseets opmærksomhed på samlingen. Direktør Sophus Müller satte sig i forbindelse med Thoysen og efter en besigtigelse købte museet i september oldsagerne for 300 kr. Thoysen havde udarbejdet et udførligt katalog med angivelse af fundsteder, der dels var i Sundeved, dels vest herfor, især fra sognene Felsted, Ensted, Klipleve og Uge. Forbindelsen med Thoysen opretholdtes og museet købte påny oldsager, næsten alle fra stenalderen, bl.a. i 1901 og 1902.

Foruden disse større eller mindre samlinger kom der næsten hvert år enkeltgenstande fra Sønderjylland til Nationalmuseet. Af væsentlig betydning for museet var selvfølgelig dels, at der fulgte gode fundoplysninger med, dels at der i en række tilfælde var tale om samlede fund, tilvejebragt ved egentlige udgravninger. Her var bl.a. Schmidts samling af betydning, idet han selv forestod flere udgravninger og udarbejdede beretninger om fundforholdene. Det gjaldt således en bronzevaldshøj ved Arnitlund, gravhøje bl.a. ved Vojens og Skrydstrup og en høj ved Vojensgård ved Jegerup, som han udgravede 1876 og 1877. Året efter genudgravede han en høj, som østrigere havde udgravet under krigen 1864. Han fastslog her, at østrigernes udgravning havde været ret overfladisk og han noterede nøje sine iagttagelser over højens opbygning og kammerets udseende.

Nogle af udgravningerne havde Schmidt udført sammen med cand. phil. V. Boye, der tidligere havde været assistent hos Chr. J. Thomsen og som i årene 1869–78 var knyttet til »Danevirke« i Haderslev [16]. Det er formentlig Boye, der med sin flerårige museumserfaring har vejledt Schmidt. I 1873 udgravede de i fællesskab et gravkammer i en ellers udjævnet høj ved Løjt og senere foretog de en udgravning ved Uldall i Skrydstrup sogn. Sidstnævnte sted havde Boye selv i 1871 udgravet to høje, hvor der blev fundet fire lerkar, to bronzeskåle og dele af to bronzeknive samt en spiralring af guldtråd. I de følgende år gravede Boye bl.a. ved Starup og Stepping og alle hans fund med grundige beretninger sendtes til København.

Det må understreges, at selv om forbindelsen mellem Sønderjylland og Nationalmuseets første afdeling var særlig livlig, så var der også jævnlig kontakt til Nationalmuseets øvrige afdelinger. Anden afdeling fik sønderjyske ting både ved køb og gaver og selv om adskillige køb skete hos københavnske antikvitethandlere, så kom en del direkte fra Sønderjylland. Blandt købene var en jernplade fra en renaissance kakkelovn med hertug Hans den Yngres våben, erhvervet hos C. C. Biehl, Gråsten, og nogle beslægtede plader, købt hos C. Haugaard, Aabenraa. Flere renaissance-kister, enkelte smykker og noget kirkeinventar var også blandt de indkøbte ting. Der indkom også en del gaver. K. Knudsen, Lysholm på Als, skænkede et gammelt maleri af Graasten slot og stadsfysikus Schleisner forærede en fattigsparebøsse fra Flensborg.

Den kgl. Mønt- og Medaillesamling modtog eller købte adskilligt fra Sønderjylland. Det meste var enkeltmønter, herunder også nogle romerske mønter og nogle mønter, udstedt af Gottorp-hertuger. Mere bemærkelsesværdigt er det, at også større møntfund nåede frem til København. I 1869 udbetaltes 3 rdl. for 27 sølvskillemønter fra Chr. III og Fr. II, fundne i Nustrup. Fra et stort fund 1897 i Flensborg af borgerkrigsmønter fra 1300-tallet fik museet et udvalg på 145 mønter. Flere gange blev der dog sagt nej tak, f.eks. 1876 til et fund fra Hollingsted på 11 danske speciedalere fra årene 1569–86, »da Mønterne uden Tvivl allerede findes i Samlingen«.

Da Folkemuseet, senere Nationalmuseets 3. afdeling [17], stiftedes 1885 varede det heller ikke længe, før der indkom sønderjyske ting hertil. I 1890 fik museet 13 numre, heraf 6 fra Aabenraa amt og 5 fra Sydslesvig, med bl.a. nogle malede glasruder og to manglebrædter. I 1894 og igen 1902 indkom 33 numre og i øvrigt indgik i tiden 1890–1914 næsten hvert år sønderjyske genstande, i 9 af årene endda mellem 10–20 numre. Langt den største tilvækst kom i 1898, da der i museets protokol indførtes næsten 300 numre, de fleste fra Sydslesvig, men også mange fra Haderslev og Aabenraa amter. Størstedelen kom dog ikke direkte fra Sønderjylland, men stammede fra en stor privatsamling, der tilhørte den tyske samler Ulrich Jahn. Folkemuseets stifter Bernhard Olsen var netop på dette tidspunkt ved at undersøge mulighederne for også at skabe et Frilandsmuseum. Bernhard Olsen havde nær kontakt med lærer M. Voss, Husum, lærer O. F. W. Thiesen, Ostfeld, og den danske grosserer P. F. Jess, Husum, og i januar-februar 1898 opholdt han sig selv i området. I juli 1899 kom han igen til Husum og købet af Frilandsmuseets Ostfeld-gård blev endelig afsluttet [18].

Tilsyneladende tyder alt dette på, at Nationalmuseet uhindret af Kongeå-grænsen kunne skaffe sig fund fra Sønderjylland, både som gaver og ved køb, endda en enkelt gang ved særlig finanslovsbevilling. I flere tilfælde har man ovenikøbet kunnet få udgravninger gennemført. Det gjaldt V. Boyes og J. P. Schmidts undersøgelser, men også adjunkt H. Lassen i Ribe gravede enkelte gange i egnen mellem grænsen og Skærbæk. Nogle gange, som når Fr. Biehl sendte ting af sted, skete det helt normalt med fragtbrev og toldattester. Udbetaling af danefægødtgørelse ved flere lejligheder forekommer også, som nævnt, helt ejendommeligt, som om man på Nationalmuseet valgte helt at se bort fra grænsedragningen i 1864.

Helt således har det imidlertid ikke forholdt sig. For det første var det trods alt et begrænset antal fund, der i årene 1864–1920 kom over grænsen. De fleste løsfund gik til museer sydpå og langt det største antal udgravninger blev foretaget fra museet i Kiel. For det andet var der talrige tilfælde, hvor tingene øjensynlig kom ad omveje til København. Selv om det ikke var helt korrekt opfattet af N. A. Jensen, når han 1880 skrev, at slesvigske oldsager var forbudte at udføre, så måtte der dog i mange tilfælde udvises en vis forsigtighed af begge parter. Det var således nok efter aftale, at Boye aldrig omtales som knyttet til »Dannevirke«, men igennem 1870'erne konsekvent betegnes »cand. phil. V. Boye, i Aarhus«. N. A. Jensens korrespondance gik, på hans udtrykkelige ønske, til en adressat i Ribe, rebslager G. Mahler. Danefæ-gødtgørelserne synes heller aldrig at være udbetalt direkte til finderens. De går åbenbart altid via en mellem-mand, i flere tilfælde stiftamtmand Nielsen, Ribe, eller Det antikvariske Selskab i Ribe. For sidstnævnte var det som regel C. N. Termansen eller adjunkt H. Lassen, der sørgede for at fremskaffe oplysninger til fundene og som viderebesørgede gødtgørelser og dusører. Nationalmuseet så altså i disse tilfælde ikke bort fra grænsen.

Mange gange var det øjensynlig finderne, der var ængstelige for konsekvenserne, hvis det kom frem, at de sendte sønderjyske oldsager over grænsen til København. Det gjaldt den førnævnte N. A. Jensen og det gjaldt, da et guldfund fra Skodborg mark fremsendtes via C. N. Termansen. Han modtog 20 rdl. og 48 sk., der skulle videregives til finderens. Termansen krævede da, at intet offentligjordes om dette fund og at finderens navn hemmeligholdtes. Sådanne krav stilledes flere gange og af og til har Sophus Müller i protokollen tilføjet: »Må ikke bekendtgøres«. Det gjaldt således et fund 1874 fra Bevtøft, der indkom via Boye. I enkelte tilfælde noteres giveren eller sælgeren ligefrem som »unavngiven«, f.eks. da to stykker fra Nydam mose indsendtes 1869. Låget af et middelalderligt røgelseskar, der blev fundet på gaden i Sønderborg efter bombardementet i 1864 sendtes fra fabrikant Stein ad omveje gennem etatsråd Melchior på Nationalmuseet i 1891. I beretningen om nyerhvervelser 1863–67 angiver C. Engelhardt nogle fundsteder så upræcist som »et steds paa Grændsen mellem Nørre- og Sønderjylland«, mens andre sønderjyske fund angives mere præcist [19]. Da en 59 cm lang guldkæde, der 1911 var fundet i Fæsted i Hygum sogn, nåede frem, skrev Sophus Müller med rødt: »Indføres saaledes i Protokollen: Funden nær Grændsen mellem Nørre- og Sønderjylland. Andet kan ikke oplyses«. Hverken finder eller fundsted måtte således meddeles, men i øvrigt blev der lagt 150 kr. i danefægødtgørelse og 75 kr. i dusør til side til senere

afhentning. For en samtidig indsendt romersk mønt fra Diokletian ydedes 20 kr.

Senere blev det fortalt, at guldkæden var blevet smuglet over grænsen [20]. Det samme nævnes om det fornemme Frøslev-skrin i 2. afdeling, der kom til museet i 1872 via lærer Matzen (på en københavnsk adresse) fra finderens, boelsmand Hans Jørgensen Vesten i Ellund [21]. Skrinets nærmere vej kan ikke følges, men både dusør på 10 rdl. og fire bøger, to af Worsaae og to af Engelhardt, kom via lærer Matzen til finderens. Så sjældne fund som de her nævnte er i alt fald nok blevet hemmeligholdt, til de nåede over grænsen.

Den tyske lovgivning hindrede ikke at oldsager eller antikviteter sendtes over grænsen. Derfor kunne større samlinger som bl.a. Schmidts og Thoysens uden større besvær sendes til København, Fr. Biehls og J. H. Riis kasser kunne sendes helt normalt som fragtgods, og da en bronzedolk returneredes fra København uden at nå modtageren, var skylden vistnok det danske og ikke det tyske toldvæsens. Private undersøgelser og udgravninger kunne heller ikke hindres af den tyske lovgivning. Det må omvendt bemærkes, at danske love heller ikke hindrede tyske køb i Danmark. Da adjunkt A. Feddersen i Viborg ønskede at afhænde sin store oldsags-samling, udtog og købte Worsaae ca. 100 genstande, som han fandt særlig værdifulde for Nationalmuseet, hvorpå resten solgtes til Tyskland. I 1887 købte »Det flensborgske Oldgranskningsselskab« henved 1.500 numre, for en stor del fra Nord-slesvig, hos hr. Pagh i Assens [22].

På den anden side var det klart, at man fra tysk side lagde vægt på, at mere værdifulde fund kom til de tyske museer og at udgravninger i alt væsentligt udførtes af de tyske museer. Lederne af museet i Kiel, H. Handelsmann og siden Johanne Mesdorf, forestod da også en meget omfattende udgravningsvirksomhed i Sønderjylland. Professor Mesdorf foretog bl.a. en række udgravninger på Als og Sundeved og i Angel og nye slesvigske fund omtaltes da også løbende i tyske publikationer. De første fagmæssige udgravninger af stenalderbopladsen Bundsø indledtes således af museet i Kiel i 1905. Man var også opmærksom på vigtigere fund og søgte at sikre dem for tyske museer. Det kom bl.a. frem, da der 1887 fandtes to guldsåle ved Ladegård. De endte ganske vist i Haderslev museum og ikke i Kiel, der måtte nøjes med gipsafstøbninger, men fundet gav anledning til at regeringen i Slesvig i en offentlig meddelelse understregede landrådernes pligt til at meddele, såsnart fund af oldsager kom til deres kundskab. I meddelelsen henvises pudsigt nok udtrykkeligt til kap. 113 i bog II af Jydske Lov, der i visse henseender stadig gjaldt i Sønderjylland. Afleveringen skulle dog ikke mere ske til kongen, men til »Fiskus« [23]. Noget mere alvorligt forsøg på at hindre transport af, endsige handel med, oldsager eller antikviteter over grænsen blev ikke gjort.

Som her påvist gik den væsentligste del af arkæologiske fund fra hertugdømmet Slesvig efter 1864 til museet i Kiel. Nationalmuseet i København fik dog til stadighed en vis del af fundene og endelig endte en meget stor del, dog vel mest af løsfundene, i andre museer og først og fremmest i privatsamlinger både mod nord og syd.

Efterhånden kom også en ny gruppe »aftagere« til, nemlig museer i landsdelen selv. Ligesom i både Danmark og Tyskland, i øvrigt opstod i denne periode nye museer rundt omkring. I Slesvig-Holsten-Lauenborg grundlagdes ikke mindre end 33 museer i tiden 1871–1914 [24]. I Slesvig og Holsten drejede det sig bl.a. om Meldorf (1872), Flensborg, (der startede 1876 som Kunstgewerbemuseum), Kiel (Thaulow-museet 1878), Eutin (1887), Wyk (1902), Heide (1904) og om fire museer i Nordslesvig, nemlig Aabenraa og Haderslev, (begge 1887), samt Christiansfeld og Sønderborg (begge 1908).

En medvirkende årsag til oprettelsen af Haderslev Museum var fundet 1886 af to guldsåle ved Ladegaard. De købtes af landråd Schreiber i Haderslev, og der var på egnen ønsker om at søge dem bevaret lokalt og at undgå at sende dem til Kiel. Kredsagen, og vel dermed også landråden, bakkede tanken om et lokalt museum op og vedtog den 25. februar 1887 at oprette Haderslev Museum. I september udpegedes 4 kredsagsmedlemmer, heraf 3 fra den danske gruppe, til bestyrelsen, der fik landråd Schreiber som formand. Samtidig bevilgedes 2.000 mark til køb af flere privatsamlinger. Næste år kunne man, den 17. juli 1888, åbne museet, i øvrigt efter nogle polemiske indlæg i »Dannevirke«. Den faktiske leder var da blevet dyrlæge J. P. Schmidt og det var fra første færd ham, der førte museets protokol [25]. H. P. Hansen betegnede museet som »et kompromis mellem Danske og Tyske, bragt til veje, fordi Partierne gjensidig vilde hindre hinanden i at sende Oldsager bort til henholdsvis Kjøbenhavn og Kiel« [26].

Landråd Schreiber skænkede straks de to guldsåle sammen med en flintøkse og hans gaver indførtes af dyrlæge Schmidt som nr. 1 og 2. Et par enkeltgaver indførtes derpå, men derefter fulgte endnu i 1887 køb af 6 privatsamlinger, de fleste mindre, men den første, fra gårdejer Chr. Lund, Københoved, var på ikke mindre end 536 numre. De næste kom fra Vojens, Skjoldager, Haderslev, Moltrup og Dover, og i 1888 indledtes med køb af samlinger fra Arnum og Højst. Sidstnævnte var på 68 numre og udgjorde en del af pastor Gottfriedsens samling. Derefter med numrene 831–1791, dyrlæge Schmidts egen samling. Det vil sige, at han påny havde fået skabt en ganske omfattende samling efter at han i 1875 havde afstået en del til grev Lerche og i 1879 havde solgt den meget store samling til Nationalmuseet. I de følgende år ledede han museet og hans udgravninger tog fart, indledt 1886 i en gravhøj i Jegerup, og nu gik alle hans fund til det nye Haderslev Museum.

Omtrent samtidig arbejdede man i Aabenraa med museumsplaner. I 1885 havde området lærerforening arrangeret en udstilling af undervisningsmateriale og herunder fremvist en del oldsager i privateje. Det gav anledning til, at førstelærer Koch og provst Göttig foreslog grundlæggelsen af et museum, men først i efteråret 1887 nåede man frem til på et møde at få valgt en komité på 12 både danske og tyske medlemmer. Inden årets udgang købtes af skibstørrer Bugslag en naturhistorisk og etnografisk samling, og man talte om at lave et særskilt naturhistorisk museum. Resultatet blev dog oprettelse af et mere bredt anlagt museum, hvori også flere af de private oldsagssamlinger indgik. Det kunne åbnes 11. november 1888 og fik en bestyrelse på 5 medlemmer fra Aabenraa by. Tre år senere overtoges det af amtet [27].

I 1908 fulgte så, på initiativ af pastor Becker og borgmester Achtnis, oprettelsen af et museum i Christiansfeld. Selv om der straks indsamledes ting til et »folke-museum for land og by«, kom brødremenighedens egne samlinger dog snart til at udgøre museets væsentligste del. Museet kom derved foruden helt lokale ting mest til at omfatte etnografiske genstande fra brødremenighedens mange missionsmarker [28].

Umiddelbart efter fulgte oprettelsen af et museum i Sønderborg. Det var i virkeligheden en historisk forening, der startedes med læge H. Wullenweber som formand [29]. Blandt bestyrelsens ni medlemmer var både danske og tyske, og foreningens upolitiske karakter betonedes kraftigt, hvilket dog ikke afholdt Dybbøl-Posten fra en række kritiske bemærkninger, især rettet mod de danske medlemmer [30]. En særlig plads i bestyrelsen blev betegnet som »samlingsleder« og den blev besat med Jens Raben, der derefter var museets leder i 47 år. Her som i Haderslev og Aabenraa blev museet fra starten støttet af kredsagen, der allerede 1908 bevilgede 2.500 mark til køb af privatsamlinger. Også her var det en af Nationalmuseets trofaste leverandører fra det foregående ti-år, gartner N. P. Thoy-sen, Blans, der skaffede grundstammen. Museet købte omkring 300 genstande fra hans samling, dels oldsager, dels adskillige folkeminder [31].

De lokale museer arbejdede energisk og målbevidst, som regel støttet økonomisk af den by og det amt, hvor de var placerede, men først og fremmest støttet ved gaver og interesse af egnens befolkning. Der var fra årene omkring 1870–80 og op mod første verdenskrig en mærkbar lokalhistorisk interesse, der faldt sammen med stærke ønsker om decentralisering. De lokale museer voksede i antal og hvert enkelt voksede i omfang [32].

Verdenskrigen betød en afmatning i denne udvikling. En undtagelse var vel mu-seet i Sønderborg, hvor netop krigens udbrud 1914 midt under den store minde-udstilling for 1864 medførte, at museet kunne overtage mange af de udstillede gen-stande. Krigen betød i øvrigt også, at adskillige nye fund blev gjort, især ved tør-vegravning. Et af de kendteste er nok fundet af Hjortspringbåden, der allerede under krigen blev meddelt museet, men som blev »gemt« til krigens afslutning, så den først efter Genforeningen blev udgravet – og da var det Nationalmuseet, der stod for arbejdet.

Med Genforeningen kom den danske museumslovgivning og danske arkæologi-ske arbejdsforhold til at gælde i Nordslesvig [33]. Nationalmuseet udnyttede hurtigt denne ændring. De regelmæssige besøg fra hovedmuseet til provinsmuseerne ud-straktes til Nordslesvig og udgravningerne i landsdelen blev hyppigere – Hjort-spring-fundet var langt fra det eneste. Som på så mange andre områder ønskede man også på det arkæologiske hurtigt at markere Genforeningen. Allerede 1920 og 1921 myldrede Nationalmuseets inspektører på herredsrejser overalt i Nordsles-vig – K. Friis Johansen, Johs. Brøndsted, H. C. Broholm, Th. Thomsen, H. Kjær, var alle i gang i sensommeren 1920. Også arkæologerne markerede Genforeningen.

Noter:

Efter oprettelsen af Museumsråd for Nordslesvig 1960 fik rådet, på initiativ af Hans Neumann, foretaget en registrering af genstande fra Sønderjylland, der befandt sig i offentlige samlinger udenfor landsdelen. Denne værdifulde registratur, der endnu ikke er afsluttet, har dannet udgangspunkt for ovenstående oversigt. Registraturen er suppleret med materiale fra Nationalmuseets arkiver, fortrinsvis fra 1. afdeling, hvor jeg hermed takker for storartet hjælp, især fra museumsinspektør Elisabeth Munksgård. Desuden takker jeg for hjælp med fremskaffelse af kopier fra breve og protokoller, Steen W. Andersen, Haderslev Museum, Tage E. Christiansen, N.M., 2. afd. og Olfert Voss, Statens Museumsnævn.

Nedenstående noter omfatter kun litteraturhenvisninger, men ikke brugen af de ovennævnte arkiver, der er hovedkilde til alle detaljer vedrørende de enkelte genstande og genstandsgrupper. Til disse arkiver og til den nævnte registratur henvises hermed generelt.

1. Sophus Müller: Nationalmuseet, 1907, s. 84-95. Danmarks Nationalmuseum (red. Aa. Rousell), s. 7-13, 18-22 og 25-29 (v. J. Brøndsted). V. Hermansen: Oprettelsen af »Den kgl. Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807 (Aarb. f. nord. Oldk., 1931, s. 265-320). V. Hermansen: Baggrunden for Oldsagskommisionen. (Aarb. f. Oldk., 1953, s. 157-199). M. Mackeprang: Fra Nationalmuseets Barndom. Fra Nat. mus. arbejdsmark, 1929, s. 5-14.
2. Sophus Müller: Mindetale over J. J. A. Worsaae. Årb. f. nord. Oldkyndighed, 1886, s. 3.
3. J. J. A. Worsaae: Om Bevaringen af de fædrelandske Oldsager og Mindesmærker. (Aarb. f. nord. Oldk., 1887, s. 1-40), s. 9 f. Sønderjyllands Historie, bd. IV (K. Fabricius), s. 136.
4. M. Mackeprang: Oldsagskommisionen i København og Oldsagssamlingen i Kiel. Festskrift til H. P. Hansen, 1932, s. 94-102, A. Lühning: Schleswig-holsteinische Museum und Sammlungen, 3. Aufl., 1976, s. 8 f.
5. M. Mackeprang, 1932, s. 99-102.
6. Ellen Jørgensen: Historiske Studium i Danmark i det 19. Aarh. 1943, s. 47-64. Sønderjyllands Historie, bd. IV, s. 118-121.
7. S. Müller, 1886, s. 1-40, især 34. Jvf. Da. Biogr. Lex. XXVL, s. 309.
8. G. Boesen: Danish Museums, 1966, s. 12. A. Lühning, 1976, s. 9 f. og s. 66, 104 og 109. J. Forchhammer: Om oldnordiske Samlinger, hist. Museer o.s.v., navnlig i Jylland. Saml. t. Jydsk Historie og Topografi, I, 1866-67, s. 48-65.
9. M. Ørsnes i ny udg. af C. Engelhardt: Sønderjyske og fynske Mosefund, 1969, indledn. s. V-XII og XXVIII og 1970, indledn., s. V-XVII.
10. M. Ørsnes, 1969, s. X-XI og 1970, s. V-VI. E. Munksgaard: Et museum som krigsbytte. Sdrj. Månedsskr., 1977. Den dansk-tyske krig 1864, udg. v. Generalstaben, III, 1892, s. 98-107. Art. XIV: s. 103 f. Jvf. A. F. Kriegers dagbøger, III, s. 228 (14. okt. 1864) og IV, s. 129 f. (jan. 1868).
11. Conrad Engelhardt: Nydam Mosefund, 1865 (ny udg. 1970), Indledn.
12. J. J. A. Worsaae: Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder, 1865, s. 12-15.
13. J. J. A. Worsaae, 1865, s. 9 f. C. J. Andersen: Degn Kuntz i Øster Sottrup. Fra Als og Sundevad, 42, 1963, s. 13.
14. C. Engelhardt: Udsigt over Museet for de nordiske Oldsagers Tilvækst i Aarene 1863-67 (Aarb. f. nord. Oldk. 1868, s. 81-166), s. 82 f.
15. M. Ørsnes, 1970, s. V.
16. Da. biogr. leks. III, 1934, s. 545 f.
17. Holger Rasmussen: Folkemuseets start. Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet, 1966, s. 7-32.
18. P. Michelsen: Ostenfeld-gården, 1976, s. 11-18.
19. C. Engelhardt, 1868, s. 139.
20. »Vestkysten«, 6. april 1978.
21. Danmarks Nationalmuseum, 1977, s. 94.
22. H. Neumann: Haderslev Amts Museum, hefte 10, 1963, s. 9.
23. »Kreisblatt für Hadersleben«, 8. juli 1886, også indrykket i de øvrige kredsblade, »Dybbøl-Posten« 22. marts 1887. Jfv. H. Neumann, 1963, s. 8 f.

24. A. Lühning, 1976, s. 9. H. Lausten-Thomsen: Arkiv, Bibliotek, Museum (Kulturelle forhold i Sønderjylland 1920-42, s. 151-172).
25. H. Neumann, 1963, s. 12 f. H. Lausten-Thomsen, 1943, s. 157 f.
26. To ungdomsvenner – H. P. Hansen og H. V. Clausen, udg. v. H. Jørgensen, 1962, s. 31 (Brev af 18. maj 1888).
27. Aabenraa Bys Historie, III, s. 74 f. (H. V. Worsaae). Aabenraa Museum 1887-1962, s. 3-5. H. Lausten-Thomsen, 1943, s. 158 f. »Dybbøl-Posten«, nov-dec. 1887.
28. H. Lausten-Thomsen, 1943, s. 161.
29. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1908-1958 – Et jubilæumsskrift, s. 9-16. H. Lausten-Thomsen, 1943, s. 159 f.
30. A. Svensson: Kamp og Fest, I, 1960, s. 50-54. »Dybbøl-Posten«, 1908; jvf. Bjørn Svensson i Sdj. Mdskr. nr. 7, 1979.
31. Historisk Samfund for Als og Sundeved, 1958, s. 10. Jens Raben – Et Mindeskrift, 1960, s. 6 f.
32. Svend Larsen: Dansk kulturhistorisk Museumsforening. Fortid og Nutid, XIX, 1955, s. 136-142.
33. M. Mackeprang: Nationalmuseet og Nordslesvig efter Genforeningen. Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark, 1948, s. 188-200. H. Neumann: Museer i Nordslesvig. Nordslesvigske Museer, I, 1974, s. 7-13. H. Neumann: Arkæologisk virksomhed i Nordslesvig 1920-75. Festskrift til J. Hvidtfeldt, 1978, s. 303-318.

Nørrevolde

Undersøgelserne 1974-78

AF HANS STIESDAL

Før man fordrister sig til med spaden at berøre et middelalderligt voldsted, må man besinde sig. Hvor kan man forvente at få mest ud af anstrengelserne og bekostningen, samtidig med at man forstyrrer eller ødelægger mindst muligt.

Ved at tage initiativet til Haderslev Museums undersøgelse af voldstedet Nørrevolde, oprindeligt Arnsholm ved Arrild, iværksatte Hans Neumann løsningen af en dansk borgforskningsopgave, der, med det nuværende kendskab til dansk borgvæsens historie, vanskeligt kunne prioriteres højere. Blandt alle danske voldsteder indtager det sønderjyske anlæg en særstilling ved at repræsentere den største gruppe af danske voldsteder, samtidig med at dets bygningshistorie kan anbringes i en rigt og dramatisk forsiret, historisk ramme; de allerfleste andre voldsteder er historisk set helt anonyme, eller de er tillagt enkelte, men upålidelige historiske efterretninger. Tilmed har Nørrevolde som arkæologisk objekt vist sig »samarbejdsvilligt« og meddelsomt.

Borgen er anlagt i den urolige tid ved midten af 1300'rne af en af tidens mægtige og barske politikere, Valdemar Sappi, men dens historie skal ikke yderligere berøres her, da der så heldigt kan henvises til en nyligt fremkommet, lærd redegørelse ved C. A. Christensen: Arnsholm og Valdemar Sappi. Et nordslesvigsk drama fra Valdemar Atterdags tid (Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 39–52).

Undersøgelserne på voldstedet har stået på siden 1974 i korte, årligt tilbagevendende kampagner [1].

Spreddt ud over Danmarks land ligger der talrige voldsteder, dvs. resterne af tidligere tiders borganlæg, hovedsaglig fra middelalderen. Det er svært at sige hvor mange, fordi de er mere eller mindre velbevarede. De kan præsentere sig som imponerende volde med høje og stejle sider, der den dag i dag indgyder respekt for det vældige jordarbejde, og de kan være næsten sløjfede, ja, så udjævnede, at man kan gå hen over dem uden at få nogen som helst fornemmelse af, at der på stedet engang har stået en borg med volde og grave; kun set fra en flyvemaskine afslører der sig måske svage skygger eller aftegninger, der endnu minder om deres eksistens.

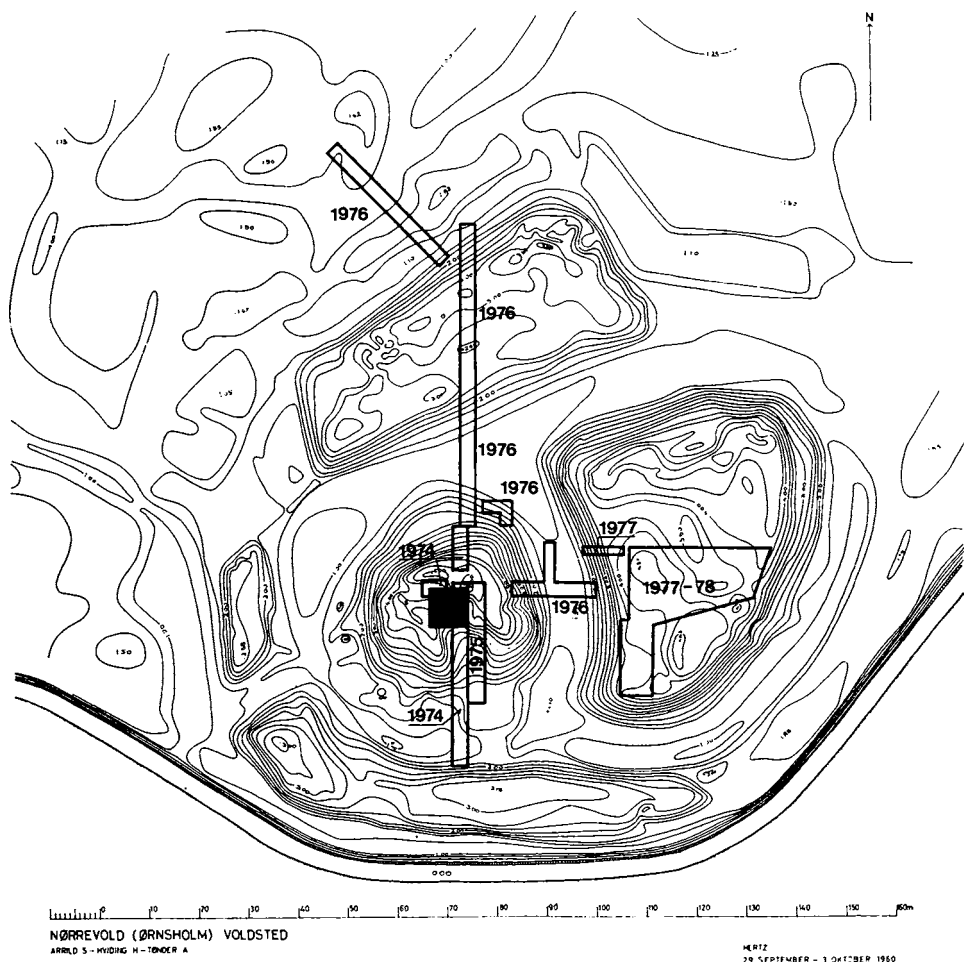
I det store engdrag øst for Arrild (10 km nord for Løgumkloster) ligger nord for Fiskebækken Nørrevolde, som er blandt de smukkeste bevarede voldsteder i Danmark (fig. 1). Det minder ved sit anlægsskema om en lang række tomter af borge, anlagt i 1300'rne. Der kan være mindre variationer i grundplanerne, men i princippet er de ens; typen genfindes langt ned på kontinentet og i England. De er i princippet tvedelt, idet de består af to banker, en mindre, højere, med cirkulær eller kvadratisk grundplan, den egentlige borgbanke, og en større, lavere, forborgen, hvis

Figur 1. Nørrevolde set fra øst. Til venstre Fiskebækken. I forgrunden den østre, til højre den nordre forborg, i baggrunden borgbanken.

grundplan forekommer i mange varierende former, tilsyneladende ofte dikteret af det forhåndenværende terræn. Disse to hovedbestanddele af borgen er normalt omgivet af og indbyrdes adskilte ved en voldgrav. På Nørrevolde (fig. 2) ligger den uregelmæssigt-kvadratiske borgbanke vestligt i anlægget, ladegårdsbanken øst herfor, af grundplan nærmest hjerteformet (i det følgende betegnet den østre forborg). På forskellig måde kan denne hovedplan udbygges. Det er således tilfældet på Nørrevolde, idet voldgraven er omgivet af en vold med endnu en uden for liggende voldgrav. Volden er i nordvest afbrudt, og i »gabet« ligger der en langstrakt banke (betegnet den nordre forborg), flad på toppen og noget bredere end volden, fra hvis to ender den er skilt ved gennemløb, som sætter den ydre voldgrav i forbindelse med den indre [2]. Fiskebækken løber lige syd om voldstedet tæt op til volden; den erstatter på denne strækning den ydre voldgrav. Alle voldgravene er i øvrigt nu uden vand; de er kun sumpede i vådt vejr. Vandstanden er i de senere menneskealdrer sænket, hvilket tydeligt illustreres af Fiskebækkens lavtliggende vandspejl.

Ude i den brede, flade ådal, overspændt af en vældig himmel, virker det græsklædte voldsted imponerende og betagende, et af de mest fascinerende fortidsminder i Sønderjylland. Der er enkelte spor af ødelæggelse af selve jordværkerne; således er det tydeligt, at der på sydsiden af hovedbanken er foretaget en afgravning, for-

Figur 2. Opmåling af Nørrevolde (Johs. Hertz 1962). Der er 25 cm mellem højdekurverne. Det bemærkes, at der i borgbankens sydside er et skår, og at den omgivende vold er sløjfet i østsiden af voldstedet. Den ydre voldgrav giver sig kun svagt til kende. De hidtil foretagne undersøgelser er indtegnet.

modentlig for at bringe byggematerialer væk fra toppen. En del af det udgravede materiale ligger som en bunke i voldgraven. Hovedbankens skråninger er i øvrigt temmelig uregelmæssige; på andre voldsteder står bankernes skråninger i almindelighed smukt og regelmæssigt – hvilket også er tilfældet på de øvrige dele af dette voldsted. I begyndelsen af dette århundrede blev en del af voldene i østsiden jævnet, men stort set har voldstedet ikke lidt nogen overlast, og det værnes af den nuværende ejer med stor pietet. Der er ikke noget sted på voldstedet umiddelbart synlige spor af bygninger. Munkestensbrokker ses dog her og der i græsset.

Det har været undersøgelsernes formål såvidt muligt at udfinde borganlæggets alder, samt at få et indtryk af, hvilke bygninger og hvilke forsvarsindretninger der

Figur 3. Snit i borgbankens sydside. Til venstre ses, hvorledes den naturlige sandbanke er skåret til efter en klar, skrå linie; til højre voldgraven. Oven på banken, helt ud til kanten, er opbygget en vold af tørv. Det ses endvidere, hvorledes stolperne, som var nedrammede langs randen af borgbanken, er presset ud til højre af en kil af jord og tørv mellem banken og stolperne.

i sin tid har stået på borgbankerne. Samtidig er der lagt vægt på at indskrænke udgravningerne, således at voldstedet berøres mindst muligt. Når undersøgelserne er afsluttede, skulle man gerne vide en hel del mere om, hvordan borgen så ud, og hvordan den fungerede, men samtidig skal Nørrevolde stadig være et fortidsminde, der under grønsværen gemmer de konstruktionsdetaljer, der er blevet afdækket, men ikke fjernet eller beskadiget – og som fortsat har hemmeligheder, som ikke er blev draget frem. Det er hemmelighederne, som mere end noget andet forlener et fortidsminde med dæmoni.

Det kan indledningsvis fastslås, at borgen er anlagt på en naturlig sandbanke midt i dalføret; derimod kan der sættes et stort spørgsmålstegn ved åens forløb i middelalderen. Nu løber den, som nævnt, syd om borgen i en kanal, som følger et forløb, som vides i al fald at være et par hundrede år gammelt. Gravninger i engen nord for voldstedet har imidlertid afdækket flere »strømlejer«, tydeligvis fremkaldt

Figur 4. Palisader, væltet ud i voldgraven, set inde fra borgbanken mod voldgraven. Tværtømmeret har skullet fordele jordtrykket og tætn mellemrummet mellem palisaderne.

af kraftig vandstrøm ned gennem dalen [3]. Afstrømningen kan i perioder lige så vel være sket nord som syd om borgen. Det er tænkeligt, at sandbanken har ligget midt i vandstrømmen, som – før reguleringer og afvanding – har kunnet fylde dalen med vand på begge sider af borgen. Når der er grund til at opholde sig lidt ved dette, skyldes det spørgsmålet om borgens administrative tilhørsforhold, da bækken i middelalderen dannede skel mellem Hviding og Nr. Rangstrup herreder. (Ejendommeligt nok udgjorde den ikke noget sogneskel, idet Roost, der ligger syd for, altså i sidstnævnte herred, tilhørte Arrild sogn, som det stadig er tilfældet [4]).

Udgravningerne indledtes på hovedbanken med, at der fra syd gravedes et snit ind mod midten i det omtalte, allerede eksisterende skår. Der blev senere foretaget mindre, supplerende gravninger på bankens østside, samt anlagt et langt, smalt snit mod nord fra banken gennem voldgraven og videre gennem den nordre forborg, den ydre voldgrav, og et stykke ud på engen, hvor de nævnte spor af tidligere åløb afdækkedes. På den østre forborgs topflade er foretaget ret vidtgående

afdækninger. Endelig er partier af voldgraven mellem borgbanken og den østre forborg samt mellem borgbanken og østvolden undersøgt (fig. 2).

Borgbanken. Det blev kun nødvendigt med spaden at berøre beskedne dele af denne for at opnå et tilfredsstillende indtryk af dens konstruktion, som for en enkelt detaljes vedkommende fremviste et hidtil ukendt træk, nemlig den ejendommelige udformning af begrænsningen ud mod voldgravene. På tilsvarende, hidtil undersøgte borgbanker udgøres begrænsningerne af jordskråninger, som eventuelt kan være forstærket med en forhudning af græs- eller lyngtørv. På Nørrevolde har banken været omgivet af en lodretstående væg eller palisade af 4 m høje egestolper, som med tilspidsede ender var nedrammede tæt på hinanden. Ved afgravning til voldgraven var den naturlige sandbanke forinden tilskåret i borgbankens form; den stod da med næsten lodrette, ca. 1,80 m høje, sandkanter til alle sider. Langs disse nedrammedes så stolperne, der ragede 3,80 m op over voldgravens bund. Det kileformede mellemrum mellem sandkanten og palisaden udfyldtes med græstørv, og af samme materiale var der, måske allerede inden voldgraven blev påbegyndt, rundt langs palisadens inderside anlagt en ca. 1 m bred vold, så der oven på sandbanken dannedes ligesom en skål, som derefter opfyldtes med sand fra udgravningen af voldgraven, indtil den ønskede højde på borgbankens plateau var nået [5]. Det er vanskeligt helt nøje at sige, hvor dette niveau lå, men palisadens stolper synes at have raget ca. 1,20 m op over plateauet og således at have dannet et lavt brystværn. Stolperne var foroven indbyrdes sammenbundet med vidjer og i et vist omfang indvendig beklædt med brædder og planker. De har endvidere været afstivet af skrånstillede støtter, hvis spidse ender var nedrammet et stykke ude i voldgraven; muligvis er disse en senere anbragt stabilisering, som nok har vist sig nødvendig snart efter opførelsen af dette interessante, forsvarsmæssigt avancerede anlæg [6]. I længden har konstruktionen nemlig ikke kunnet holde. Jorden i banken pressede palisadens stolper ud; nogle steder har de blot givet efter, og den øvre del er efterhånden borttrådet, andre steder er de i hele deres længde væltet ud i voldgraven, hvis fugtighed har bevaret dem til i dag. Det er forklaringen på, at man nu så nøjagtigt kan udtale sig om deres oprindelige højde og nogenlunde om niveauet for borgbankens topplateau. At udskridningen er sket på forskellig måde rundt langs borgbanken, forklarer den førnævnte uregelmæssighed, hvorved skråningerne nu står (fig. 3 og 4).

Borgbankens væsentlige formål var at danne en i videst muligt omfang beskyttet platform omkring borgens egentligste og stærkeste forsvarsmiddel, det murede tårn, der har haft nogenlunde kvadratisk grundplan med en udvendig side på ca. 7 m. Nu er der ikke synlige ruiner af tårnet; dets grundsten skjuler sig helt under grønsværen. Banken gemmer imidlertid den vældige, vistnok massive kampestenssyld, hvorpå det har rejst sig med mure af munkesten. De nederste par skifter af syldstenene er nedgravede i toppen af den oprindelige sandbanke. Derefter byggede man videre på sylden, samtidig med at man forhøjede banken med jord – ialt fem skifter af kampesten. En række iagttagelser godtgør klart, at sylden er opsat helt i takt med jordopfyldningen. Da borgbanken havde nået den højde, hvori topfladen ønskedes, byggede man med munkesten videre på tårnet; om dets højde og ud-

Figur 5. Den ydre voldgrav. Yderskråningens forhudning med opstabilede tørv.

seende i øvrigt kan intet siges [7]. Der er herhjemme ikke noget rigtigt at sammenligne med, og bevarede tårne i udlandet fra nogenlunde samme tid er så forskellige, at det er vanskeligt herudfra at slutte noget om tårnet på Nørrevolde.

Med sin voldgrav, de lodrette plankevægge, som stod lige op af vandet, og sit tårn, må denne del af borgen have været ganske velbeskyttet – men jo ikke til at leve i. Tårnet skal nok betragtes som det sidste tilflugtssted; om noget egentligt boligårn kan der næppe have været tale; det er dimensionerne trods alt for små til. Det egentlige hushold og hvad dertil hørte, blandt andet plads til gæsteri, har næppe kunnet presses ind i de ca. 25 m², tårnet har afgivet i hvert stokværk.

Den nordre forborg er foreløbig kun undersøgt ved et enkelt nord-sydgående snit. Den naturlige sandbankes overflade tegnede sig her tydeligt, dækket af et tyndt sort lag, det oprindelige vækstlag. Fra begge sider havde man fra udgravningen til den indre og den ydre voldgrav dynget sandfyldt op, således at der dannedes to »volde«, som på grund af forborgens bredde ikke nåede sammen. Den nordre opdyngning var kraftig; her har sandet ikke, som i sydspidsen, skullet »deles« med borgbanken. Mellemrummet udfyldtes med græs- og mosetørv, hvis sorte konturer

stadig tegner sig skarpt. Forborgens topflade fremtræder med en svag, men karakteristisk hulning; forklaringen er sikkert, at tørveopbygningen ved de organiske deles udtørring eller forrådnelse er sunket sammen, i modsætning til det stabile sand i »randvoldene«. En sådan svag hulhed genfindes på adskillige voldsteders »ladegårdsbanker«.

Der tegnede sig lige under græsdækket svage lerstriber, som kunne være de sidste spor af lergulve i en let bebyggelse, der i øvrigt ikke gav sig til kende ved undersøgelsen, hvad næppe heller var at forvente. En forsigtig fjernelse af græstæppet på et lidt større areal vil måske give en bekræftelse på denne antagelse; mere substantielle bebyggelsesspor skal næppe forventes. Bevaringsforholdene for disse overligt liggende, i forvejen svage spor er ringe, men af hensyn til forståelsen af den funktion, de enkelte dele af borgen har haft, var det nok ulejligheden værd at ofre tid på sagen.

Til den *østre forborg* har der fra undersøgelsens begyndelse været knyttet de største forventninger. Det er på dennes flade, man kunne håbe at finde spor af såvel beboelses- som økonomibygninger. Det er netop denne del af de middelalderlige voldsteder, om hvilken man ved mindst, ja næsten ingenting, og det er her, de store forventninger til fund med mangeartede kulturhistoriske aspekter i særlig grad stilles. Undersøgelserne er endnu ikke tilendebragte. Har de arkæologiske omstændigheder i øvrigt på Nørrevolde været gunstige, med letaflæselige og entydige iagttagelser, viser de sig her tilsvarende vanskelige, men alligevel løfterige. Som det kunne ventes, var der ikke solide, grundmurede bygninger at finde. Tilsyneladende har der på forborgen kun stået huse med vægge helt af træ eller bindingsværk. Da borgen blev ødelagt eller opgivet, fjernedes alt af værdi til brug andetsteds; voldstedet har derefter formodentlig i århundreder tjent som græsning for kreaturer, der i vådt vejr med deres klove har bearbejdet det øverste jordlag, og betingelserne for at finde de spinkle træbygningers spor er naturligvis vanskelige, så meget mere som de øverste halvanden meter af banken er påført blandet sand fra de omgivne grave; de arkæologiske spor tegner sig kun svagt og tvetydigt heri.

På undersøgelsens nuværende stade kan det fastslås, at der langs med forborgens vestside, helt ud til kanten af voldgraven over mod borgbanken, har ligget et hus, hvis vægge sandsynligvis har været af træ (bulkonstruktion). Vægge og skillerum har stået på fodtømmer, som naturligvis forlængst er bortrådneth. Skillerrummenes fodtømmer har efterladt »kanaler« mellem de endnu delvis bevarede gulve, der består af munkesten lagt på fladen. Et primitivt mønster er opnået ved, at stenene i visse dele af huset ligger diagonalt. Man har tilsyneladende tilstræbt en variation fra rum til rum. Noget tilsvarende kendes fra kirkerne, hvor munkestensgulvene ofte optræder med en lignende variation fra hvælvingsfag til hvælvingsfag. Mod slutningen af undersøgelserne i sommeren 1978 afdækkedes spor af en række stolper, formodentlig fra en bygning på forborgens østside. Der er i øvrigt her kun yderst fattige rester af huset, men måske vil det lykkes at fastslå dets udstrækning og form. Bindingsværks- eller bulhuskonstruktionens vægstolper har muligvis stået på fodtømmeret (fodremmen), muligvis har de været rammet dybere ned i jorden. Under alle omstændigheder er der spor af sådanne nedrammede stolper, men disse

Figur 6. Den indre voldgrav. Tømmer fra borgens bygninger bevaret i gravens mudder.

har måske kun skullet understøtte og styre fodtømmeret. Undersøgelserne på forborgen er ikke så vidt fremskredne, at spørgsmålet om bygningernes konstruktion kan endeligt besvares. Der er dog god grund til at tro, at dette vil kunne lade sig gøre med fortsatte udgravninger, så meget mere som voldgraven tilsyneladende er fuld af velbevaret bygningstømmer, der ved borgens ødelæggelse er havnet der. En sammenligning mellem dette substantielle materiale og sporene oppe på forborgens topflade skal nok vise sig frugtbar. Der er særlig grund til at fremhæve betydningen af de sjældent gunstige muligheder, Nørrevolde byder studiet af den middelalderlige træ-husbygningskunst. Resultaterne vil være væsentlige for arbejdet med husbygningens historie i almindelighed.

Nær ved forborgens vestrand lå en stor bunke munkesten, der tilsyneladende engang har stået i en ordnet stabel. Stenene var slet brændt. Det må være forklaringen på, at de ikke er brugt og heller ikke senere fjernet fra voldstedet.

Voldgravene har overalt vist sig at være fladbundede. Flere iagttagelser synes samstemmende at vidne om en oprindelig vandstandshøjde på ca. 1 m. Man har måttet grave 1,70 m ned i den naturlige sandbanke for at opnå denne dybde. Overgangen mellem voldgravene og borgens forskellige banker og volde er udført noget

forskelligt. Om selve borgbankens stolpevæg eller palisade ud mod graven er talt. Indtil nu kan det endvidere fastslås, at ydergraven, hvor den passerer den nordre forborg, på begge sider har været omhyggeligt forhudet med tørveopstablinger (fig. 5). Foden af den nordre forborg synes på østsiden, mod den indre voldgrav, at have haft et plateau på ca. 1 m's bredde, kun hævet lidt over gravens oprindelige vandspejl. Det kan have fungeret som en sti eller vej [8]. Skråningen videre ned til gravens bund var opbygget af tørv. En tilsvarende tørveopbygning har beskyttet foden af den østre forborgs skråninger. Tørvestablingen sikredes mod at skride ud i voldgraven, ved at der langs foden med cirka en halv meters mellemrum var nedrammet pæle, som kun ragede 10–20 cm op over gravens bund. Gravene er nu fyldt med tørv og mudder, som har virket konserverende på tømmeret og på de mange brugsgenstande af træ (fig. 6).

En enkelt iagttagelse vedrørende fylden i graven er der grund til at hæfte sig nøjere ved. Langs den nordre forborgs tørveforhudning var der aflejret sand på en måde, som tyder på, at der i de første år efter borgens anlæg har været en kraftig vandstrøm gennem graven, vel fordi bækken helt eller delvis har været ledt ind gennem voldgravene. Den altid vågne mistanke om tilstedeværelsen af en vandmølle i nær forbindelse med voldgravssystemet må herved næres, omend der endnu intet sikkert kan siges.

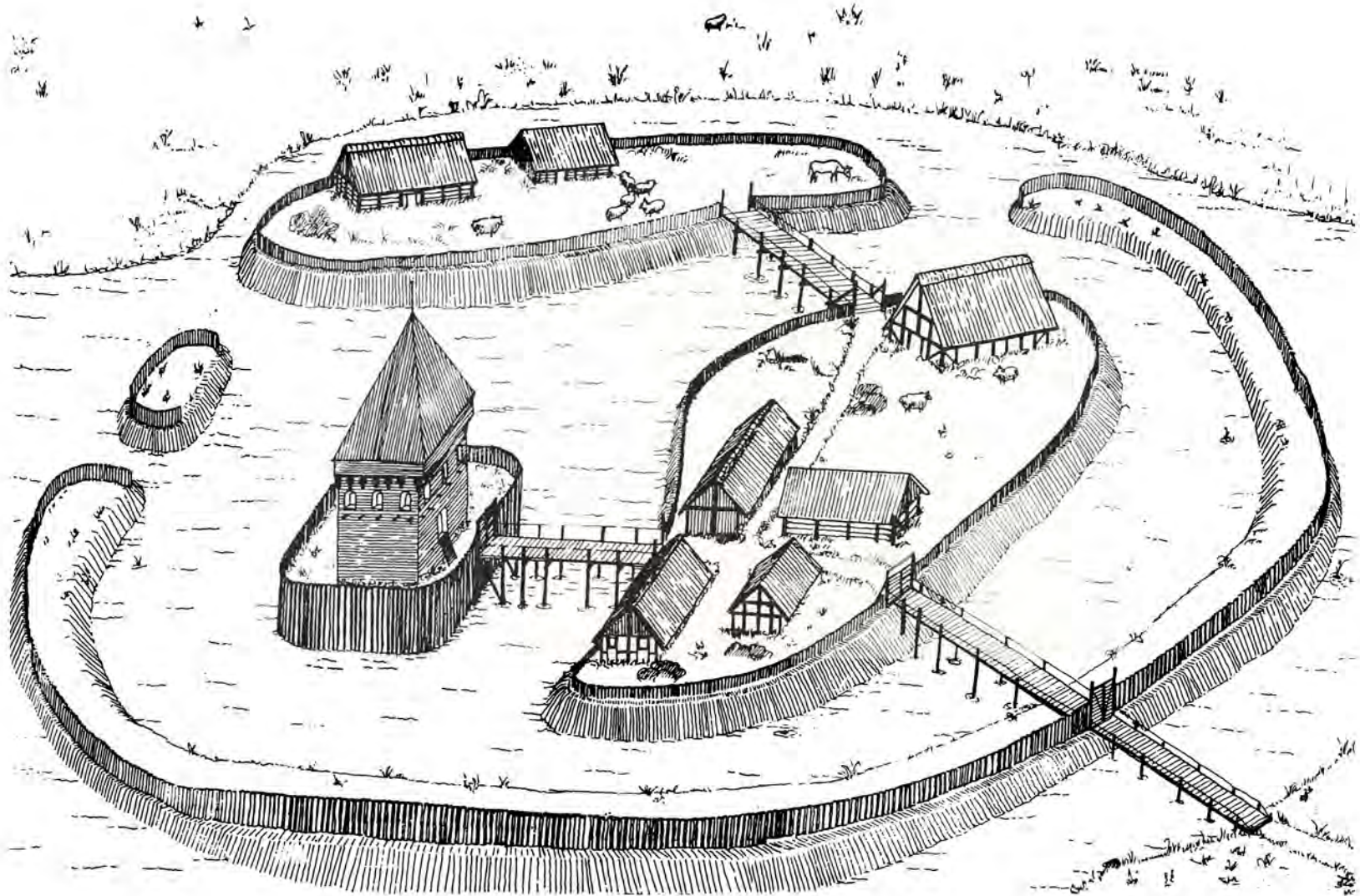
De forskellige banker har indbyrdes været forbundne med *broer* af tømmer. Deres konstruktion kendes andetsteds fra. Normalt er kun det nederste af de bærende stolper i behold. Broerne på Nørrevolde er endnu ikke fundet. Det er imidlertid kun et spørgsmål om at søge konsekvent, og det er vigtigt for overhovedet at forstå borganlæggets fortifikatoriske idé – og i dette specielle tilfælde for at få rede på, om borgen var »orienteret« mod syd eller nord.

Der er her ikke talt om de mange fund af brugsgenstande og våben, som fortrinsvis har ligget i voldgraven, og som også for trægenstandenes vedkommende er særdeles velbevarede. De vil til sin tid udgøre en udsøgt og instruktiv samling i Haderslev Museum, særlig værdifuld fordi genstandenes datering er sikker, og de stammer fra en veludforsket lokalitet.

Der står stadig en hel del spørgsmål tilbage at besvare, før undersøgelsen kan siges at være tilfredsstillende afsluttet. De hidtidige erfaringer tyder på, at problemerne kan løses, og at man i tilgift vil få en lang række nye og overraskende vidnesbyrd om livet på den gamle borg; alle de oplysninger, den kan fravristes, indtager en særstilling, fordi de kan indpasses i den ovennævnte præcise historiske ramme.

→

Figur 7. Rekonstruktion af borgen (ved Søren Godtfred Petersen). Tegningen må blot opfattes som en orientering om, hvorledes bygningerne kan tænkes at have været fordelt på voldstedets enkelte dele. Alle detaljer er fantasi.

Noter:

1. Den nuværende borgherre, Hans Bergholt på Rugbjerg, er en mildere mand end sin forgænger, Valdemar Sappi. Hans venlighed og generøsitet i forbindelse med undersøgelserne synes uden grænse. Den store inspirator ved udgravningerne har direktør H. P. Jensen, Agerskov, været. Med sin historiske indsigt og sine organisatoriske evner har han en meget stor del af æren for, at arbejdet er nået så vidt. Ved udgravningen har deltaget Holger Lausen, Peter Lepik, Jørgen Tønder, samt lejlighedsvis Bente G. Nielsen og Anne-Marie Jakobsen. Opmålinger er i 1974 forestået af Niels Junggreen Have, siden af Søren Godtfred Petersen. Nationalmuseets 2. afdeling har medvirket ved undersøgelserne.
2. En tilsvarende placeret forborg genfindes på Eriksvolde (Østofte sogn, Lolland). Efter en undersøgelse 1977 kan dette anlæg dateres sikkert til midten af 1340'erne. Forborgen har her tjent som led i adgangsvejen og har måske været tænkt som særlig beskyttelse af denne. Der blev ikke fundet spor af bygninger eller forsvarsværker; borgen synes iøvrigt aldrig at være blevet helt færdigbygget. (Beretning i Nationalmuseets 2. afd.s. arkiv.) Om borgtypen, se Danske Voldsteder, Tisted Amt, 1959, s. 17-19.
3. Professor Jens Tyge Møller, Århus, har venligt set og givet forklaring på forskellige geologiske fænomener, som udgravningen har afsløret.
4. Se C. A. Christensens i indledningen nævnte artikel.
5. En nogenlunde tilsvarende anvendelse af en tørvestablet vold, der dog ikke ligger helt ude ved bankens rand, er fundet på den ca. 100 år ældre borg ved Halmstad. Jan-Erik Gustavsson, Borgen vid Nissan, Halland, Årsbok 61, 1978, s. 53-59.
6. På det nærliggende Solvig voldsted (Hostrup sogn) har borgbanken også været »indespændt« af en stolpevæg, ligesom der til randopbygningen er anvendt tørv. Borgen, som er jævn-gammel med Nørrevalde, er dog i sin konstruktion vidt forskellig fra denne.
J. Hertz, The excavation at Solvig, a Danish Crannog in southern Jutland; a preliminary report. Chateau Gaillard VI, 1973, s. 83-95.
7. Det er almindeligt, at tårne på en jordbanke konstruktivt er tårne omgivet af en jordbanke. Man var simpelthen nødt til at fundere helt ned på den faste grund, f.eks. Rugtved. Danske Voldsteder, Hjørring Amt, 1963, s. 109-146.
8. Et lignende forhold er iagttaget ved voldstedet Ulvholm (Gassum sogn, Randers amt) langs selve borgbankens fod (beretning i Nationalmuseets 2. afd.s. arkiv).

Oldtidens og tidlig middelalders Hærvej uden om Urnehoved

AF H. V. GREGERSEN

Det var dansk arkæologis gamle hædersmand, Sophus Müller, der i sin tid fremsatte den tanke, at ældre tiders vejforløb lod sig aflæse af forhåndenværende gravhøjsrækker. Hvor sådanne fandtes, måtte der i bronzealderen og jernalderen have eksisteret veje.

Denne iagttagelse er af den største betydning for studiet af Hærvejens oprindelige vejføring på Urnehoved-egnen. Her er det nemlig påfaldende, at der totalt savnes gravhøje langs med den del af Hærvejen, der passerer Urnehoved-banken. På hele strækningen fra Toldsted over Urnehoved forbi Petersborg til Paulskro træffer man ingen minder om vore forfædres ældre gravskik, og det må derfor være rimeligt at anse dette afsnit af Hærvejen for yngre end den øvrige del af strækningen mellem Immervad og Gejlå.

Når færdselen i oldtid og tidlig middelalder er søgt uden om Urnehoved-banken, skyldes det de derværende geografiske forhold. Ikke alene har Urnehoved-banken været et med skov og krat tilgroet vildnis, men også jordbundsforholdene har gjort den ufarbar. Banken består nemlig af kraftig morænelersjord, og en sådan jord kan som bekendt i fugtigere perioder af året blive særdeles pløret og uvejsom. Det er på denne baggrund ikke så underligt, at trafikken fra nord mod syd og omvendt har foretrukket at følge den mere sandede jordbund uden om Urnehoved-banken.

Vest for Slesvig by har man noget lignende geografiske forhold, omend moræneleret her ikke skyder sig så langt vest på som ud for Åbenrå. Herbert Jankuhn er opmærksom på oldtidsvejens vestligere forløb her i forhold til Hærvejens senere mere direkte nord-sydlig leje. I sin store bog om Hedeby, »Haithabu«, skriver han herom følgende: »In der Bronzezeit vermied man die Überschreitung von Höhengelände und die Begehung lehmigen Bodens und legte anscheinend Gewicht darauf, möglichst auf Sandboden zu bleiben und Höhen zu umgehen. Um dieses Ziel zu erreichen, nahm man kleine Umwege in Kauf. Die Wegeführung des Mittelalters dagegen lässt das Bestreben erkennen, durch Begradigung des Wegverlaufes eine Verkürzung zu erzielen, auch wenn man dadurch gezwungen wurde, Höhen zu überschreiten und schweren Boden zu betreten. Wann sich dieser Wandel vollzogen hat, wissen wir nicht«. Alligevel er Jankuhn dog i dette tilfælde i den heldige situation at kunne fastslå, at vejudretningen vest for Slesvig allerede havde fundet sted inden anlægget af Danevirkes hovedvold og af Kovirket.

Vejbanen uden om Urnehoved-banken er af en langt større dimension end den tilsvarende ud for Slesvig by, og også her er det gravhøjenes placering, der antyder vejforløbet.

Straks syd for Toldsted synes vejen så nogenlunde at have fulgt samme bane som

den nuværende »Stadsvej« fra Bolderslev mod Toldsted (og videre mod Åbenrå). »Tuleshøj« er lidt sydsydvest for Toldsted bevaret som navn på en af de gravhøje, der findes i vejens nærhed. Lidt længere fremme (i sydlig retning) bærer en gravhøj øst for Mellerup navnet »Mølhøj«.

Som det er tilfældet med alle ældre fjernveje, fører også denne vej uden om de forhåndenværende landsbyer. Bolderslev ligger derfor vest for vejforløbet, der på dette sted kun lader sig skitsere. En gravhøjsklynge vidner imidlertid klart om, at vejforløbet har været mellem Bolderslev mose i vest og den såkaldte Madegrøft, der samler vandafløbet fra nordsiden af Urnehoved-banken. På den faste jord ind imellem disse to vandrige områder ligger nutildags et par udflyttergårde, »Lindely« og »Kronborg«.

Gravhøjen nærmest Bolderslev – nutildags sløjfet – hedder »Tohøj«, og til denne er der knyttet et gammelt rim:

*Balder, Rune og hans viv,
de ypped dem en stor kiv;
men på Tohøj
der slog Balder Rune død.*

Med Balder har man antagelig ment Bolderslevs formodede grundlægger, mens Rune kan opfattes som et navneskjul for Urne, den stormandslæggt, der i middelalderen var hjemmehørende i Bolderslev.

* * *

Syd for Bolderslev i retning forbi Lovtrup findes det næsten snorlige vejstykke, der bærer det gamle navn »e Frisvej«, Friservejen. Vejen passerer den store gravhøjs-

→

Kort over Hærvejen mellem Toldsted i nord og Hjernesvej i syd.

Hærvejen er optrukket i hele sin længde. Ligeledes optrukket er Friservejen mellem Bolderslev og Lovtrup, samt dele af Stadsvejen nordøst for Bolderslev og af vejen mod Paulskro fra Uge. Med prikker er vist forløbet af stien syd for Bolderslev, således som den er afsat på de tyske matrikelskort fra ca. 1870. Understreget er de forskellige kær- og mosedrag, samt navne på gravhøje og andre i artiklen nævnte lokaliteter. Bolderslev mose er indrammet.

Den stiplede linje viser 40 meters kurven, og den giver et indtryk af Urnehoved-banken. Firkanten ved Hærvejen viser den nuværende festplads på marken »Løgpold«. Ringen markerer det sted på Urnehoved-banken, som i 1443 kaldes »apud Heesthaw« og omkring 1800 bærer det romantiske navn »Baldursborg«. Anbringelsen af »Olmersvold« på dette sted er det rene vrøvl!

Følgende gravhøje kendes af navn, men er ikke navngivet på kortet: 1. Tuleshøj, 2. Mølhøj, 3. Tohøj, 4. Enghøj, 5. Rundhøj, 6. Tinghøj, 7. Møllehøj, 8. Højgryd. P viser den formodede Paulskro toft, S Smedjeforte ved Bolderslev.

Grundkort: Geodætisk Instituts 4 cm kort 1211 IV NØ og 1212 III SØ, ca 2/3. På-tegninger vedr. Hærvejs-forløb er udarbejdet og påført af forf. Gengivet med institutets tilladelse (A. 17/79). Copyright.

Søderup

Aislev

Møllerup

Bolderslev

Uge Mark

Uge

Uge Plantage

Lovtrup

Åkær

Birkvær

Uge Hede

Almstrup

Grøntoft

koncentration syd for Bolderslev, der endnu fremtræder med megen monumentalitet i naturen. Det gælder navnlig om »Toppehøj« (hvor man gjorde et egekestefund i 1827), »Bredhøj« og de to »Rundhøje«.

Friservejen er tydeligvis en gammel fjernvej i retning af de frisiske egne. Dens afslutning syd for Bolderslev er ejendommelig, idet vejstykket herfra i nordlig retning ind mod Bolderslev by er af nyere dato – nutildags som følge af kommunal ukyndighed på vejskiltene døbt »Smedefod« i stedet for »Smedjeforte«! I ældre tid lå der her en smedje, der har givet navn til dette vejstykke. Friservejens rette fortsættelse må imidlertid have været en tilslutning til det gamle Hærvejs-strøg uden om Urnehoved-banken.

Navnet Friservejen betyder naturligvis vejen ud til friserne, og det svarer ganske nøje til Sakservejen, der utvivlsomt har været middelalderens navn på Hærvejen ned gennem det sønderjyske land. Nutildags findes det kun bevaret som navn på det vestligste parallelstrøg af Hærvejen vest for Vojens–Over Jerstal-linjen – i dag til dels som sogneskel mellem Bevtoft og Vedsted sogn. Her er det gamle navn blevet bevaret, kendt fra en præsteindberetning 1638 som »Sauffsewei«. Det hindrer imidlertid ikke, at navnet »e Savsvej« kan have været det ældre navn på hele vejstrøget ud af landet, ned mod tyskerne – eller som man dengang sagde: saksernes land.

Vejforløbet forbi Bolderslev forsvandt som følge af, at den kortere vej over Urnehoved blev taget i brug, og derfor gik også navnet Sakservejen tabt her. Kun afbøjningen mod sydsydvest, Friservejen, forblev fortsat i brug og beholdt derved sit gamle navn.

* * *

Syd for Bolderslev kendes det gamle Hærvejs-strøg ikke mere. En gravhøjsgruppering nord for Uge med bl.a. »Møllehøjene« og »Højgryde« antyder imidlertid, hvilken retning den forsvundne vej har haft.

Det kan selvsagt synes noget dristigt at ville postulere en vej, hvor der ikke har eksisteret en sådan i mands minde. Selv om der ikke var vej her, har der dog efter de gamles fortælling været nogen færdsel ad dette strøg. Man ved således endnu at fortælle, at der i tiden før første verdenskrig almindeligvis blev kørt tegl tværs over markerne fra Uge Teglgård til jernbanestationen i Bolderslev. I den del af året, der lå uden for den egentlige væksttid, havde ejeren af ejendommen ved Friservejens nordligste endepunkt, Jacob Jepsen, ikke noget at indvende mod denne trafik. Jordbunden var her i tørre perioder af året så fast og velegnet, at denne rute var langt at foretrække frem for den omvej, som man ellers skulle tage ved at følge landevejen fra teglværket til jernbanestationen.

De preussiske matrikelskort fra 1870'erne er som regel gode at gå til, dersom man vil skaffe sig oplysning om topografiske forhold i ældre tid. På det just omtalte »døde« vejstykke mellem Bolderslev og Uge findes der på disse kort afsat en sti (»Fusssteig«). Ved Friservejens nordligste endepunkt følger den et markskel umiddelbart øst for ovenfor omtalte Jacob Jepsens ejendom og derfra ned til skellet mellem Bolderslev og Uge. På Uge-siden af skellet fortsætter stien, men her besyn-

derligt nok ikke mere langs med et markskel, men midt inde på marken (der nutildags gennemskæres af den moderne Hellevad–Bov-vej). I fortsættelse af denne stis retning ses »Møllehøjene« lidt sydøst herfor.

Ligesom vejen er gået østen om Bolderslev, må den også have haft sit forløb østen om Uge by. De ret anselige kær- og mosedrag syd og sydvest for Uge (Langkær, Åkær, Birkekær og Møgelmoose) gør det ligefrem indlysende, at vejen her må være gået i retning af sydøst.

Her er der imidlertid kun ét sted, hvor vejen kan have haft et naturligt leje, idet Råkær på den østligste del af Uge mark har sat en grænse for, hvor langt øst på vejen skal søges. Vejen må her have haft sit forløb i nærheden af den svage forhøjning i terrænet, som på 4 cm-kortet findes angivet med navnet »Todsbøl Bjerg«. På dette sted træffes den endnu eksisterende vej mellem Uge by og Paulskro ved Hærvejen, og der er næppe tvivl om, at dette vejstykke udgør kærnen af den vejbane, der er blevet fulgt fra oldtidens dage og op i middelalderen. Da den oprindelige fjernvej ikke mere blev benyttet, søgte den lokale trafik helt naturligt ind til Uge by. Fra denne landsby var dette vejstykke den mest naturlige forbindelse ad Hærvejen til Flensborg, og det er derfor blevet bevaret ligesom Bolderslevs »Stajsvvej« mod Åbenrå.

* * *

Navnet »Todsbøl Bjerg« er Stednavneudvalgets gengivelse af den stedlige udtale, og den er utvivlsomt formet under påvirkning af landsbynavnet Todsbøl i Bjolderup sogn, selv om man i det nævnte udvalg har været opmærksom på, at der ikke er tale om en topografisk forbindelse mellem de to lokaliteter.

Andre indberettede navneformer gør det dog tvivlsomt, om Stednavneudvalgets skriftform er den rigtige. I »Sønderjyske Stednavne«, Aabenraa Amt, s. 367, meddeles det, at den tyske matrikel fra omkring 1870 har »Tüllsbüllberg« og om et kær syd herfor »Tüllsbüllkiär«. Det er imidlertid forkert! De nævnte matrikelskort har helt tydeligt: »Tullsbüllberg« og »Tullsbüllkiär«. Stednavneværket oplyser endvidere, at en indberetter i 1923 har formen »Tøllsbølbjærg«, en anden (fra 1934) »Tylsbjærg«.

Større interesse har det imidlertid, at udskiftningskort og -akter fra Uge sogn fra 1798 omtaler »Todsbøl Kær« som »Tulsbroe-Kiär« og »Tulsbrokiär«. De ældste former synes således at tyde på, at det er navnet »Tule«, der spøger her, og at endelsen slet ikke er -bøl, men -bro.

Jeg fremdrager disse ting, fordi det er her, at oldtidsvejen har passeret Olmersdiget eller – som det lidt romantiserende kaldes i den ældre litteratur – »Olgerdiget«. Hans Neumann, til hvem denne lille artikel er skrevet som en forsinket fødselsdagshilsen, er naturligvis opmærksom på dette forhold, og ved en publicering af Olmersdige-udgravningerne vil der måske kunne fremlægges mere materiale til belysning af oldtidsvejens passage af det gamle forsvarsværk ved »Tulsbro«.

* * *

Umiddelbart nord for Paulskro mødes den gamle vej uden om Urnehoved-banken med den nyere del af Hærvejen, der engang i middelalderen umiddelbart syd for Toldsted tog den lige vej tværs over Urnehoved. Gravhøjene i Paulskros nærhed vidner om, at vi her igen er på vejens gamle leje. »Hjerneshøj« lidt syd herfor markerer sig med sin tvillingehøj lige op til Hærvejen, og der er her – ligesom ved højgruppen sydsydvest for Bolderslev – tale om en vis monumentalitet i dette høj-anlæg.

»Engang i middelalderen« blev der ovenfor sagt om Hærvejen tværs over Urnehoved, og er dette rigtigt, må selvsagt alle tingpladsteorier ud fra dette vejstykke skrinlægges. Gravhøjenes placering vidner klart om, at der i hvert fald ikke har været en oldtidsvej her, men kan vejudretningen have været foretaget så sent som i middelalderen?

Hvis Friservejen skal opfattes som et parallelnavn til Sakservejen, er vi fremme i middelalderen, men det bedste bevis for, at vejudretningen er af relativ sen alder, synes beliggenheden af Paulskro at afgive.

Så langt Klipleve kirkebog rækker tilbage (1666), hørte krofolkene på Paulskro til Klipleve sogn, men sådan har det ikke altid været. Paulskros jord ligger i Uge sogn, og ved udskiftningen fik kroen sin jord i den østligste del af Uge mark så nær kroen som muligt. Det var aldeles overvejende hedejord, og et bedre jordstykke fik kroen derfor tildelt helt ovre ved Friservejen vestligst i Uge mark. Det var den såkaldte »Paulskro-løkke«.

Men tæt inde ved Uge by fandtes der en Paulskro Toft, og endnu i 1791 nævnes der her en »Paulskruger Kathe«, Paulskrohøus. På de tyske matrikelskort ses placeringen tydeligt. »Toft« findes her afsat, således at beliggenheden passer nøje sammen med oldtidsvejen øst for Uge. Med den tiltagende trafik tværs over Urnehoved, er den gamle landevejskro blevet flyttet øst på, derhen hvor den nu ligger, nemlig ved Hærvejens passage af Bjernstrup Mølleå (med den kendte bro, som nutildags i turistsproget er blevet døbt: »Povlsbro«).

En landevejskro måtte ligge ved alfarvej, der hvor færdselen passerede forbi. Siden begyndelsen af 1400-årene – tidligst bevidnet i året 1409 – var stuedrivningen en realitet, og under hastværket med at komme sydpå med de mange dyr har det været naturligt at afkorte drivvejen så meget som muligt, f.eks. ved at tage tværs over Urnehoved. Intet har derefter været mere selvfølgeligt end at flytte Paulskro bort fra det forladte vejforløb og over til det vejstykke, der i senmiddelalderen samlede det pulserende liv.

Henvisninger:

Ud over Herbert Jankuhn: Haithabu, 1972 og Sønderjyske Stednavne kan der henvises til P. H. Moos: Povlskro (Sjy MSkr, 18. årg., s. 198-199), samt til H. V. Gregersen: Messe og Marked, 1974; Egnen omkring Vojens, 1977; Toldsted ved Hærvejen, 1978. De tyske matrikelskort fra den behandlede egn findes på Amtslandinspektørens kontor i Åbenrå.

Tønder slot

AF SIGURD SCHOUBYE

Da man i Køln fremstillede renæssancetidens berømte leksikon over Verdens navnkundigste byer, henvendte man sig som det sker i dag til samtidens lærdeste hoveder på de steder man skulle hente materialet. Den lærde statholder på Breitenburg, Heinrich Rantzau, blev den der udvalgte de passende byer som skulle repræsentere hertugdømmerne, og at Tønder allerede dengang kom med som en slags »årets by«, skyldes nok mindre dens storhed eller fornemhed (som det angives i bogværkets titel, L. 3) end den omstændighed at Rantzau-familien var helt godt repræsenteret i Tønders nærmeste omegn, med småborge som da også passende flankerer det lille Tønder. Peter Rantzaus nylig færdigbyggede slot Trøjborg, placeret som det lå i Abild uden for Tønder, har da også fået en dimension som var det selveste Kronborg, mens Tønders ligeledes et par år forinden færdigbyggede slot – nær dobbelt så stort som Trøjborg – syner betydeligt mindre. Men bortset fra det må det medgives at det er en aldeles fortræffelig gengivelse og endnu den værdifuldste kilde til belysning af hvordan det ellers så grundigt forsvundne slot har taget sig ud. (Fig. 2).

Men selv om dette praktisk taget samtidige »presse«-billede af slottet må prioriteres højt, foreligger et rigt billedmateriale af slottet fra de knap 200 år det fik lov at stå, det være sig i form af tegninger, opstalter og grundrids, så man for en væsentlig del ville kunne opbygge slottet igen og placere det på dets oprindelige plads, og det til trods for at næsten 100 % af byggematerialerne – til fortvivelse for arkæologerne – er fjernede.

Hertil kommer – fra tiden efter 1533, næsten samtidigt med dets herkomst – et omfattende arkivmateriale som giver os et væld af sikre dateringsmuligheder og viden om slottets indretning og funktioner. På grundlag af et meget omhyggeligt inventarium fra 1706 (A.5) suppleret med det af Tønders byhistoriker, Ludvig Andresen (L.1 og 2) i øvrigt fremdragne arkivalske stof tilsigtes med nærværende afhandling og med en første samlet præsentation af alt til nu foreliggende billedmateriale at levendegøre den markering af slottet som vil blive udført af fortidsmindeforvaltningen på den efter 1972 igen frilagte slotsplads.

Mere end en menneskealder er det siden vor betydelige arkitekturhistoriker Vilhelm Lorenzen i bogen om Tønder (L.9) gav den første samlede fremstilling af »husets« historie. Han stødte dengang som vi i dag på en række centrale spørgsmål omkring forholdet middelalderborg/renæssanceslot. Også han måtte erkende at det ikke er nogen let sag at »udrede« Tønder slots bygningshistorie og fastslog

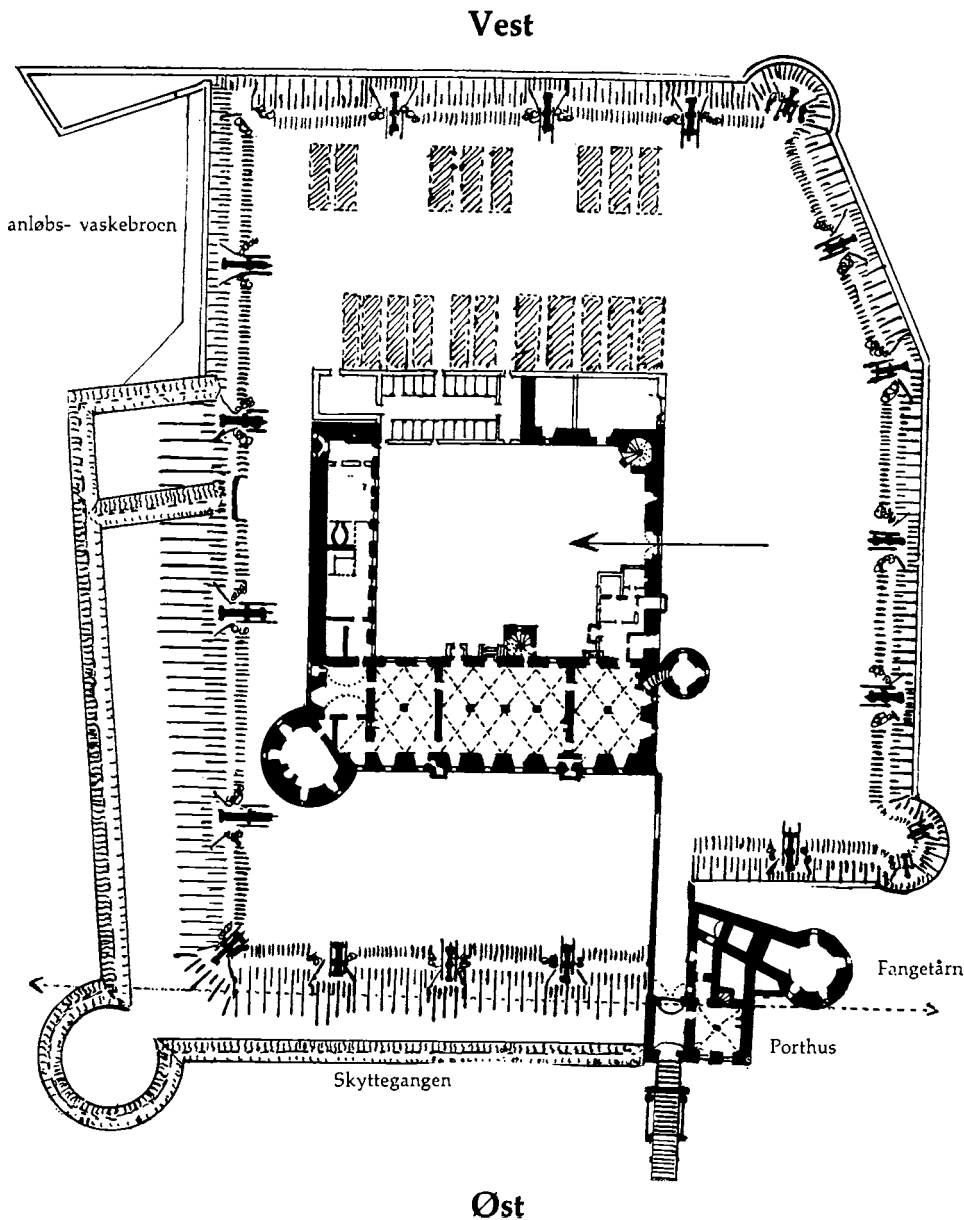

Fig. 1. Til Tønders 700-års byjubilæum 1943 udførte modelbygger W. A. Petersen, Flensborg, på grundlag af tegninger af viceskoleinspektør Emil Lorenzen, Flensborg, en model af Tønder by o. 1600 med slottet i forholdet 1:500. Det her viste grundrids af den meget dygtigt udførte model er trods en del unøjagtigheder og direkte fejl særdeles anskueligt, og Lorenzen kommer uden tvivl nær på slottet som det virkelig så ud, tiltrods for at han kun har kunnet rekonstruere på basis af skriftlige kilder.

Fig. 2. Udsnit af Braun/Hogenberg-bykortet fra Tønder 1588 (L. 3).

at man i mangt og meget må arbejde med hypoteser. Den yderligere viden han ved systematiske udgravninger på slotsbanken ventede sig og som i den mellem-liggende tid også er kommet til, ændrer imidlertid ikke på afgørende vis vor hypotesesituation men bekræfter i mange henseende rigtigheden af dem.

Det mangerer således stadig på sikker viden om *hvor* de bygninger lå som må have erstattet det der blev Frederik den Førstes og Christian den Tredjes gotiske renæssanceslot, for uagtet at der ved udgravningerne til kunstmuseet på arealet umiddelbart vest for porthuset fandtes en del spændende murrester var disse fund øjensynlig så fragmentariske at slutninger om hvordan den borg med vagttårne, volde og mure vi i 1422 får antydnet af den lybske dominikanermunk Hermann Korner i forbindelse med et mislykket dansk angreb på borgen, har set ud ikke kan drages.

Vi må fastslå at først med den stabilisering af landsdelens styring som forliget i Ribe 1460 betød, var forudsætningerne for en stort anlagt administrationsbygning til stede. Tønder amt fik efter dette sin blivende udformning og omfattede inden år 1500 foruden Tønder by, Tønder, Højer, Lundtoft, Kær, Viding og Bøking herreder samt Sild og Vesterland Føhr, så det altså var helt logisk at der da Frederik, Christian den Førstes yngre søn, ved den første deling 1490 fik tildelt amtet, for alvor kom gang i konsolideringen af den dengang herskende decentraliserede statsforvaltning som stillede store krav til et fast hus med kancelli og med et til sikring af dette veludbygget forsvarsanlæg, en proces som i mangt og meget minder om hvad der i vort rige skete efter kommunalreformen 1970 med opførelsen af de store amtsgårde. Selv om det først blev sønnen, Chr. III, der effektivt udbyggede Danmarks mange slotsanlæg, grundlagde Fr. I med sine

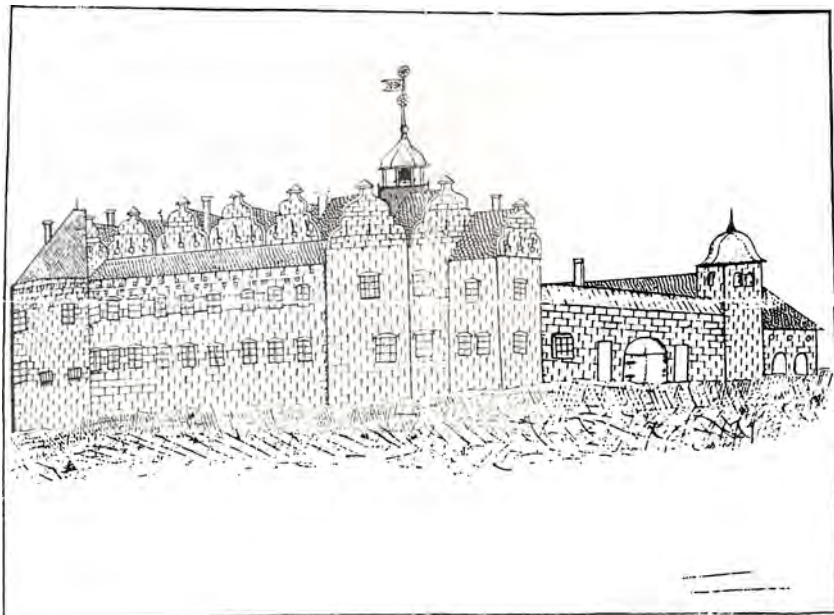

Fig. 3. Tegning af slottet o. 1690 (A. 6).

tre moderne slotte, Gottorp, Sønderborg og Tønder – og det sidste opfattet som et *nyanlæg* (L. 10, 107) – rigets første administrationscentre.

Den militærtekniske proces som på grund af artilleriets vældige effektivisering reducerede forsvarets muligheder tvang til fortifikatorisk nytænkning og udviklede i århundredets løb en række eksperter, ingeniøruddannede vold- eller artillerimestre som på internationalt plan gik i tjeneste hos datidens fyrster som dengang var ligeså afhængige af dem som vor tids magthavere af EDB-eksperterne.

Huset i Tønder fik da først sin endelige sikring under Christian den Tredjes yngre bror, hertug Hans den Ældre, som involverede flere af datidens navnkundigste forsvarseksperter, men fra begyndelsen af var Tønderhus et særdeles centralt bygningsværk i Danmarks og hertugdømmernes slotshistorie, og uagtet at det for Thurah (L. 14) »ey var af meget Anseelse« og af Lorenzen (L. 9, 487) betegnes som hørende til »mellemtypen«, så overses det øjensynligt at det i flademål ikke afviger meget fra Sønderborg (96 X 90 holst. alen mod 100 X 103 alen, med gårdspladser af nogenlunde ens størrelse).

Det slot som fascinerede Heinrich Rantzau og gjorde Tønder til en af »verdens fornemmeste byer«, det slot vi kender fra forbavsende eksakte afbildninger (fig. 1, omslaget, fig. 3), opstalter (fig. 4, 6-8) og grundrids (fig. 9-12, 14) er altså helt og fuldt et produkt af Frederik den Første og Christian den Tredjes byggevirksomhed.

Angiveligt har Frederik I allerede i sit tiltrædelsesår 1490 ladet udføre reparationsarbejde på borgen (L. 1, 30). I tiden mellem 1496 og 1499 foreligger bilag på smede-, tømrer- og glarmesterarbejder på et borgtårn som måske har været

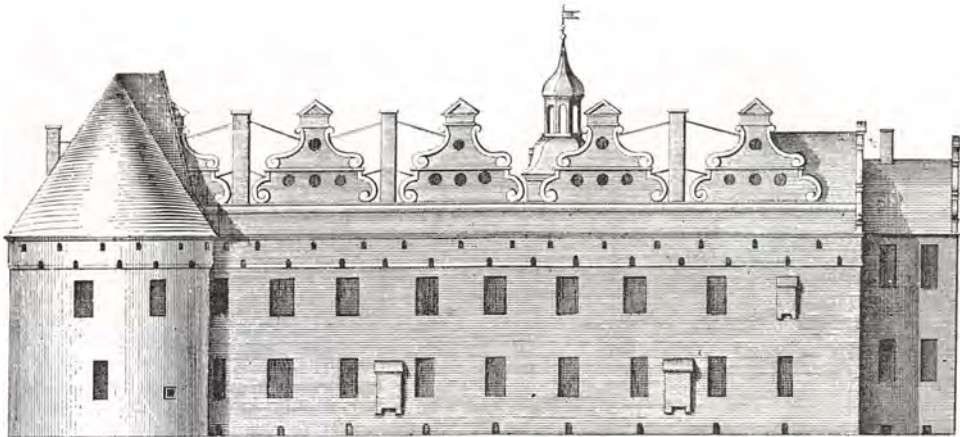

Fig. 4. Thurahs let stiliserede opstalt af østfacaden 1749 (L. 14). Den samlede bredde er (med karnappen i nord) 111 alen (63,6 m).

det middelalderlige kernetårn man ellers intet ved om. Ved nyere undersøgelser af Trøjborg (1959/66) kunne et sådant påvises under renæssanceslottet, ligesom man fra et maleri fra 1657 i Skokloster i Sverige kender et tilsvarende fra Møgel-tønderhus. En oplysning hos Thurah (L. 14) der går tilbage til Petrejus (A. 3) om at det »gamle« tårn på den sydvestlige side blev »afbrudt« 1699 »og af stenene igen en stald opbygget« passer for så vidt, eftersom vi kender til en her-tugelig monogramplade der samme år opsattes på staldmuren ud mod gården (Incr. E), visende at der har fundet byggearbejder sted hint år, men ikke at det er det efterlyste kernetårn. Mærkeligt er det da også at der på H. G. Rigas meget omhyggelige opmåling af slottet 1685, hvor de kendte tre tårne og karnappen tydeligt er markeret, ikke er antydning af noget tårn i anlæggets sydvesthjørne.

Givet er det vel at Frederik den Første da han fra 1511 anlægger den ca. 90 X 90 alen store indre ringmur (nord, øst, syd og formentlig de 35 nordligste alen af vestfløjen) har lagt det opad noget eksisterende, men håbet om at man ved gravninger kan finde noget er lille, da gasværket fra 1865 netop blev bygget i dette område.

Hertugens første byggeperiode afsluttes 1519 ifølge den plade der sattes over porten på den nordre 15 alen (8.60 m) høje spærremur (Inscr. A og fig. 7). Han fortsætter efter 1523, det år han bliver dansk konge, men der er med Vilh. Lorenzen (L. 9, 491) grund til at antage at grundplanen til det supermoderne slot er lagt inden 1519.

Ved de hyppige besøg han aflægger Tønder i 1520'erne – og sønnen, den senere Chr. III 1527 med Dorothea – er det oplyst at han bor på slottet med sit følge, men størsteparten måtte indkvarteres ude i byen, hvoraf tør sluttes at de stort planlagte øst- og sydfløje ikke har været færdige endnu.

Hjørnetårnet i østfløjens sydside hører derimod hjemme i den periode der sætter ind med de så righoldigt arkivalsk dokumenterede byggeår efter 1530 og afsluttes

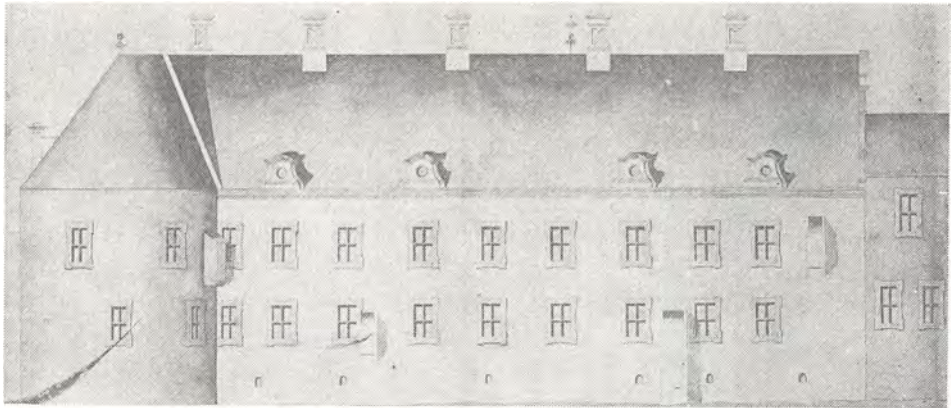

Fig. 5. Bygningsinspektør O. J. Müllers forslag til restaurering af østfacaden 1735. Målene identiske med Thurahs. Det kom aldrig til udførelse. Rigsarkivet, København.

o. 1543. 1530 konfiskeres Franciskanerklostret med den begrundelse at der mangler lagerplads på slottet for senere på året at blive revet ned, fordi det lå for nær slottet. Stenene anvendtes til byggematerialer, muligvis til den ældste (vestlige) del af porthuset (kasematterne), og klostrets sidebygninger overtoges af slotsfunktionærer.

Men at den »store« stormflod 1532 forårsagede store ødelæggelser på slottet så man først på året 1533 – to måneder før Fr. I's død – må igang med store reparationsarbejder, bekræfter at det afgørende byggeri er gennemført i Chr. III's regeringsperiode omend så helt i den stil der var Frederik den Førstes: det brede stuehus med søjlesal til brug for repræsentation og med de egentlige beboelsesrum på 1. etage – ligesom det særprægede ydre portanlæg i selve volden har været planlagt i overensstemmelse med ordningen på Sønderborg slot.

Da Christian som hertug 1533 kommer til Tønder for at modtage byens hyldest, må følget stadig anbringes ude i byen, hvilket atter beviser at østfløjen ikke har været fuldt udbygget. Omvendt beviser eksistensen af amtsregnskaberne fra 1533 (1535, 1537, 1540-41 og 1543) at der nu er kommet orden i administrationen og at skrivestuen har fungeret. Afgørende fakta til belysning af husets (og voldanlæggets) historie er fra denne kilde fremdraget af Ludwig Andresen (L. 32-36, L. 41-46). I sammenfatning herfra:

Ti murere er fast beskæftiget i 1533. Såvel blandt dem som blandt tømrerne og snedkerne er indkaldt hollændere (som 8 år senere på Malmøhus. L. 10, 203).

Regnskabsbilag muliggør en ret eksakt påvisning af materialernes herkomst:

Teglsten leveres primært fra det lokale teglbrænderi nord for byen i størrelsesordener som ikke er anført. Fra Søgård og Løgumkloster suppleres i 1533 med hhv. 10.500 og 25.000, ligesom Flensborg allerede da er en væsentlig leverandør.

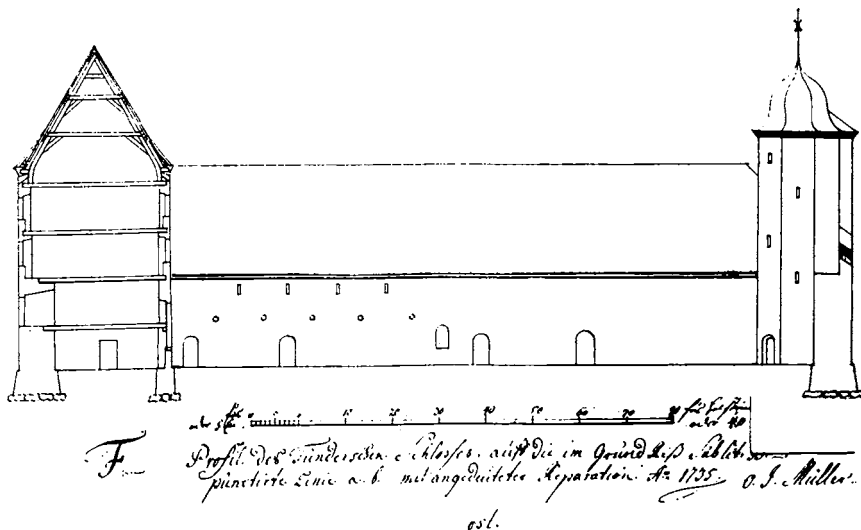

Fig. 6. O. J. Müllers opstalt af vestfløjens facade mod gården 1735. Bredde ca. 88 alen (50,4 m). Tårnet th er det såkaldte »lütte olde Torn« (A. 6).

1536/37 haves bilag på 49.000 sten fra Løgumkloster og Flensborg. Østfløjen må have været færdig da.

Tagpander. 33.000 indkøbes i Holland.

Granitblokke. En vis Steffen Stenhugger tilhugger kampesten med tre medhjælpere i tilsammen godt 400 dage. Selve ringmuren må have været færdig mange år forinden, men denne leverance fra 1533 kan have været anvendt til den ældste (vestlige) del af porthuset selv og nord-øst tårnet.

Kalk. 1533 leveres 1036 tønder kalk fra Flensborg, 95 fra Højer herred (direkte køb hos bønderne) og 528 fra Helgoland. 1535 og 1537 er forbruget mere end tre gange så stort, men fra de samme områder, særlig Helgoland, idet dog en skibsbladning fra det fjerne Gotland på 348 tønder kommer til.

Gulvfliser (astrag). 12.000 stk. leveres via en Tønder-købmand. Et mindre – og dyrere – parti fra Flensborg.

Træ hentes i Rinkenæs. Bemærkelsesværdigt moderne er det at vinduer og døre udføres på stedet og bringes færdigfabrikerede til slottet. At hollandske snedkere har udformet rammeprofilerne er også værd at notere sig.

Glas leveres af en Tønder-købmand. Desværre står der ikke noget om hvorfra de erhvervede 100 kg vinduesglas kommer, men nok at en glarmester med 3 svende og 1 lærling indsætter 180 vinduer inden for et tidsrum af 7 uger. De anvender 10.000 stifter til at fæstne glassene med og 248 par vindueskroge. Med vinduer forstås den enkelte ramme med blyindfattede ruder. I inventarierne angives åbningerne i hvert rum med antallet af vinduer pr. åbning. Således havde

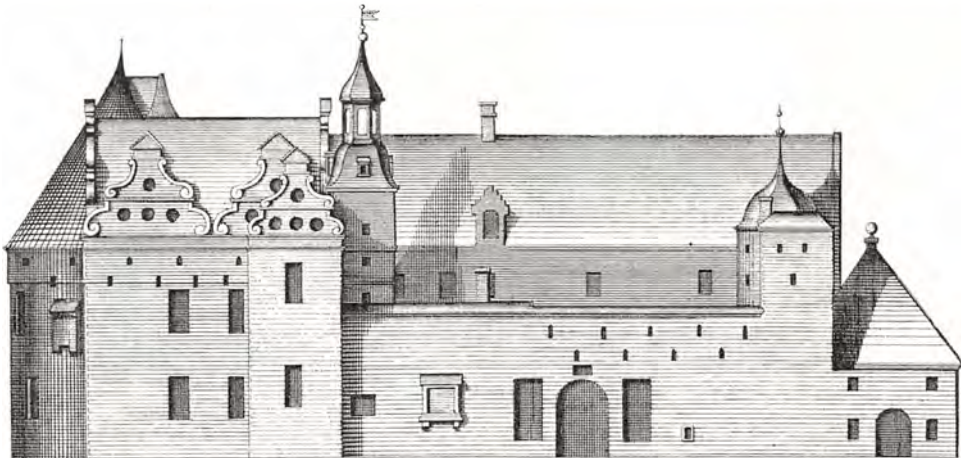

Fig. 7. Thurahs opstalt af nordfacaden 1749 (L. 14). Bredde ca. 98 alen (\div hjørnetårnet), ca. 56 m. Tv sydøst rondellen med kegletaget fra 1677, th foran østfløjens nordgavl Peter Langbergs karnap fra 1626, ved siden af denne i gårdmidten det høje »blå« tårn fra 1547, og yderst th det lille gamle tårn. Over porten Frederik I's navnetræk 1519.

amtssalens 5 vinduesåbninger med ialt 46 vinduer, og der var i stueplanet henvend 175 vinduer i alt. Så meget tyder på at man var vidt fremskredet med »huset«s 1. plan omkring kongens død 1533. Denne store glasleverance kan kun have været til denne bygning. 1535 oplyses om indsætning af yderligere 72 ruder, i 1543 (slutåret for anden byggeface) om 300 mere. Man tør antage at øst- og sydfløjen på dette tidspunkt har været »under glas«. Antallet af ruder pr. vindue oplyses ikke, men det har øjensynligt ikke været ensartet.

Bly. Til brug for tagrender »mellem husene« købtes 8 skippund bly, hvormed formentlig hentydes til øst- og sydfløj. Om blyet til vinduerne er med i disse 1120 kg er uvist.

Jern. Svensk jern under betegnelsen »osemundt« og »eggstael« (hærdet j.) købtes i Flensborg og Tønder. Søm via Tønderkøbmand fra Holland.

Ovne. Der gives i forbindelse med leveringen af en ovn »til det nye gemak« fra en pottemager i Flensborg 1533 en yderst vigtig bygningsdatering, idet det hermed fastslås at amtsstuen altså har været ny (og færdig) dette år.

Efter at 1. del af porthuset med det lidet kendte nordøst-tårn og broen var færdigbyggede i 1543, synes byggeriet i større omfang at være standset. Også en del kanoner og andet skyts var fra Flensborg bragt til Tønderhus. Men med freden i Speier maj 1544 var der for en kort tid nogenlunde ro, og efter hertugdømmernes anden deling august 1544, hvor Christian den Tredjes yngre bror,

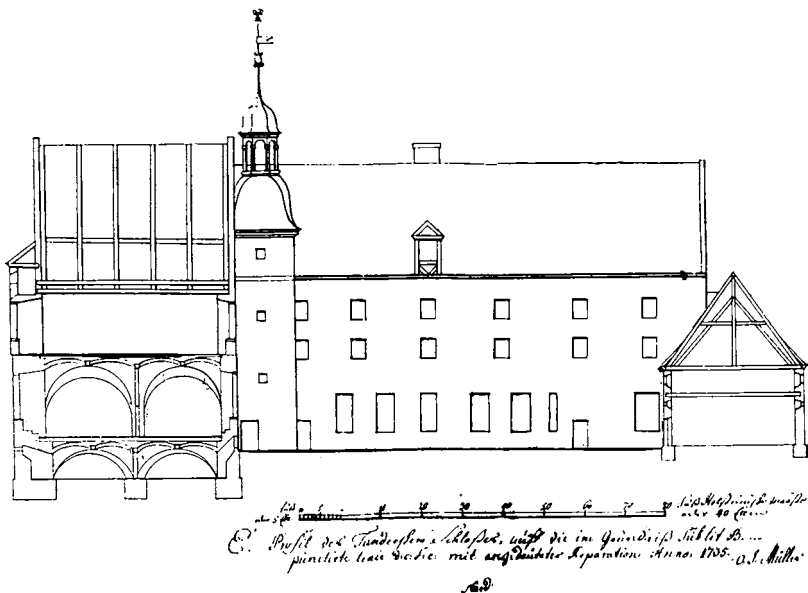

Fig. 8. O. J. Müllers opstalt af sydføjens facade mod gården 1735. Bredde ca. 88 alen (Thurahs mål 90), 50,4 m. Det »blå« tårn med klokke og vejrhane fra 1691 (A. 6).

Hans den Ældre, fik tildelt Tønder amt, har kongen helt overladt denne sympatiske renæssancefyrste den videre udbygning af Tønderhus. Fra 1553 og ti år fremefter koncentrerede han sig helt om opførelsen af Hansborg i Haderslev, hvor han havde sit hovedsæde, men fra midten af 1560'erne arbejdedes igen på slotsbygningerne i Tønder. 1568/69 var han optaget af det lille jagtslot Grøngård ved Lydersholm, og først fra 1574 og til hertugens død 1580 sætter den tredje og omfangsrigeste byggeperiode ind i Tønder, hvor med et kolossalt materialeforbrug (op mod 1 million sten bl.a.) det egentlige fæstningsværk under ledelse af hollænderen Hercules von Oberberg (L. 10, 167 f) næsten fuldførtes. Mester Hercules havde han overtaget fra kongen, der anvendte ham mellem 1557 og 1559 (Kbh. og Sønderborg), og først brugt ham på Hansborg og Grøngård.

Sit stærke præg på bygningen sætter han med fornyelsen af de fem gavlkviste på østfløjens østfacade med voluter af sandsten fra Bremen, hvorved slottet sammen med den nye portindgang med rustikmuring får sit renæssancefysiognomi. Og som det vel nok væsentligste flytter han forsvarsanlægget ud foran »huset« med vældige skyttegange og to store rondeller i sydøst og nordvest, alt færdigt 1579, hvad hertugens våbenplade over våbenhuset angiver (inscr. B).

Helt færdig med anlægget var han dog ikke, da hertugen døde 1580. Broderen hertug Adolf fik Tønder amt overdraget og sendte ham til Tønning og Gottorp, mens den mere moderne indstillede fæstningseksper, Johann Baptiste Pahr, hvis italienske pilespidsformede bastioner ses på Rigas kort (fig. 14), afsluttede det fantastisk kostbare forsvarsanlæg, der fik en levetid på henved 90 år.

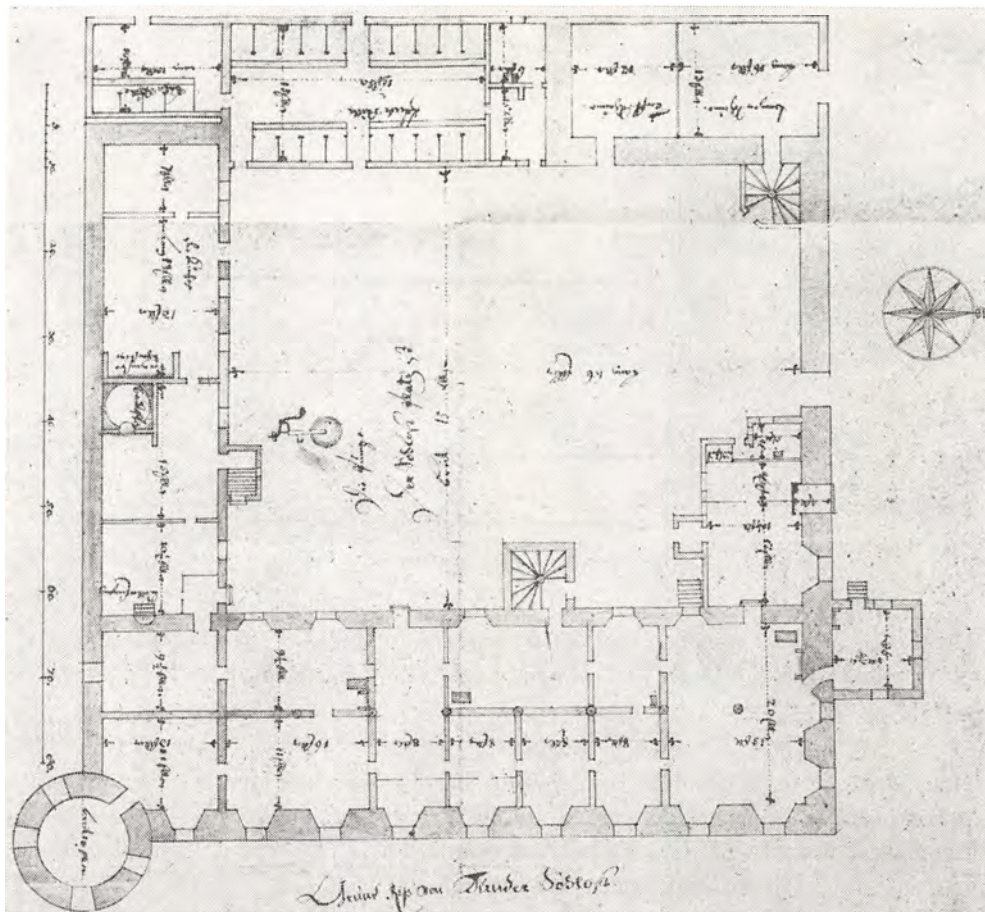

Fig. 9. Grundplan af slottets stueetage i forbindelse med inventariet fra 1706 (A. 5). 96 x 90 holstenske alen (55,0 x 51,6 m). Rigsarkivet, København.

Væsentlige ændringer foretoges ikke mere på selve slottet. Med gennemgangen af de enkelte bygningsdele, som de beskrives i inventarierne 1706 og 1749, vil de blive anført.

Sammenfattende kan fastslås at Tønderhus i sin plan er Frederik den Førstes værk, men at det var Christian den Tredje, der måtte gøre faderens påbegyndte hovedbygning færdig. Man har vanskeligt ved at forestille sig, at dette ikke er gjort af hans allesteds nærværende bygmester, Morten Bussert, for kongens direkte engagement synes ikke at have været stort. Hertug Hans derimod blev den fyrste, der mest af alle gjorde bygningen til et slot. Sit eget Hansborg fik han aldrig rigtig tillid til, hvorfor han bragte sine værdier til »sit kære hus Lille Tønder«, hvor også hans segl og hans brevskeber beroede, og sit jagtslot byggede han lige uden for Tønder.

Men noget centrum for politik, kunst og videnskab – som Gottorp – blev det ikke dengang. Der skulle gå hened 400 år inden det fik denne funktion.

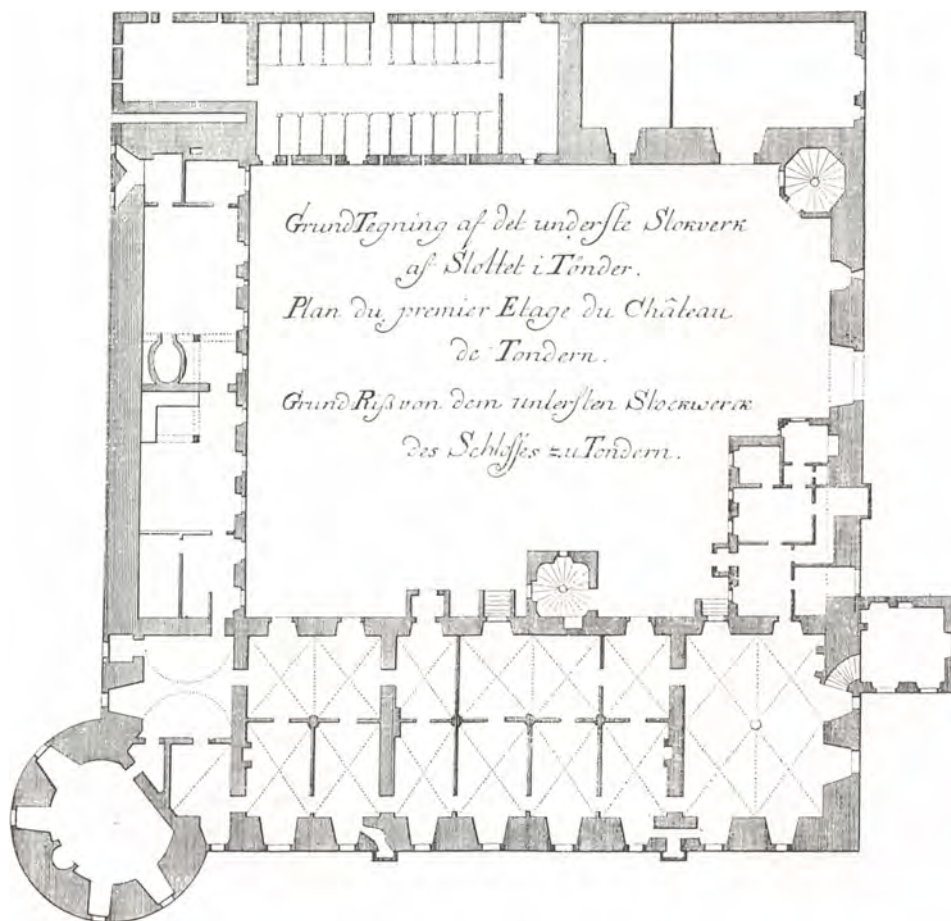

Fig. 10. Grundplan af slottets stueetage hos Thurah 1749 (L. 14). 98 x 90 alen (56,1 x 51,6 m).

Det er slet ikke noget lidet antal navne der er efterladt os som medvirkende ved slotsbyggeriet i perioden 1511-1586, det være sig de afgørende bygmestre, voldmestre og fæstningsingeniører, det være sig håndværkere og leverandører. Mindst kendt er vel de daglige tilsynsførende som ikke var de formelt ansvarlige: amtmændene, men derimod *husfogederne*. Fra den første periode (1519) kendes Niels Ruthe, fra Hertug Hanses tid Laurenz Falkenberg, og meget senere da planerne om restaurering af slottet opdukkede, Andreas Heinemann (1699 ff). Husfogedernes funktion svarer til vor tids tekniske forvaltningschefer i administrationen efter kommunalreformen 1970. De landsherrelige (som staten forudm hed) ejendomme, veje og broer havde de ansvaret for.

Husfogden i Tønder amt havde kontor i slottets nordfløj til venstre for spærremurens portindgang. Her blev de for os så vigtige inventarier udført, det ældste kendte den formentlig af Falkenberg udførte »Vertekenis des Gebewdes« fra 1579 f,

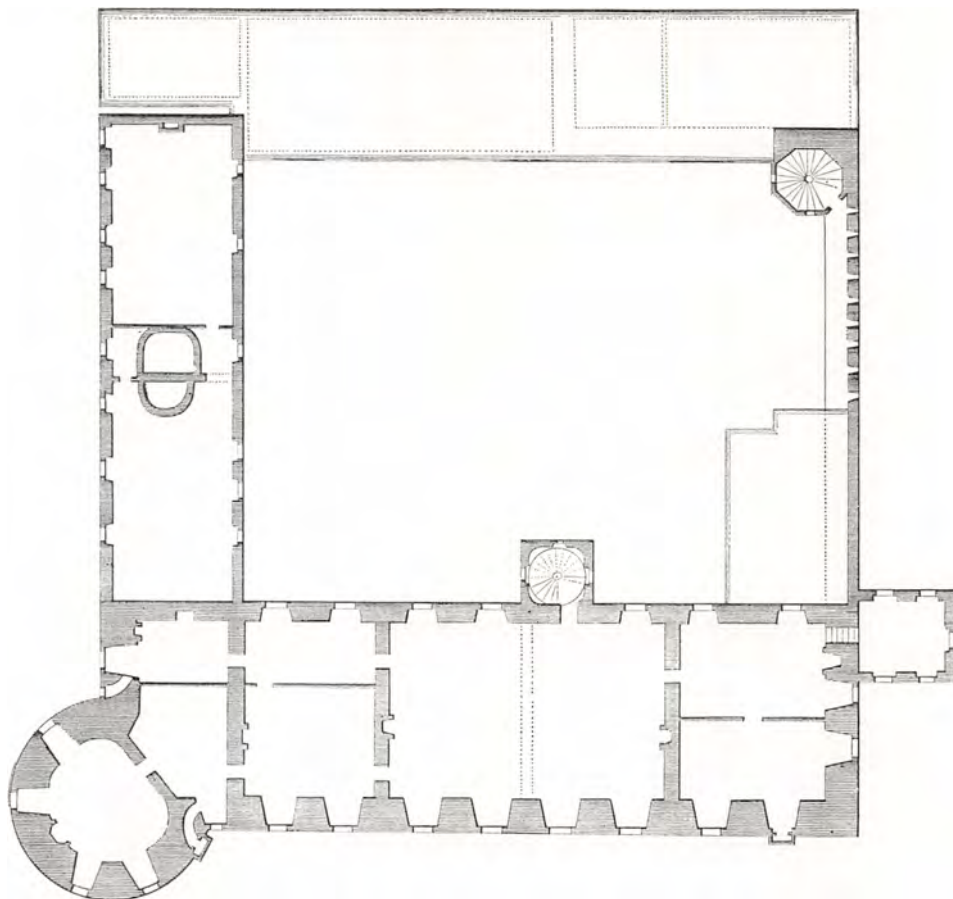

Fig. 11. Grundplan af slottets 1. etage hos Thurah 1749 (L. 14). Samme mål som på fig. 10.

og vigtigst Heinemans »Inventarium von der Hochfürstl. Tonderschen Schloss Brücken, Pforthaus und übrigen Gebäuden etc. Imgleichen vom Jägerhofe, Gärtnerhaus und pertinentien« (tilhører) fra 1706, med tilknyttet grundplan (fig. 9). Den 86 sider lange redegørelse virker som beskrivelsen af et spøgelsesslot med lofter det regner igennem, med gulve der ikke kan gås på, med døre der ikke kan lukkes og vinduer uden glas. Betegnelser som ringe og gammel, til ingen nytte, har reparation nødvendig, mangler, itu, »ziemlich« går igen fra side til side, så det klart ses at inventariet er at opfatte som en betænkning for byggemyndighederne på Gottorp, der i hine år havde andet at tænke på end at holde bygningerne vedlige i det fjerne Tønder.

Efter inkorporationen 1721, hvor v. Platen var i fuld gang med at restaurere Sønderborg, der på den tid var ligeså forfaldent som Tønderhus, fik den slesvigske bygningsinspektør, ingeniørkaptajn O. J. Müller en halv snes år senere i opdrag

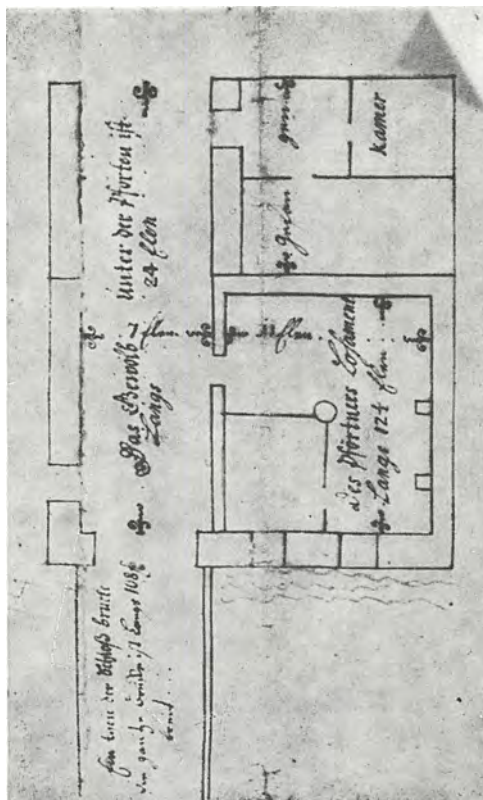

Fig. 12. Grundplan af porthuset på tegning i inventariet 1749. Lidet afvigende fra planen på fig. 9. 1706 angives porthvælvingsens længde til 50 alen (28,7 m), på den fra 1749 til 24 alen (13,7 m). Portlængden er i dag 8 m.

at udarbejde forslag til en lignende restaurering af slottet i Tønder, hvad han også gjorde (fig. 5) og helt i stil med v. Platens barokisering af Sønderborg (fjernelse af gavle etc.). Et par gode opstalter af syd- og vestfløjens gårdsider foreligger med udkast til ændringer (fig. 6 og 8), men arbejdet kom aldrig til udførelse, og det sidste slotsinventarium af slotsfogden Baltzer Behn, 19. marts 1749, hvor han i reduceret form gentager 1706-inventariet, er nærmest at betragte som en gravskrift, efter at slottet var solgt til nedbrydning.

Derimod gennemførtes af Müller en ombygning af porthuset, hvor murermester Lorenz Hansen fra Tønder fjernede v. Oberbergs 1. etage over port og drabantsal og den gamle porthvælvning, mens til gengæld den tidligere et-plans vinkelfløj fra Fr. I's tid fik påsat en etage mere, så det fik samme murhøjde, hvilket fejlagtigt ikke fremgår af dørstykket fra Schackenborg, hvor højden på sidefløjen er ukorrekt (fig. 13). Indretningen af byfængslerne på 1. sal fandt først sted 1811 (jvf. Nordslesvigske Museer I, 1974, 30-48). Om Müllers ombygning 1740 hedder det sigende nok at Lorenz Hansen »wegen Herunterbruch und Wiederaufbauung des Tonderschen Schloss Pfort-Hauses« har modtaget 422 rdl. Denne indtil videre

Fig. 13. Maleri af porthuset samtidig med inventariet 1749 på et dørstykke (supra porta) på Schackenborg. I forgrunden to »jægerhuset, th vandmøllen, øverst to Møgeltønder kirke.

sidste byggevirksomhed på slotsbanken markeredes med en monogramplade med Chr. VI's monogram og ANNO 1741 (Inscr. G) på sydgavlen, den eneste på stedet bevarede inscription (fig. 17).

Med en vandring gennem slottet som det beskrives 1706 kan man så nogenlunde opleve den daværende atmosfære.

BROEN. Foran slotsbroen står to gamle pæle med halsjern, en art gabestokke, men pælene er rådne og duer ikke. Broen i dens daværende form er fra 1671, 108 alen (=ca. 62 m) lang og 6 alen (=ca. 3,5 m) bred. Den er i så dårlig en tilstand at ingen kan komme over den uden stor fare! – Den ældste bro vi kender

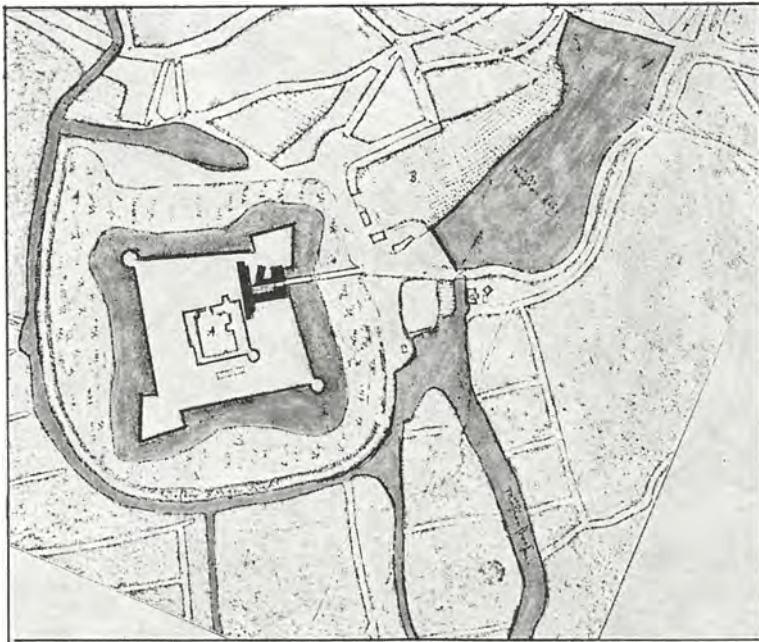

Fig. 14. Opmåling af slotsbanken med slottet 1685 af overkonduktør H. G. Riga. Indtegnet er porthuset og museumsbygningerne fra 1923 og 1972. (Kgl. Biblioteks kort- og billedsamling).

er fra 1543, hvor der arbejdes 27 dage på opmuring af nye piller i slotsgraven til brug for fundamenter til klap- og trækbroen. Den er af egeplanker fra Lundtofte herred, men har bestandigt måtte ombygges, specielt i forbindelse med stormfloder. Efterhånden som vandløbene omkring slottet tilgrodtes, blev slottet landfast med byen, og i 1736 anlagdes en dæmning som afløsning af broen. Oprindeligt var den tredelt, først en fast bro med gelænder, midtpå en trækbro (Zugbrücke) og bag denne med horisontalt placerede tappe (endnu bevarede under portbuen) en vindebro som blev trukket op over to jernruller, der stadig er forhånden på hver side af portåbningen. Funktionen med kæderne ses tydeligt på fig. 2.

PORTHuset. Længden anføres til 8 fag og 1 alen (14,32 m) og bredden til 5 fag (8,60 m). Disse mål passer til nød på drabantsalens østfacade og sammes nordfacade + kasematternes nordgavl. Højden angives til 21-22 alen (ca. 12 m). Den nuværende portfacades højde er ca. 5,60 m, og man får da igen bekræftet rigtigheden af Rantzau-tegningen. Her ses tydeligt at forholdet mellem porthvælvning og tindekranspartiet er noget nær 1:1.

Rummet over porten og hvælvingen (drabantsalen) har været betragteligt. Det var her bygmester Michel de Hoge 1599 indrettede et kammer for amtsskriveren, og hvor oldfruen holdt til.

Inscriptionspladen for hertug Hans den Ældre (Inscr. B) var kvadratisk. Over den var en roset og nedenunder »et løvehoved med en ring i munden«, begge af sandsten. Det sidste er i god behold (fig. 18). Hertugens plade beskrives detaljeret

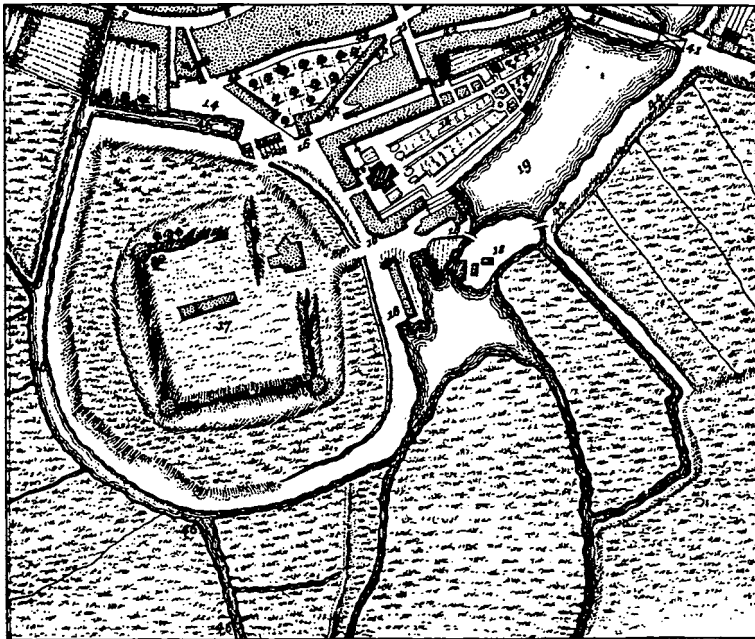

Fig. 15. Slotsbanken på Pontoppidans bykort o. 1770. Det holsteinske amtmandspalæ ved siden af amtshuset i slotshaven (1768) er kommet til.

af Carstens (L. 4, 679/80) og angives at befinde sig i et privathus i byen, anvendt som gulvbelægning. Andresen (L. 1, 56) oplyser at den i stærkt nedslidt stand ligger i gården til Vestergade 10, hvad ikke har kunnet bekræftes. En note i inventariet meddeler at et nyt højfyrsteligt våben med Carl Friedrichs navn forfærdigedes 1707 og erstattede hertug Hans-pladen (inscr. F).

Porthusets facader var rigt dækket af jernankre, hvoraf adskillige synes i god behold.

Den tøndehvælvede gennemfart har if. opmålingen 1706 (fig. 12) en længde af 50 alen (28,65 m), men skitsen er iøvrigt helt fortegnet. Den under museets vestibule frilagte mur (fig. 19) har båret den vestligste del af porthvælvingen som altså må have raget ca. 7 m udenfor kasematternes vestvæg og mundet ud i volden til det middelalderlige anlæg (se fig. 1, hvor Emil Lorenzen anskueliggør det helt godt). Afstanden fra portåbningen i øst til kunstmuseumsbygningen 1972 er nøjagtig 50 alen.

Oplysningen om at der i brandmuren på begge sider var 9 »huller« med opmurede siddepladser, hvor i »fornige« tider skildvagterne sad, bekræfter den imponerende længde af porten. Ved restaureringen 1972 frilagdes to af disse siddepladser som har en bredde af 85 cm og en højde på 155/165 cm. Regner man med 10 mellemrum a ca. 2 m, passer det med de ca. 29 m (fig. 20).

Inventariet 1749 hvor samme tegning er vedlagt (fig. 12), har en portdybde på 24 alen. Det svarer ikke helt til den nuværende port som er godt 8 m, så der

Fig. 16. Slotspladsen på kort af Tønder-kogen, tegnet af landmåler Andr. Hinrichsen 1790. Anlægget endnu helt intakt. Gården Nyholm opført 10 år senere i sydgraven. (Tønder Museum).

må, hvis målet er rigtigt, efter 1740-ombygningen være foretaget endnu en afkortning.

I den ældre del af porthvælvingen var der siden 1537 anbragt en »singel«, en ege-gitterport som kunne svinges ned og låses som den sidste sikkerhedsforanstaltning i det vældige anlæg. Denne falddør omtales også som eksisterende endnu 1706 men med ubrugelig lås og uden nøgle!

Den fornemme drabantsal (som iøvrigt aldrig benævnes sådan) er allerede nu

Fig. 17. Chr. VI's monogram nu på porthusets nordgavl.

Fig. 18. Sandstensornament over porten 1579.

degraderet til portnerbolig (die pfortnern Stuben), jvf. fig. 12. Det flotte rum var med brædder inddelt i smårum, vinduerne itu, vindueskrogene rustede og bly og glas »gar nichts nutz mit Kalck alles zugeschiert«, og endog køkkenet som på fig. 21 var indrettet dengang. Her tales om tallerkenrækker, trætappe til krus og kroge til at hænge kød op i. Kun omtalen af stensøjlen i midten forvisser os om Hercules v. Oberbergs smukke sal. At de gamle røde teglsten som gulvet var dækket med, er itu og puklede kan ej heller undre.

Hvad regeringerne på Gottorp og i København mellem 1700 og 1750 måtte opgive, gennemførte Sønderjyllands Amtsråd 1972/74. Med istandsættelsen af porthuset sattes Hercules von Oberberg et varigt minde (fig. 22). Skæbnen har været ham ugunstig, for så vidt praktisk taget alle de arbejder han udførte for Chr. III og Fr. II er ødelagt. En særlig pointe blev indsættelsen af to herlige sandstenskaminsøjler fra det Trøjborg han også byggede (Nordslesvigske Museer I, 43 og 45).

Vilhelm Lorenzens teori om at drabantsalen og den efter 1741 bibeholdte del af porthvælvingen af Oberberg i 1570'erne er føjet til den øvrige del af porthuset, er overbevisende. Den ejendommelige spidsvinklede (indtil 1740 etplans-) bygning med to små rum langs porthvælvingen og en tøndehvælvet gang på tværs virker rudimentær. Det bekræftedes allerede 1921 ved Nationalmuseets prøvegravninger, hvor fundamentet til et tårn forefandt ud for tværbygningens gavl. Det er klart nok det tårn som på Braun/Hogenberg-billedet rager op bagved porthuset men som er tegnet sådan at man kunne tro det var placeret midt i det. På en gammel akvarel hvor slottet ses fra nordøst (omslaget) ser man imidlertid tydeligt nok at det befinder sig der hvor fundamenterne blev frilagt. Anskueligt gengivet på Emil Lorenzens plan, fig. 1.

Mens V. Lorenzen alene anser kasematterne til tårnet for ældre, kan det synes

Fig. 19. 1971 frilagt bæremur til porthvælvets nordvest-væg.

mere logisk – ikke mindst efter frilægningen af den smukke kurvehankbuede indgang til det lille rum ved siden af drabantsalen (Nordslesvigske Museer I, 48) – at antage at det lille østrum var den tidligste vagtstue og at Oberberg blot har forlænget den bestående porthvælvning med det nu bevarede portparti og bibeholdt de gamle ydervægge i sin tilbygning (fig. 23 med hænger til den oprindelige port th i billedet), og dermed får det såkaldte »fangetårn« jo fortifikatorisk mening. På Frederik den Førstes tid har det tjent som flankedækning for port 1 og for den vold fra middelalderanlægget som lå alt for tæt på det planlagte nye slot. Da Oberberg 40 år senere sattes igang med det store voldanlæg, har arealet omkring fangetårnet været tilsandet og den gamle voldlinje måtte opgives. Den nye nordøst-bastion, som vel var Pahrs værk, kom til at ligge der hvor nu hotel Tønderhus ligger – i forlængelse af drabantsalens østfacade – og den gamle vinkelbygning kom helt uden for voldsystemet.

Om fangetårnet (en benævnelse der er dokumenteret) tier de arkivalske kilder helt, og havde vi ikke den mageløse akvarel, ville man have svært ved at tro på det tårnfundament der endnu befinder sig ved museets indgang. At denne akvarel må være ældre end 1626 ses af at det runde tårn foran østfløjens nordgavl endnu ikke er erstattet af den rektangulære karnap. Og fristende er det – med Andresen (L. 1, 55) – at opfatte den som samtidig, dvs. fra 1580'erne, ja endog som et ikke anvendt udkast tilstillet Heinrich Rantzau sammen med et andet foretrukket. Trods dens elegante (!) skitseagtige karakter er det hele egentlig med. Skyttegangen er

Fig. 20. Skildvagt-sæde i porthvælvingen.

tilsyneladende ikke fortsat mod nord, men den nye nordøst-bastion er antydnet, ligesom vi får dokumentation for en rondel (?) på nordvesthjørnet.

Mon nogen i dag vil kalde denne illustration for dilettantisk?

Tilbage til inventariet hvor i drabantsalens vestmur opgangen til loftet eller kammeret (med 20 trin) nævnes, alt her i største forfald. Oldfruen har endnu sin bopæl her – og sit eget »Abtritt«.

Den gamle vagtstue hedder 1. fængsel, så følger østfængslet, og det tredje fængsel er den nordlige del af gangen til fangetårnet med omtalen af den store niche i muren (fig. 24), »ein gross Loch eingemauert«, ikke noget rart sovested. Gulvbelægningen er som den var til nyeste tid ler og jord, mens førstesalen var belagt med røde teglsten.

Fra porthvælvingen til »den øverste plads« er der stenbro og efter omtale af spærremur og den blåmalede dobbeltport med monogramplade over (»eine alte Schrift, inscr. A, jvf. side 8) når vi frem til

I. GÅRDSPLADSEN.

Den er 66 alen lang og 51 alen bred (altså ca. 38 m i retning syd/nord, ca. 30 m i øst/vest). Udfør køkkenfløjen i syd står der en *pumpe*, som 1635 afløste en af hertug Hans opstillet vandkunst, udført af kunstmøllebyggeren Jacob Dietrich o. 1570. Brønden fandtes så sent som 1946 da en gasbeholder anbragtes på pladsen (A. 11). Pladsen var allerede brolagt 1580 (kampesten) og blev det igen 1977.

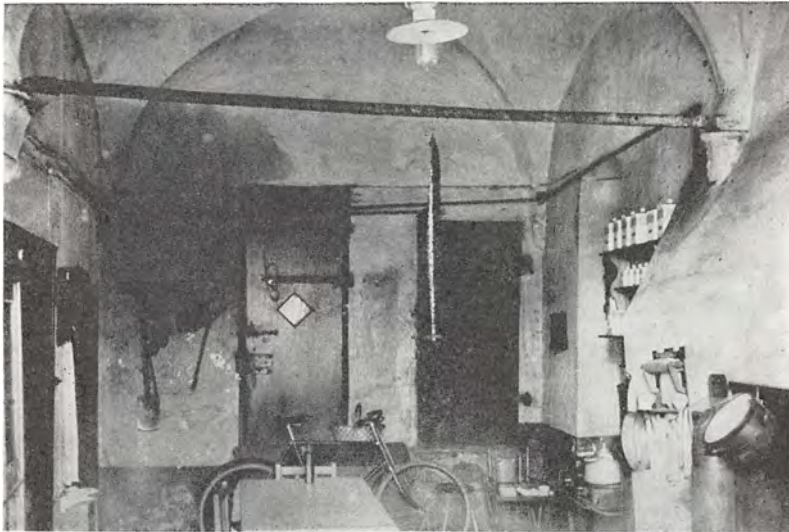

Fig. 21. Fotografi af drabantsalen 1921 med et tilsvarende forfald som nævnt i inventarierne 1706 og 1749 (Nationalmuseet).

II. NORDFLØJEN

Opad spærremuren en lille fløj med tre rum. Først et lille *kammer* ($5\frac{1}{2} \times 4$ alen), indrettet 1600 af Michel de Hoge, »hvor husfogden har sine sager«, unægtelig et beskedent administrationslokale for hele amtets tekniske forvaltning! Kontoret havde sin egen indgang, og adgangen til østfløjens repræsentationslokaler foregik gennem en udbygget *arkade* med kampestensdørtrin i gårdens nordøsthjørne. *Receptionslokalet* var 10×12 alen med et par miserable skabe og et bord. Adskilt ved en bræddevæg lå nabo til husfogden sekretærens *skrivestue* ($10\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ alen) med hylder til brevskafterne og et bord med to bænke. Der er også en alkove med to paneldøre, men loftet er så ringe at det bestandig regner ned!

Kælder (1). I amtssalens nordside nævnes en liden dør med to bukkehornshængsler til en kældertrappe med 10 trin. Denne kældertrappe må have været forbundet med en modgående trappe på 6 trin til karnappens 1. plan og have ført mod den åbning der ses på fig. 25. Det er umuligt at afgøre om denne trappe har eksisteret også i det runde tårn der 1626 erstattedes af den kvadratiske karnap. Men sidenhen i inventariet omtales den øst for den nævnte arkade tydeligt markerede trappe i nord- og østfløjens hjørne med 5 sten- og 4 trætrin som der blev fundet spor af ved gravning 1978 og som fører direkte til en øst for den eksisterende kælder liggende kælder med hvælv. Da den her beskrevne kælder i k k e angives som liggende under corps de logis (hovedbygningen) men i forbindelse med kamrene *ved siden af amtssalen*, har vi endelig det afgørende fikspunkt for den korrekte rekonstruktion af slotsbeliggenheden, men det bør billigvis medgives at afd. stadsbygmester Friedrich Jürgensen allerede i 1930'erne kom til samme resultat. At den $9,0 \times 7,5$ alen store kælder (fig. 25) er senere end kældrene fra Fr. I's i østfløjen, er indlysende, men om den er samtidig med Michel de Hoges husfoged-

Fig. 22. Fotografi af drabantsalen efter restaureringen 1972. Det er rimeligt at antage (med Villh. Lorenzen) at denne del af porthuset er udført af Hercules von Oberberg o. 1577.

kontor (1600) eller med Langbergs karnap (1626) er uafklaret, men man må nok antage (mod Andresen) at der slet ingen nordfløj har været i anden byggeperiode (1532-43). At denne kælder så at sige lå uden for, er en ganske plausibel forklaring på at man i 1862 da man rub og stub fjernede alle fundamenterne, lod den i fred. Den var muligvis allerede da udlejet til en af byens borgere.

III. ØSTFLØJEN.

Fra receptionsrummet fører en trappe på 4 trin ind i *amtssalen*, østfløjens allerede af Fr. I påbegyndte største rum, angivet til en bredde af 20 alen og en længde af 15 (ca. 125 m²), næppe helt eksakte mål. Heri er ikke medregnet murtykkelsen som mod øst og nord anføres til 4, mod vest til 2 alen, så der i de 5 vinduesåbninger (Luchten) har været en række smårum. Husets samlede bredde har ligget o. de 16 m. Midt i rummet en hvidtet, opmuret pille (og altså ikke en stensøjle som i drabantsalen) og loftet var delt i 4 hvælv med hver en jernring til ophængning af lamper. Gulvet var dækket af Wesersandstensfliser. Antallet af vinduer opgives

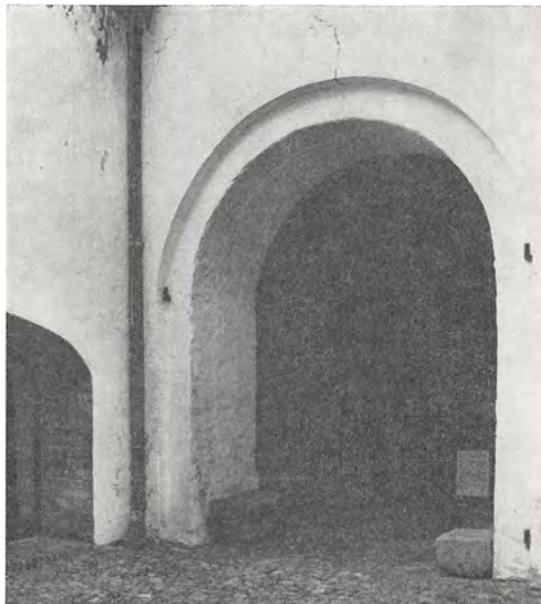

Fig. 23. Den oprindelige portåbning til slottet før Oberbergs tilbygning. Den frilagte indgang til den oprindelige vagtstue tv.

til 46. De indvendige vægge var pudsede og hvidtede, mens ydermuren i røde sten med udstrøgne furer (jvf. også den korrekte omslagsill.).

Den meget summariske omtale af rummets inventar lader ane fortidens rigdomme. Foruden en stor bilæggerovn med revnede jernplader en muret kamin med lyspiber af jern. I væggen sidder endnu tommetykke lister hvor der i forrige tider var påsømmet tapeter. Ikke mindre end 19 skabe står tilbage i rummet (men sikkert helt uden indhold), deriblandt to indmurede (gotiske) med 20 hængsler og et lille (renæssance) ege-vægskab, og dertil to runde borde. I en af vægnicherne er der en jernkrog til et fuglebur (!), og ved kaminen i sydvæggen hænger på en anden krog amtsalenen af jern med en ring og årstallet 1692. Det havde været rart at kende dens forhold til meteren! Den tønderske alen var 58,1 cm, men om den anvendes på grundplanen 1706 ved man ikke – Müller skriver på *sin* målestok: holstenske alen.

Hos Thurah (L. 14) som ikke går i dybden mht rumbeskrivelse, hedder det alm. at slottet »befatter adskillige hvelvede Gemakker, blant hvilke den saa kaldede Amtssal er den merkverdige i Henseende at derudi findes adskillige af Befalingsmændene, som paa dette Sted have havt Sæde, i Skilderier forestillede, men disse Skilderier ere nu om Stunder næsten alle af ælde saa bedærvede, at de næppe mere ere kiendelige.« Det var de dog 1706 endnu. De syv amtmænds navne i inventariet er *Didrich Bluhme* (1595-1608), *Hans von der Wisch* (1608-24), *Wolf Bluhme* (1624-64), *Detlef Ahlefeld* (1665-67), *Bertram Pogwisch* (1667-72), *Hans v. Thienen* (1672-76) og *Bendix von Ahlefeld* (1692-97) og sælsomt nok gengivet i den rette kronologiske rækkefølge.

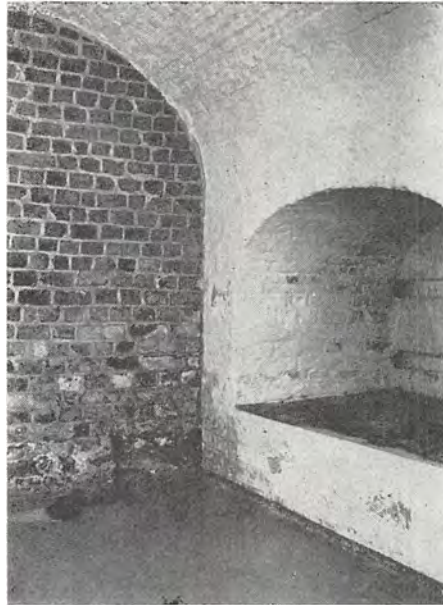

Fig. 24. Det inderste fængsel i kasemattens nordside med den barske alkove. Væggen i baggrunden tilmuring til forbindelsesgangen til »fangetårnet«.

Karnappen (fig. 3). De oprindelige tårne fra f.mtl. Chr. III's tid undergik alle i tidens løb en ændring. I østfløjens nordgavl mod vest ses tydeligt på Braun/Hogenberg-kortet et slankt og rundt tårn. Det blev revet ned 1621/22 og erstattet af en næsten kvadratisk karnap i højde med østfløjene. Bygmesteren kendes, en Peter Langberg fra Husum. En minikopi af de eksisterende sandstensgavle udførtes af stenhuggeren Wilhelm Schmidt, og Bartel Kandestøber forsynede den med fem blykugler (L. 1, 62). De to rum blev rigt udstyrede, det nederste til amtmænden, det øverste til hertugen. Umiddelbart efter (1629) erobredes slottet af Chr. IV, og hertug Fr. III, der spillede under dække med Wallenstein, har næppe gjort megen brug af herligheden.

I stueplanet førte en blåmalet paneldør ind til det ca. 5 X 5 m store rum, der var forsynet med kamin og siden med en af baron v. Königstein bekostet bilægger, ligesom tapeterne 1706 tilhørte ham. Gulvet var dækket med Ølandsfliser og i loftet og på kaminen var der stukkatørarbejder af kalksnideren Philipp Weller.

Via to blåmarmorerede døre af fyrretræ kunne man komme ad en 8-trinstrappe ud foran spærrmuren, et privilegium der sandsynligvis alene var amtmændens. På Thurahs kort synes denne dør tilmuret (fig. 10). Et skiferstenbord på træramme er 1749 anbragt i amtsstuen.

Den øvrige rumbeskrivelse af østfløjen er meget summarisk, når bortses fra at gulve, vægge, døre, vinduer og kaminer beskrives med trivielt ensformighed. På dette sene tidspunkt i slottets historie har rummene knap nok nogen funktion og

man har helt enkelt ingen viden om hvad de oprindeligt var anvendt til. I 1500-tals inventarierne nævnes rummenes funktioner men ikke deres indbyrdes relationer. Men slottet i Tønder var helt og fuldt domineret af »huset«, hvis gulvareal var betragteligt, henved 600 m² pr. etage. Af grundplanen hos Thurah fremgår at østfløjens stueplan har været 5-delt. Amtsstuen med én søjle, et meget stort midterrum med tre søjler, en pendant til amtsstuen med én søjle, et rum ved hjørnetårnet og tårnværelset, og samme inddeling på 1. etage, men vist kun søjle i den store sal. Antallet af rum voksede betragteligt ved opsætningen af skillevægge, særlig i stueplanet.

De tidligst benævnte rum er fra inventariet 1579, altså endnu fra hertug Hanses tid (L. 1, 65). Her omtales borgstuen, dørnset, hertugens gemak, hertugens soveværelse, pagerummet, den store sal, salen over hertugens gemak og »dansehuset«, men på basis af inventarierne 1706 og 1749 er det umuligt at identificere disse rum. De tre sidste er formentlig på 1. sal, hvor i kongeborgene ellers altid fyrsterummene var.

Af de øvrige rum i østfløjens stueplan er kun de fire specificerede, en »lille sal« udfør det »blå tårn«, *forstuen* sydfor denne (med en karnap), bagved mod øst »*borgstuen*«, i forlængelse af forstuen og sydfor forstuen også mod gården en *spisesal*. Et rum ved siden af tårnkammeret kaldes *Frøkenkammeret*, og det er sandsynligt at netop dette parti en periode har været de hertugelige opholdsrum (tårnkammeret incl.).

Adgangen til 1. etage var alene ad trappen i *det blå eller det store tårn*. Det er placeret præcist i østfløjens midte mod gården. Efter en brand 1547 ved lynnedslag opførtes det i mur og med nyt spir, som efter skiferbelægning gav tårnet navn. En viser i uret havde endnu 1706 årstallet 1665 men måtte da holdes på plads ved hjælp af bolte! Klokke og vejrhane fra 1691. (inscr. D).

Ad 37 egetræstrin førte vindeltrappen til den store sal med en dobbeltdør »mit verschiedenen Bilderköpfe ausgeschnitten«. Midt i salen en svær pille og et firkantet egebord med udtræksplade. I døren til nordsiden bemærker man en dør af eg, udskåren og med mange billeder, grøn og rødmaled, og kaminen i salens syd-mur med hertugelige våben (inscr. C). I tårnværelsets hvælv er indsat en frise med 6 stukhorte, i stil med hjortesalen på Gottorp, og i et af naborummene befinder sig en »Schenkschiewe« med ibenholt og indlagte bogstaver, altså et af de typiske femdørsskabe fra vesteregnet. Døren fra sydvesthjørnet ind i den store sal med mange udskårne fyldninger og udvendig rødmalet. Altså alt bevaret fra hertug Hanses tid, men i et jammerligt forfald. Den 20 m lange sal og de tilgrænsende eksklusivt prydede værelser har været slottets repræsentationsrum og antagelig fra hertug Johan Adolfs tid de hertugelige gemakker, jvf. karnapindretningen i nordgavlen 1626. Gulvbelægningen var i skakbrætmønstre med røde og blå fliser.

Tagetagen når man ad klokketårnets sidste 20 egetræstrin. Bag de fem østgavle og de to nordgavle var saddeltage. De fire af gavlene på østfacaden havde parallelgavle mod gården. Endnu i inventariet 1749 er den fra østfløjens nordgavl til rondellen gennemgående *vægtgang* – siden 1547 overdækket med tagpander – i behold. I rondellen var 15 skydeskår, i øst- og nordfacaden 34. Systemet er helt

Fig. 25. Den eneste bevarede bygningsdel af slottet, kælderen under modtagelsesrummet i nordfløjen (o. 1600?), set fra syd. Beskrevet i 1706-inventariet, s. 17/18.

igennem en del af Fr. I's slotsbyggeri. Og det samme gælder det massive

Hjørnetårn mod sydøst, som ikke var noget trapperum, men en fast del af husets forsvarsanlæg som så at sige i tilgift gav nogle populære tårnrum i beboelsedelen (jvf. foran), hvor ovenover liggende kanoner og krudtmagasiner øjensynlig ikke har forstyrret. Hjørnetårnet der helt svarer til dem på Gottorp og Sønderborg, har indtil 1679 spidst spir med tagkviste (jvf. Tønder kirke), hvad tydeligt ses på Brauns tegning, et sikkert kendetegn for at denne bygning hører hjemme i Fr. I's periode (o. 1532).

Kældre i østfløjen (II-V). Til de fire kældre i hovedbygningen har der øjensynlig været to nedgange, den førnævnte trappe ved indgangsarkaden, og en lige syd for trappetårnet. Vi erkender de to nordligste på Müllers tegning (fig. 8), de var hvælvede med murede stenpiller som på 1. planet. Der har øjensynligt været to mere bagved. Væggene var hvidtede og gulvene af brudsten, men de har været

stærkt angrebet af grundvandet. I den ene var der en kumme eller skål til at samle vand i, men som husfogden skriver 1706 må man være klar over at alt er meget vådt og fugtigt og at kældrene fra Michaelis (29. 9.) til juni står under vand i en højde af mellem 1 og 1½ alen (57-86 cm!), så fundamentene gøres »miserable« og støtten undermineres, hvad ses af at den tunge bygning synker og »die Giebeln gantz gefährlich liegen«.

IV. SYDFLØJEN

med en længde af ca. 33 m var oprindelig et toetages bindingsværkshus som først 1601 blev ombygget i grundmur og fik den form vi ser på fig. 8. Fra den store forstue ved rondellen og lige op til den omtalte spisesal var der en dør ind til *bryggerset* med en kældergang til den store *kødkælder* (VI), om hvis indhold i blomstringstiden Andresen beretter (L. 1, 61). Fra den hvælvede forråds-kælder som også forsynede Hansborg og siden Gottorp, var der forbindelse til rondellens ligeledes hvælvede *kælder* (VII). Her var der i midten en stor stensøjle, og en del af rummet var afgitret med jernstænger og 5 ringe indmurede. Tre lufthuller var ligervis sikrede med jerngitter, så man forestiller sig et *slotsfængsel* anbragt her.

Ved siden af kældernedgangen foran bryggerset var slottets hønsehuse placerede. Resten af fløjens stueareal anvendt til bageri med en bageovn til tre tønder rug, og køkken, hvis store kamin var forbundet med ovnen. Fra fløjen var tre udgange til slotspladsen. 1. etage var opr. kornmagasin.

V. VESTFLØJEN.

(fig. 6). Bestod oprindelig af mindre stråttækte og lerklinede bygninger som udgjorde staldgården. De nordligste 30 alen mod slotsgården var formentlig allerede på Fr. I's tid føjet til nordre spærremur og et lille tårn placeret i hjørnet (»de lütte olde Torn«). Bag denne mur lå slottets tøjhus (»büszenhaus«) som senere indrettedes til tørvelade og vognstald. På tegningen, fig. 3, ses to vognporte i nordfacaden. Kostalden lå i yderste sydvesthjørne, næst køkkenet, og som de nordfor liggende hestestalde med plads til 19 heste, med døre ud til vest, hvor en afløbsgrøft adskilte hele fløjen fra voldanlægget. Allerede 1637 repareredes kostalden, men først så sent som 1699 reguleredes hele vestfløjens østfacade så det fik den på fig. 6 angivne form. (Se inscr. E). Som førhen nævnt er antydning at byggematerialer til denne ombygning af staldene er hentede fra et gammelt tårn i anlæggets sydvestre hjørne (L. 9, 489), altså der hvor angivelig kostalden allerede lå 1637, men det bliver vanskeligt at dokumentere denne oplysning. På den anden side taler meget for at anvendelsen af gammelt byggemateriale i denne for Gottorperstyret så svage periode lige før sammenbruddet er tænkelig nok. – Det lille indvendige hjørnetårn i nord var før 1600 indrettet som hønsehus. 1706 er der *dueslag* i det med plads til 70-80 duer! På Brauns kort anes det lige med spidst spir og vejrhane. I 1600'årene fik det den kuplede form som bedst ses på Thurahs opstalt, fig. 7. Også dette tårn var beklædt med skifer.

Om slottets for dets daglige funktion så vigtige yderværker skal med henvisning til Andresen blot anføres at *ladegården* allerede 1533 flyttedes til Hestholm,

Fig. 26. Terracotta- og sandstensfragmenter fra amtssalen (1533-80). Tønder Museum.

haveanlægget 1593 til området mellem Uldgade og møllestrømmen (den senere amtmanshave) og jægerhuset («hundehuset») ned ved slotsmøllen (badeanstalt-arealet).

Såre pauvert er det hvad der af alt det her beskrevne er overleveret. Fra bygge-regnskaberne i 2. byggeperiode (1530'erne) kender vi til »udskårne« figurier til hvælvingen (amtsstuen), udført af en »muerknecht« i Flensborg og siden brændt sammesteds (L. 1, 32). Der må her være tale om de terracotta-lignende prydfigurer som sammen med sandstenskonsoller formede som hoveder er fundet spredt i byen og omegnen, en snes stykker i alt (fig. 26 og L. 12, fig. 22). De er sandsynligvis fra to forskellige byggeperioder. De to sandstensløver der sekundært smykker por-

talen foran apoteket kan måske også være levn fra slottet (fra Oberberg-perioden, jvf. lignende løver fra Trøjborg), men andre bygningsdele udover kælder I og port-huset, endsiige levn af inventaret kan ikke opvises.

Rigere er derimod fundene fra jagtslottet Grøngaard, hvis inventarfortegnelse efter hertug Hans den Ældres død også er mere omfattende (L. 2). De pragtfulde fund i forbindelse med Nationalmuseets udgravninger siden 1953 – nu til dels udstillede i Tønder Museum, fra Hercules v. Oberberg-perioden, kan man bruge som sammenligning og gisne om tilsvarende dele på Tønderhus. De senmiddelalderlige granitsøjler fra Store Tønde og Rørkær (L. 12, omslaget og fig. 49) har altid ifølge traditionen været fra Grøngård (L. 13). Da hvælvene i amtsstuen på Tønderhus fra 2. byggeperiode ikke var båret af granitsøjler, men derimod drabantsalens, er det nærliggende at forestille sig, at de to søjler fra Grøngaard har båret hvælv der på samme måde som i porthuset og at v. Oberberg har tilvejebragt dem alle tre fra tidens lagre af gammelt byggemateriel.

Grøngaard fik endnu kortere levetid end Tønderhus. Efter 1634 blev det slet ikke beboet, og i tiden mellem 1648 og 56 blev det helt fjernet. Bemærkelsesværdigt er det at amtskriver Jürgen Jürgensen 1648 får tilladelse til at hente sten og tømmer på Grøngaard til opførelse af sit hus på Møllevej (L. 12, fig. 5), idet man tør slutte at i hvert fald en del af amtsforvaltningen allerede da blev fjernet fra slottet.

Men den skærpede konflikt mellem kongehuset og gottorperne som den udvikler sig fra 30-årskrigen og i resten af århundredet besegler husets skæbne. 1677 lader Christian V. det vældige forsvarsanlæg sløjfe sammen med det store »fangetårn« fra Fr. I.'s tid. Anlægget havde længe været en stor fare for den danske udenrigspolitik, og det havde utvivlsomt – om det havde eksisteret 1713 – været mere attraktivt for general Stenbock end Tønning.

Efter 1689, da Chr. V. definitivt måtte opgive at fordrive gottorperne, foretoges som førhen anført kun mindre udbedringer, og efter indlemmelsen 1721 havde man som også nævnt ingen interesse i at redde huset. Ved den endelige nedbrydning 1750, hvor materialerne blev solgt for 2000 rdl., lod man fundamenterne ligge til senere tid, og slotsbanken fik i mere end 100 år lov til at ligge som en art rekreativt område, med porthuset og på selve slotspladsen en staldbygning for amtmanden, der fra 1768 havde fået sit palæ i slotshaven fra 1593, jvf. fig. 15 og 16.

SLOTSBANKEN

Som Thurah skriver om slottet at det var »adskillige Fata underkastet«, blev selve slotsbanken det også.

De amtskommunale tjenestemænd fik før 1800 privilegium på anvendelse af området til køkkenhaver; så sent som 1900 havde landråden – som amtmanden hed – køkkenhave ved det nuværende hotelområde. 1792 anlagdes syd for den før nævnte 1736-dæmning yderligere en dæmning som førte fra det tidligere jægerhus og hen til slotsbankens sydside (den nuværende vej til de kommunale værker), hvor et areal på 4¹/₂ demat – efter at området var blevet tilgængeligt – blev udparcelleret og solgt til en lokal embedsmand som i tiden 1800/1803 lod

Fig. 27. Gasværket på slotsbanken (1865). To marskbanegården, th bestyrerboligen.

opføre den smukke lystgård Nyholm, delvis på den ydre ringmurs sydside, en efter et moderne fredningssynspunkt meget uheldig placering, selv om bygningen i sig selv er en arkitektonisk godte tilpasset marsklandskabet.

Med en lov af 30. dec. 1858 bestemtes det at der til vejanlægget af en hovedvej fra Ribe til Tønder mm skulle foretages ekspropriationer af bl.a. jordfyldsgrave, og i tiden mellem 1860 og 1862 hentedes enorme stenmængder til dette formål på slotsbanken hvor man helt til 1865 havde lagerplads for vejvæsenet.

1864 (før Dybbøl!) overtog Tønder kommune området, og et ubrudt hærværk som er planlagt fortsat ind i 1980'erne tog sin begyndelse, men lykkeligt nok med amtet som modvægt siden 1920. Gasværksbygninger placeredes 1864/65 udfør slottets oprindelige kostald i sydvesthjørnet, ca. 20 m nord for den gl. anløbsbro (fig. 1) med den tidligste gasbeholder helt ude i vestvolden og i sydfløjens vesthjørne, netop på det sted hvor et tårn påstås nedrevet 1699 (fig. 27). Siden placeredes en gasbeholder mere øst for dette sted midt i slottets sydfløj, og sidst – 1946 – endnu en stor beholder midt i slotsgården (A. 11).

1901/02 byggede man lige inden for østvolden i linje med Nyholm en vandværksbygning og et bastant vandtårn (fig. 28), hvis profil siden har været pendant til kirkens spir.

1910 fulgte endelig elektricitetsværksbygningen ud for slottets nordfacade. En mere end 100-årig idyl var ødelagt. Selv om der har fundet en nyvurdering af industribygningers arkitektoniske kvalitet sted i nyeste tid, blev området et ubehageligt klondyke som den tekniske udvikling overflødiggjorde på forbavsende kort tid. En administrationsbygning vest for vandværket fører en lignende spøgelsesagtig tilværelse som slottet 1706. Opad den placeredes 1947 et filtrer anlæg (A. 12) som ramte fundamenterne til det store sydøst-tårn, og som de sidste tilvækster til disse tekniske bygninger kom to arbejderboliger i nordvolden vest for elværket og en ny bestyrerbolig i voldgraven øst for vandværket i 1920'erne. Det sidste vel nok det mest absurde og derfor netop det sted der siden blev foreslået som plads for et rådhus!

Mens den del af slotsbanken som blev taget i brug for de kommunale værker var afgivet til byen allerede 1864, var porthuset indtil den nye retsbygning i

Nørregade 1916 forblevet i amtets eje (justitsmyndighederne i Slesvig). Allerede 1911 opstod planer om indretning af et amtsmuseum i porthuset, men byen som øjensynlig allerede på det tidspunkt har været formel ejer stillede så skrappe betingelser at tanken blev opgivet. Først 1922/23 overtog et nyindrettet museum med endeligt skøde 1924 porthuset (jvf. Nordslesvigske Museer I, 29 ff). På den vis fik – som Vilhelm Lorenzen så smukt skriver (L. 9, 512) – »Tønder Slot Mål og Mæle gennem denne lille Rest af det fordum saa anselige Bygningsanlæg.«

Noget udtryk for fredning af et historisk mindesmærke i moderne forstand var dette ikke, og det må betragtes som et rent tilfælde at porthuset overhovedet er bevaret. Det blev fredet i klasse B i henhold til fredningslovene af 1918 og 1966, men det giver som udviklingen siden viser ingen sikkerhed. Alligevel fik man de dengang som »husvilde« betegnede familier ud og foretaget en såre nødtørfert restaurering, ligesom grundarealet foran bygningen saneredes så en fornemmelse af det oprindelige broparti bibeholdtes.

Ved anlæggelsen af Kongevejen 1943 skete det første alvorlige indgreb, hvorved det indtil da intakte broforløb ødelagdes, og først med opgangstiderne i 1960'erne fulgte en markant ændring i holdningen til fortiden, hvor byen endog blev landskendt på grund af oprettelsen af Fonden til bevarelse af gamle huse i Tønder. En betragtelig udvidelse af museets bygningskapacitet kunne efter 30 års planlægning realiseres, og en dygtig udført kunstmuseumsfløj anbragtes 1972 umiddelbart opad og parallelt med slottets østfløj med en længde af ca. 47 m (fig. 14). Året efter overtog amtet igen størsteparten af slotsbanken efter kommunens godt 100-årige »rædselsherredømme«, fordi gas- og elværk blev nedlagt og forvaltningen af de kommunale værker flyttet uden for bykernen. Samtidig afgaves til kommunen arealet foran museet under forudsætning af at den indrettede en parkeringsplads på arealet!

På grundlag af en ny lov om naturfredning (1972) lod fortidsmindeforvaltningen, et nyt organ under det nye miljøministerium som havde overtaget Nationalmuseets funktioner, Tønder slotsbanke erklære for et såkaldt »jordfast fortidsminde« og planlagde en markering af slottets grundrids på den efterhånden frilagte grund, og forinden foretog museet en endelig restaurering af porthuset som førtes tilbage til den skikkelse det havde fået ved ombygningen 1741. Samme år indrettedes elværket som anneks for museet.

Der var tilsyneladende skabt forudsætninger for at området igen kunne blive »en gandske smuk Parade for Øynene«, som det hedder hos Thurah (L. 14), men det kom til at gå helt anderledes.

Allerede 1968 dukkede planer op i forbindelse med et såkaldt byplansudvalg i kommunen at placere et nyt rådhus for Tønder kommune i slotsgraven øst for porthuset og henimod Vidåen, en idé som ikke var direkte ulovlig da den er fra før fredningsloven af 1972, men selvfølgelig umulig da man allerede dengang kunne forudse at arealet ikke ville slå til, om ikke andet belært af de erfaringer der kunne hentes ved at se på ruinerne på slotsbanken. At byens profil ville blive ødelagt, tænkte nok de færreste på dengang, men de senere bestemmelser i bekendtgørelse af Lov om naturfredning § 47a, 48 og 53 skulle være garanti nok.

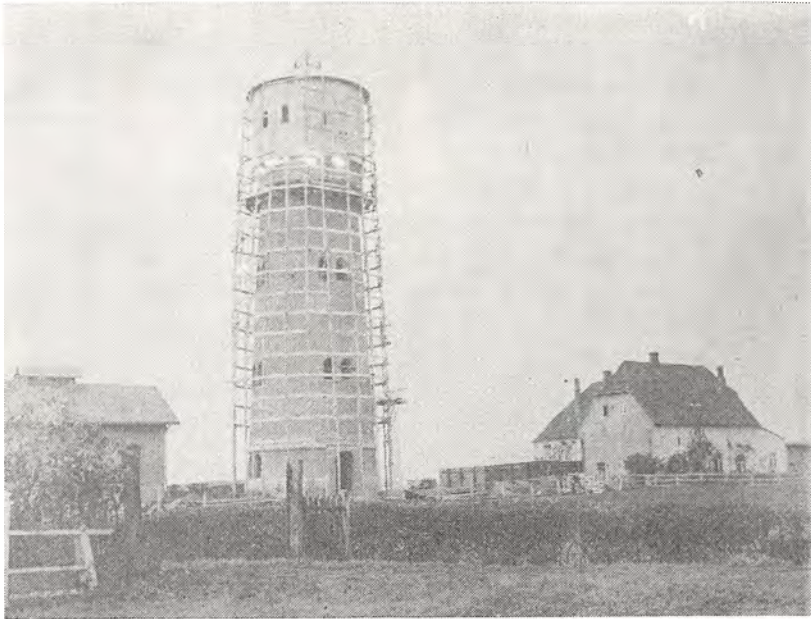

Fig.28. Vandtårnet på slotsbanken under opførelse (1902). Tv vandværket, th porthuset.

Imidlertid manøvreredes efter et skifte i byens styrelse trods loven et forslag om placering af rådhuset ved slotsbanken igennem i et fuldstændig uforberedt byråd 1976. Det blev til en politisk skandale som man skal 300 år tilbage i tid for at finde sidestykke til i Tønder. I 1670'erne var forholdene præget af borgeruro-ligheder med en voksende mistillid til magistraten. Byens økonomi var anspændt til det yderste og der styredes hen over hovedet på folk. Den egenmægtige borgmester (Heinrich v. Hatten) indførte bøder på 100 rdl. til dem der sagde ham imod, og et af magistratsmedlemmerne (Johann Thomsen) erklærede at han med ed kunne bevidne, at han gik til rådhuset med større angst og frygt, end da han i sin ungdom gik til skolen! I 1976 oprettedes en borgerkomité som hos borgerne fik så stor opbakning i sin protest mod placering af et rådhus ved slotsbanken at der efter et valg i 1978 var klart flertal mod bystyrets rådhusplaner. Særlig op-rørende virkede det på den enkelte borger at bystyret på grund af fortidsminde-forvaltningens holdningsløshed nu som i 1670'erne opnåede dispensationer der aldrig ville være givet menigmand, men motiverne var begribeligvis forskellige. For mange utvivlsomt det netop på det sted urimeligt kostbare byggeri som vil gøre byen til en af rigets mest forgældede med efterfølgende rekordhøje skatter, men for andre også et udtryk for et ægte forhold til historie og natur. Som en tænksom kronikør siden skrev er »det historieløse menneske, samfundsborgeren uden viden om historiske sammenhænge idealvælgeren for de magthavere i et demokrati, der ønsker at skjule uheldige spor i samtidens politiske liv eller i deres eget politiske partis fadæser og holdninger i fortiden«, og heri ligger den inderste forklaring på at den folkelige opbakning borgerkomitéen havde opnået, i sidste runde kunne

manipuleres væk af styret. Hvis det planlagte fabriksfremstillede rådhus engang skulle komme til at give slotsbanken sin sidste bekomst, vil mange borgere mindes Nordstrandskronikøren Johannes Petrejus, da han jamrede over at befolkningen på Nordstrand i 1585 igen måtte komme slotsbyggeriet i Tønder til hjælp og sandede »dat herrn huser og schlotte mothen mit armer lüde schweth und bluth bedüncket werden«, men samtidig trøste sig med at den sidste gasbeholder på slotsbanken kun levede i 30 år og blev fjernet på 8 dage uden at efterlade sig synlige spor. Selvfølgelig en kostbar procedure, men politisk prestigebyggeri rammer altid de små i samfundet.

Som indledningsvist bemærket må man med Tønderhus som med de fleste andre af rigets slotte arbejde med hypoteser eller for at sige det mere folkeligt med rene gætterier. De to mest centrale spørgsmål som er ladet ubesvarede er vel nok det om *hvor* middelalderborgen befandt sig og om *hvorfor* slottet ikke blev reddet.

Måske kan svarene findes ved en sammenligning med Åbenrå-slottet *Brundlund* som hidtil ikke har været omtalt, fordi det arkitektonisk afviger fra den slotsgruppe Tønderhus tilhører. Men lige så vel som Åbenrå by som organisme har adskilligt tilfælles med Tønder (ladeplads, stavnsinddeling) er der mange overensstemmelser mellem Tønderhus og Brundlund mht placering i landskabet, begge vandborge i vanskeligt fremkommelige områder. Det gamle Åbenråhus eksisterede kun til 1411, da dronning Margrethe byggede Brundlund som et helt nyt slot, samtidig med at Tønderhus træder frem af anonymiteten (jvf. s. 6). Allerede Thurah var opmærksom på at Brundlund byggedes som et porthus, hvad senere er arkivalisk dokumenteret (O. Madsen: Brundlund slot. Åbenrå 1970. 14), og i modsætning til Tønderhus nøjedes man i den store slotsbygningsperiode i 1500-årene med at *udvide* dette og gøre det til et renæssanceslot i stil med Tønning og Grøngaard. De store slotsbyggere, Fr. I og Chr. III, interesserede Åbenrå som fortifikationscentrum ikke. De koncentrerede sig helt om Tønder og Sønderborg, Men det borgtårn Fr. I som hertug reparerede på i 1490'erne i Tønder har sandsynligt været et *porthus* som Brundlund som han efter 1511 erstattede med porthvælv, kasemat og fangetårn og som lå der hvor kunstmuseets centraltrappe nu befinder sig, hvad fundene ved udgravningen til museet 1970/71 synes at bekræfte.

Det andet fællestræk de to slotte imellem er inventariseringen fra 1706, for Åbenrås vedkommende udfærdiget af slotsfogden Hinrich von Günderroth men udformet på nøjagtig samme måde som Tønders (s. 15). For begge slottes vedkommende tages der samtidig initiativ til yderst nødvendige reparationer og i begge inventarier ses af randbemærkninger at en del af dem effektueredes i tiden mellem 1706 og 1707. Og for begge slotte foreligger der så i 1730'erne ombygningsplaner fra landsbygmester O. J. Müller i Slesvig, for Brundlunds vedkommende total nedrivning med et helt nyt amtshus, for Tønder kun delvis nedrivning (jvf. fig. 5), men ingen af stederne sker der noget afgørende. Den omstændighed at rentekammeret tøvede med at realisere Müllers planer, gav Thurah mulighed for at få slottene opmålt og H. H. Eegberg og Johs. Rach på

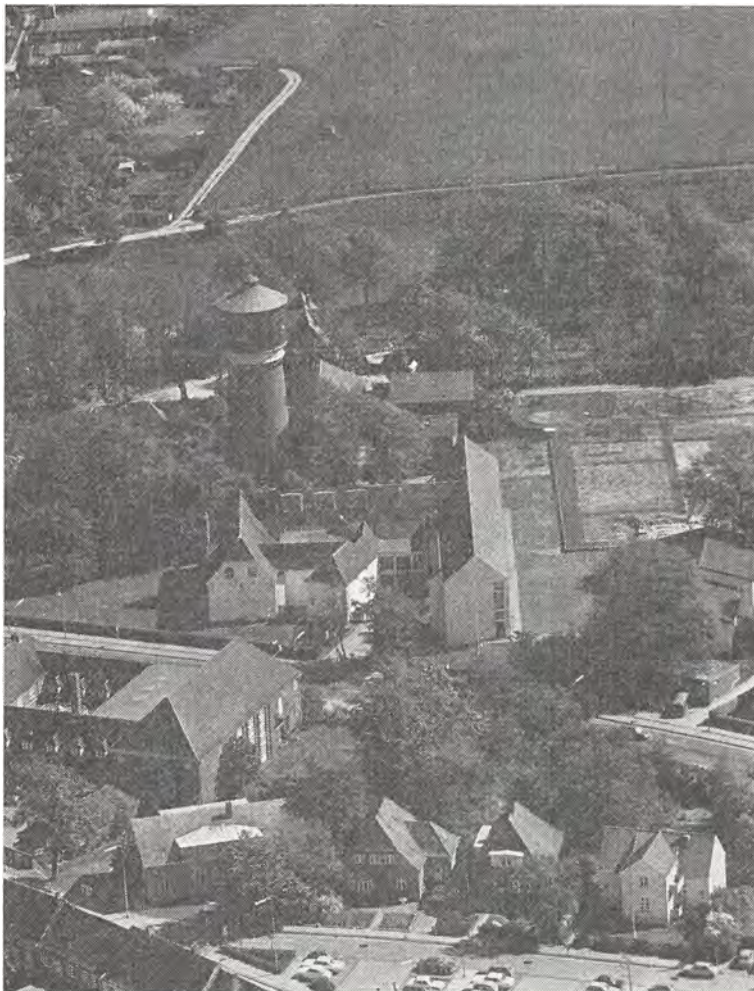

Fig. 29. Luftfoto af porthuset efter restaureringen 1975, omgivet af museumsbygningerne 1923 og 1972, vandtårnet (1902) bagved. I forgrunden tv hotel Tønderhus (1943). Bag kunstmuseumsbygningen vandværkets kontorbygning (1902). I billedets kant th elværksbygningen (1910) og foran den for langt mod vest placerede grundplan af slottets østfløj der også er gjort for bred. Pahrs nordøstbastion har ligget under hotellets sydfløj. (Winkelmann fot.)

grundlag af disse tegninger at udsende deres velkendte prospekter (L. 9, 513 og Madsen, s. 32) 1750.

Men hvad var nu den egentlige grund til at Tønderhus faldt 1750, mens Brundlund reddedes og sluttelig 1805/07 for enorme beløb restaureres af C. F. Hansen? Forklaringen skal helt enkelt søges hos de to områders respektive amtmænd i tiden mellem 1730 og 1768! I Åbenrå blev embedet besat med mænd som insisterede på at bebo slottet (von Massow og von Behr), mens Tønders (Johann Georg og sønnen Fr. Wilhelm v. Holstein) næppe nogensinde satte deres ben på

Tønderhus! Da den stærkt engagerede Ulrik Adolph von Holstein 17 år efter nedbrydningen kom til byen, byggede han for egen regning sit eget palæ, og skæbnens ironi ville at historien nær havde gentaget sig 200 år senere, da Holsteins palæ som følge af at amtmanden mellem 1920 og 1949, Otto Didrich Schack, ejheller havde anvendt bygningen, kun reddedes ved at efterfølgeren forlangte det restaureret!

Der er ingen tvivl om at nationale strømninger har begunstiget det »kongelige« Brundlund på det »hertugelige« Tønderhus' bekostning, ejheller at de romantiske strømninger o. 1800 gav C. F. Hansen absolution for hans formidable overskridelser af bevillingerne til Brundlunds restaurering. Og også her gentager historien sig ved Sønderjyllands amtskommunes bestræbelser for at retablere Tønders slotsbanke i 1970'erne som vel hverken kan betegnes som nationale eller romantiske men med tidens yndlingsudtryk nostalgiske.

ANGAENDE LÆNGDEMÅLENE I HERTUGDØMMET SLESVIG.

Litt.:

L. Bargum: Die Landmasse in Schleswig-Holstein und Lauenburg. 1863.

E. Waschinski: Alte schleswig-holsteinische Masse und Gewichte. 1952.

Den hamborgske alen revideredes 1768/69, men var indtil da 57.2 cm.

Den såkaldte holstenske alen formodes at have været 57.3–57.4 cm.

Man gik ud fra de såkaldte Pariser-linjer (1 = ca. 2.26 mm)

1 holstensk alen var ca. 254 pariserlinjer (57.3–57.4 cm)

1 Eiderstedt-alen var 264.60 pariserlinjer (59.7 cm)

1 Tønder-alen var 257.68 pariserlinjer (58.2 cm)

O. J. Müller (jvf. fig. 8) angiver målene i sine opstalter som holstenske.

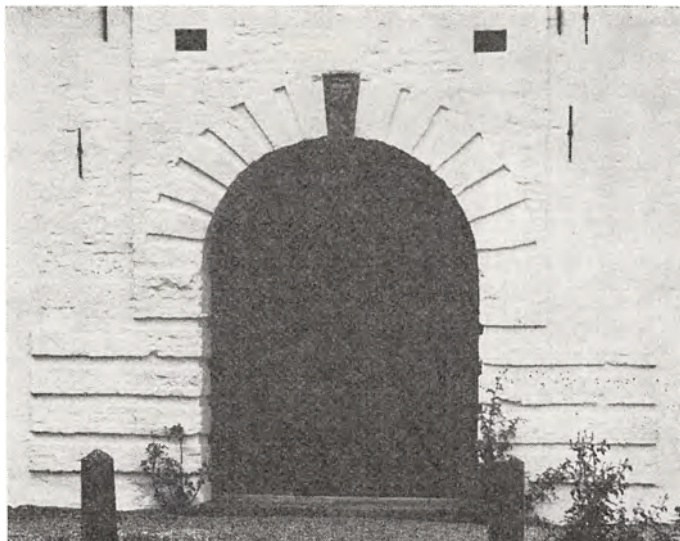

Fig. 30. Porthusets renæssanceportal (1579) med det 5 m brede areal for vindebroen, med godkendelse fra fortidsmindeforvaltningen eksproprieret af Tønder Kommune 1979 til brug for offentlig vej.

INSCRIPTIONER PÅ SLOTTET

(tavler og våben)

- A. Hertug Frederik (I) (1490-1533).
Plade over indgangsporten i nordfløjens spærremur. ANNO D.MI FREDERICK 1519 VA... HARTOG SLES... (A.3)
- B. Hertug Hans den Ældre (1544-80).
Plade med våben. O. 1579. Over porten til porthuset. Johan der elter von Gnaden Erbherr zu Norwegen, Herzog zu Schleswig, Holstein, Stormarn, Ditmarschen, Graf zu Oldenburg (L.4).
- C. Hertug Johan Adolf (1590-1616).
To våben over kamin i sydvæggen i østfløjens sal på 1. etage.
I A H Z S H A G A K S Z D H Z S H
Johan Adolf, Herzog zu Schleswig-Holstein und Augusta, geboren aus königlichem Stamm zu Dänemark, Herzogin zu Schleswig-Holstein) (A.5).
- D. Hertug Christian Albrecht (1659-95).
1. På malmklokken i østfløjens trappetårn mod gården (det blå tårn).
H Hertzogh Christian Albrecht (+ det hertugelige våben), H. Joachim von Ahlefeldt uf Bockhagen und Olpenitz Erbherr, hiesiger Ohrtes Amtmann, H. Friedrich Jürgens, Amtschreiber, H. Paul Schabau, Hausvoight, habe ich Claus Asmussen dies Glocke gegossen in Husum. (1691)
2. Vejrhnanen på samme tårns spir. CA 1691 (A.5).
- E. Hertug Frederik (IV) (1695-1702).
Plade på vestfløjens østvæg ved våbendepotet og det lille gamle tårn. Dobbelt-F i antiqua-skrift. Det første spejlvendt. Anno 1699 (A.5).
- F. Hertug Karl Fredrik (1702-39). Plade som 1707 erstatter B.

G. Kong Christian (VI) (1730-46).

Plade på portrummets sydvæg mellem vinduerne på nyrestaureret 1. etage. C VI 1741.
1923 flyttet til nordgavlen mod Kongevej (L.9).

Litteraturhenvisninger:

- L. 1 *Ludwig Andresen*: Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627. Flensburg 1939.
- L. 2 *Ludwig Andresen*: Geschichte des Gutes Grünhof. Deutscher Volkskalender 1938, 27-32.
- L. 3 *Braun/Hogenberg*: Beschreibung und Contrafactur der vornehmsten Stadt der Welt. Bd. IV. Köln 1588.
- L. 4 *C. E. Carstens*: Das ehemalige Schloss bei der Stadt Tondern. Neues staatsbürgerliches Magazin 1839 (VIII, 677-81).
- L. 5 *Flemming Jerck*: Tønderhus. TRAP Danmark, X. 2. 104-06. 1966.
- L. 6 *Emil Lorenzen*: Tønder. Flensborg 1970.
- L. 7 *do.* Tønder Borg. Flensborg 1971. Rekonstruktionstegninger.
- L. 9 *Vilh. Lorenzen*: Tønderhus. Tønder gennem Tiderne. Tønder 1944. 487-513.
- L. 10 *Otto Norn*: Christian III's borge. Kbh. 1949. 19-22.
- L. 11 *Erik Pontoppidan*: Danske Atlas VII. Kbh. 1781.
- L. 12 *Sig. Schoubye*: Monumenta Civitatis Tunderensis. Tønder 1976.
- L. 13 *Hans Stiesdahl*: Grøngård. Hertug Hans den Ældres jagtslot. Fra Nationalmuseets arbejdsmark. 1956, 115-127.
- L. 14 *Lauritz Thurah*: Den danske Vitruvius II. Kbh. 1749

Arkivalske henvisninger:

- A. 1. Tønder amts penge- og naturalie regnskaber 1533 ff. Rigsarkivet, Kbh.
- A. 2. De Hansborgske registranter. VII-XIII-XVI-XVIII-XIX.
- A. 3. Petrus Petrejus: Håndskrifter i Univ. bibl. Kiel (SH 240 A og B) og i Rigsarkivet, Kbh. (Gl. kgl. sml. 2910, Thott 1000).
- A. 4. Slotsinventarium 1579. Arkivet på Gottorp. A XX 907. C VI (5) 916.
- A. 5. Slotsinventarium 1706/11 og 1749. Rigsarkivet, Kbh. og arkivet på Gottorp. CVI(5) 916.
- A. 6. Amtshaus zu Tondern. (Akten des schleswischen Bauinspektorats Schleswig). Arkivet på Gottorp. Abt. 32, nr. 3 (7), fol. 1-144.
- A. 7. Tønder husfogderi. Akter vedr. fængslerne i porthuset 1811 ff. Landsarkivet i Åbenrå. C VI (5) 919.
Protokol over bygningerne mm (1814). Sammesteds, nr. 292.
- A. 8. Acta betr. Gefängnis bei Tondern 1867-92. Tønder Landsrådsarkiv H. 52. Landsarkivet Åbenrå.
- A. 9. Beretninger fra gasværksbestyrer Matthias Lorenzen ang. fund ved om. bygninger på slotsbanken mellem 1899 og 1921 (Tønder Museum).
- A. 10. Udgravningsrapport fra Kai Uldall, Nationalmuseet, i forbindelse med undersøgelser omkr. porthuset 1921.
- A. 11. Beretning fra driftsbestyrer M. Nielsen, september 1946, angående fundet af brønden på slotspladsen (Tønder Museum).
- A. 12. Beretning fra samme august 1947, angående fundet af bjælkelag ved slottets sydøsthjørne (Tønder Museum).

Billedhenvisninger:

Se de enkelte billedtekster.

Grevens gård i Haderslev

AF HENRIK FANGEL

I Nordslesvigske Museer bd. 4 s. 51–64 har jeg, især på grundlag af studier i jordebøger og i de Hansborgske registranter, søgt at klarlægge, hvor den middelalderlige borg Haderslevhus lå. Jeg nåede dér frem til den konklusion, at borgen formodentlig må søges mellem Slotsgade 20 og Slotsgrunden 7 (jeg ser bort fra en eventuel placering vest for Slotsgade 20 over imod St. Klingbjerg, som jeg efter fortsatte undersøgelser anser for mindre sandsynlig). Jeg skal i det følgende gøre rede for forholdene omkring Slotsgrunden 7, der tidligere kaldtes Grevens gård eller Grafenhof, forhold som bestyrker teorien om, at det middelalderlige Haderslevhus skal søges i denne retning.

Beliggenheden af Grevens gård ifølge gamle kort

Benævnelsen Grafenhof forekommer første gang på et kort over Haderslev 1664 (fig. 1), hvor det om bygninger, der er beliggende, hvor nu Slotsgrunden 7 er, anføres »Ambthaus jetzt Grafenhof«. Kortet må betegnes som en ret skematisk grundplan af Haderslev, men det er alligevel værdifuldt, fordi det er den ældste plan over byen bortset fra Braunius' stik fra 1585, og fordi det rummer en række interessante detaljer.

Hvor Slotsgrunden 7 nu er, er der på kortet tegnet eller snarere skitseret fire bygninger, tilsyneladende et langhus og tre gavlhuse (eller et hus med tre gavle) (fig. 2). Bagved (mod nord) ligger en have. Husene ligger ikke ud imod Slotsgrunden, således som Slotsgrunden 7 gør nu, men i forlængelse af Slotsgrunden 6 og Slotsgades nordlige husrække, det vil sige øst-vest. Foran husene er der en åben plads, der ud imod Naffet tilsyneladende er afgrænset af et plankeværk. Dog synes det, som om der ud imod Slotsgrunden (altså nord-syd) har ligget et par småhuse, der har afgrænset det åbne areal foran de fire huse ud imod den nuværende plads Slotsgrunden.

Et kort over byen efter branden 1759 har også betegnelsen Grafenhof ved Slotsgrunden 7, og selvom også dette kort er meget skitse-mæssigt, bemærker man også her, at der ingen bygninger er ud imod Naffet (fig. 3). På dette kort er der tale om en vinkelbygning med en nord-sydgående bygning ud imod Slotsgrunden og vinkelret herpå en bygning i forlængelse af Slotsgrunden 6 og Slotsgades nordlige husrække.

En tegning fra ca. 1825 af husene omkring Slotsgrunden (fig. 5) viser, at der nu er bygget ud imod Naffet. Her ligger en stor treetages bygning, formodentlig en lagerbygning med en stor port og luger i etagerne ovenover. Ved siden af den ses en lille lav bygning med en stor port. Selve hjørnet af Slotsgrunden og Naffet er uden bygninger. Her står et træ, der breder sine grene ud over et plankeværk. Ud imod Slotsgrunden ligger en lille bygning i en etage. På tegningen ses ingen byg-

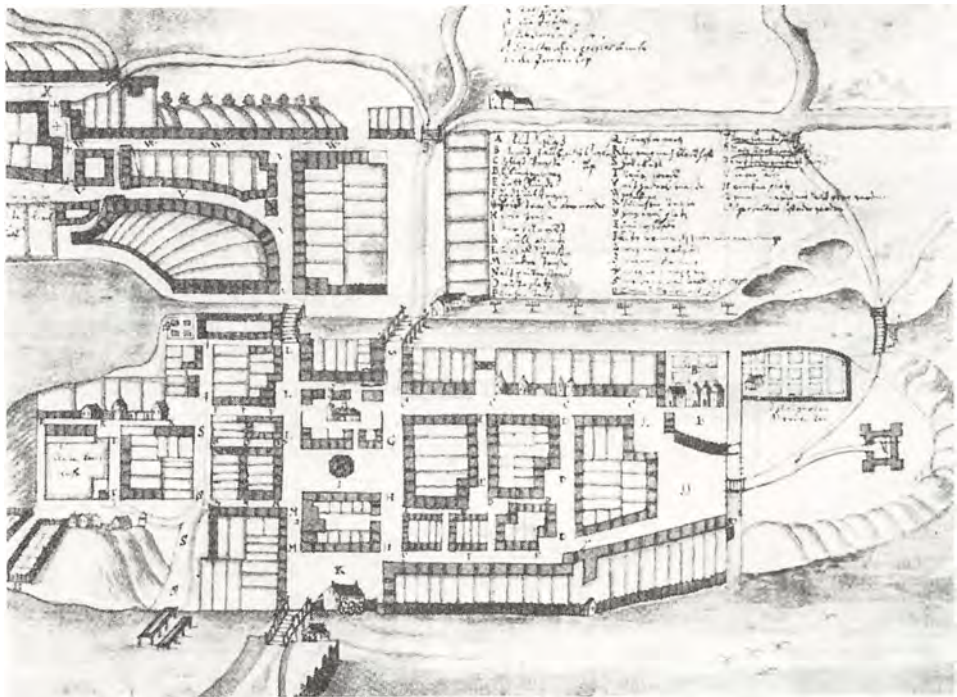

Fig. 1. Kort over Haderslev 1664. Ud for A står »Alt Schloss«, dvs. det i 1644 brændte Hansborg; Ud for B står »Ambthaus« (= Slotsgrunden 7) med en senere tilføjelse »jetzt Grafenhof«. Hvem der har lavet kortet (der har initialerne NCHP) og hvad det har været brugt til, vides ikke. Originalen, 23 x 55 cm, er en akvarel i Landesbibliotek i Kiel, her gengivet i beskåret form efter Lilli Martius og Olaf Klose: *Ortsansichten Schleswig-Holsteins* bd. 2, side 72.

ninger inde i gården i forlængelse af Slotsgades nordlige husrække, men dette skyldes sikkert, at tegneren ikke har tegnet dem med.

På et kort over Slotsgrunden 1833 (fig. 6), der er en nøjagtig opmåling, er der imod alle bygninger på grunden med, og vi ser da, at der nu er tale om et næsten kvadratisk anlæg med bygninger på alle sider omkring en gård. Sammenholdes denne grundplan med brandtaxationsprotokollen 1834 er det muligt at klarlægge, hvordan de enkelte bygninger var placeret på grunden samt deres funktion. Ved sammenligning med de ældre brandtaxationsprotokoller kan den bygningsmæssige udvikling endvidere følges i detaljer fra ca. 1770. En sådan undersøgelse viser, at den nordlige side af gården i 1833–34 (fig. 4) består af et 5 fags langhus (A) i bindingsværk og i en etage (det omtales 1782 som et gavlhus). Hertil føjer sig vinkelret ud imod Slotsgrunden to bygninger, hver på 2 fag (B samt C med en indkørsel og i to etager). Øst for A, inde i gården, ligger et 9 fags langhus (E) i bindingsværk og i to etager og øst for dette endnu 6 fag (F), oprindeligt kun 4 fag, men i en etage. Vinkelret herpå, på østsiden, lå en 7-fags stald (G, oprindeligt 5 fag). Ud imod Slotsgrunden lå syd for indkørslen i C et 6-fags langhus (H) i bindings-

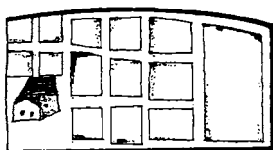
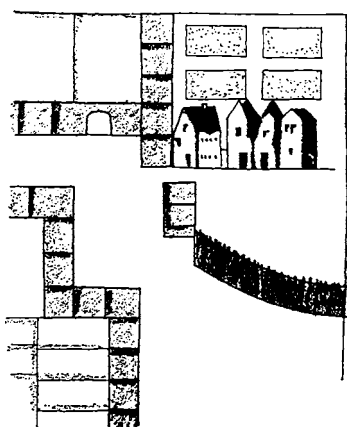

Fig. 2. Skitse efter kort over Haderslev 1664 (fig. 1). Til venstre Slotsgade, der munder ud i Slotsgrunden. Her er på den nuværende nr. 7 skitseret fire huse med en åben plads foran, der imod syd afgrænses af et plankeværk; ud imod Slotsgrunden har formodentlig ligget nogle bygninger og bag husene ses en have. Umiddelbart øst for husene og haven ses den nord-sydgående kanal, øst for hvilken øen med Hansborgs ruiner lå. Det er slotshaven med gartnerboligen («æ gårnegår») der ses øverst til højre. Husene er skitseret så nøjagtig som muligt efter kopien af kortet 1664, derfor ligner de ruiner.

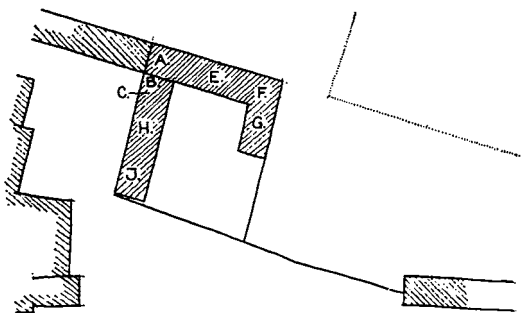

Fig. 3. Skitse efter kort over Haderslev efter branden 1759. Øverst Slotsgade med Slotsgrunden og nederst Naffet. Den nord-sydgående kanal er forsundet. Bygningerne på Slotsgrunden 7 breder sig imod syd. Bogstaverne henviser til beskrivelsen i teksten.

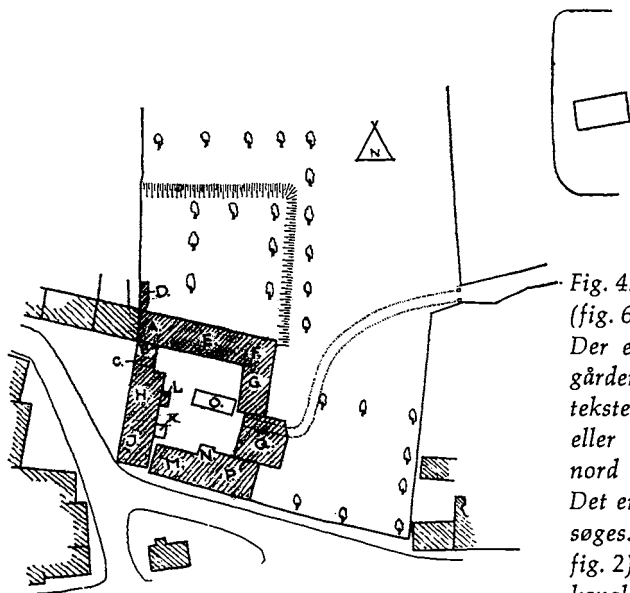

Fig. 4. Skitse efter kort over Slotsgrunden 1833 (fig. 6), visende bygningerne på Slotsgrunden 7. Der er nu bygget på alle fire sider rundt om gården. Bogstaverne henviser til beskrivelsen i teksten. I haven bagved er markeret en jordvold eller skrænt ned imod den gamle grav imod nord (Jomfrustien), som endnu fandtes i 1833. Det er indenfor dette område Grevens gård skal søges. Øverst til højre ses gartnergården (jvf. fig. 2) og imellem den og Slotsgrunden 7 tegner kanalen sig endnu i matrikelskellene.

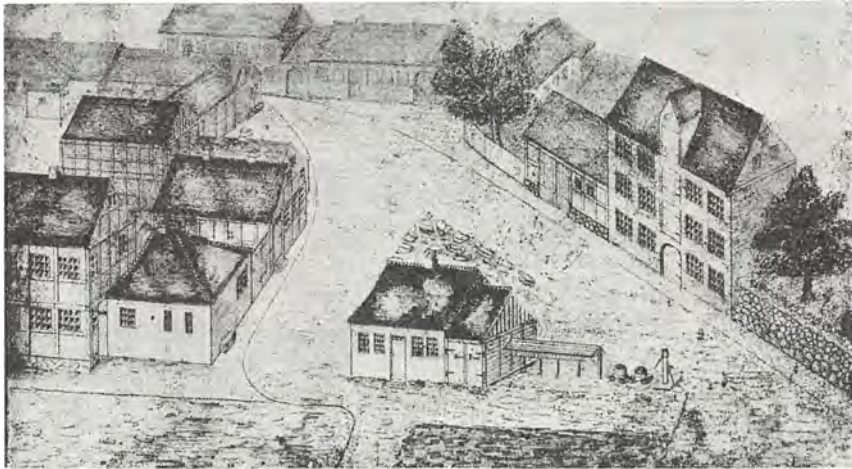

Fig. 5. Tegning af husene på Slotsgrunden ca. 1825. Øverst til venstre munder Slotsgade ud i Slotsgrunden. Til højre ses nogle af bygningerne på Slotsgrunden 7 (jfr. beskrivelsen i teksten og fig. 4). Bag træet bygning H og J med den lille udbygning K, ud til Naffet ligger bygning M med port og gennemkørsel samt det nyopførte pakhus i tre etager (bygning O). Til venstre i billedet ses det gamle amtsfængsel, hvor det nuværende Slotsgrunden 1 blev opført i 1834. (Efter Paul Christiansen & Søn. Af en murerslægts historie. Haderslev 1933, side 5).

værk og i to etager. Mod syd var det forlænget med endnu et 6 fags langhus (J), oprindelig dog kun 4 fag i en etage, men forlænget i 1825. Mod syd lå ud imod Naffet en 8-fags staldbygning (M) af bindingsværk og brædder samt et 9-fags pakhus (P) i to etager, opført mellem 1819 og 1834. Det er disse to bygninger (M og P), der ses på tegningen (fig. 5), som altså hermed kan dateres til ca. 1825. Nord for pakhuset lå sydøstligst i gården en stor 6-fags staldbygning (Q) i grundmur. Den var bygget 1824. Midt i gården lå et halvtag (O) på 6 fag, oprindelig 2 fag; det brugtes til vaskehus (bygningerne D, K, L og N er små tilbygninger til de større, her omtalte bygninger).

Ved at sammenholde denne oversigt over forholdene 1834 med de tidligere brandtaxationers oplysninger tilbage til 1771 samt med kortskitserne 1759 og 1664 kan der gives følgende skildring af bebyggelsesudviklingen fra begyndelsen af 1700-tallet: Ca. 1700 har der nordligst i gården ligget bygningerne A, E og F, hvoraf A og E har været brugt til beboelse. Bygningerne E og F eksisterede i bindingsværk endnu i begyndelsen af dette århundrede og er de eneste af alle de her omtalte bygninger vi har et billede af, når der ses bort fra tegningen ca. 1825. Museumsinspektør Hugo Matthiessen fotograferede dem i begyndelsen af århundredet for Nationalmuseet. Bygningen E var rigt udsmykket med træskærerarbejde i tømmeret, blandt andet i den vandrette bjælke, der danner overgang mellem de to etager, den såkaldte overgangsfod (fig. 7), og han mener i sin lille bog om gamle gader og gårde i Haderslev og Åbenrå fra 1925, at denne bygning efter stilen at dømme

må stamme fra midten af Christian 4.s tid, dvs. den er fra 1620'erne eller 1630'erne. (Dele af den synes i dag at indgå i den nuværende bygning i gården mod nord).

Ca. 1700 har der muligvis ud imod Slotsgrunden også ligget bygning H eller måske en ældre forgænger, der også har været brugt til beboelse. I hvert fald må bygning H have ligget der, når vi kommer et stykke op i 1700-tallet, hvor den og bygning A er blevet forbundet med de to små bygninger B og C med indkørsel igennem C. Mellem 1744 og 1759 er stalden G østlig i gården og i tilknytning til F formodentlig kommet til, og bygning H er blevet forlænget imod syd med bygning J, således at vi i 1759 har bygningerne A, B, C, E, F, G, H og J, svarende til det der er skitseret på kortet over byen efter branden 1759 (fig. 3).

Mellem 1759 og 1771 er stalden M blevet bygget ud imod Naffet og man har tillige bygget et halvtag ind i gården ud for G. I 1771 fandtes altså bygningerne A, B, C, E, F, G, H, J, M og O samt de små tilbygninger K, L og N. Først i 1820'erne er gården blevet lukket til et firfløjet anlæg ved forlængelsen af bygning J ned imod Naffet og ved opførelsen af pakhuset P og stalden Q.

Bygninger i haven nord for Slotsgrunden 7?

Et studium af de gamle kort og af brandtaxationsprotokollerne viser altså, at bebyggelsen er udvidet gradvist imod syd. Der hvor hovedparten af bygningerne på Slotsgrunden er beliggende ifølge kortet 1834 (og i dag) har der tilbage i 1600-tallet tilsyneladende været en åben plads. Ældst på kortet 1834 er utvivlsomt den nordlige side af det firfløjede gårdanlæg med bygningerne A, E og F, hvor i hvert fald bygning E kan dateres til 1620'erne eller 1630'erne.

Det kan dog næppe være denne bygning alene, der har udgjort amtshuset eller Grafenhof. Der må være tale om flere bygninger, og de må i så fald søges nord for dette bindingsværkshus, dvs. i haven bagved (nord for) Slotsgrunden 7; alle bygninger imod syd må jo som påvist oven for være yngre. Hermed stemmer da også en oplysning i hospitalspræsten Erasmus Lautrups værk fra 1844, »Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben«; han siger her (s. 23) om Grevens gård, at den lå dér, hvor nu senator (rådmand) Holm har sin have nordøst for sit hus. Rådmand Holms have er netop det område, der på kortet 1834 er indrammet af en jordvold eller lignende og betegnet med bogstavet C, dvs. haven nord for den nuværende sidebygning i Slotsgrunden 7 (fig. 6).

Disse bygninger er tilsyneladende nedrevet ca. 1700. Det hedder nemlig i en fortegnelse over alle grunde og bygninger på Slotsgrunden fra 1708 om »das sogenannte Amtshaus«, at det er delvis nedbrudt. Da der ikke kan være tale om bygningen fra 1630'erne, idet denne jo stod endnu i begyndelsen af dette århundrede, må der være tale om bygninger nord for denne. Alle bygninger mod syd var som nævnt yngre.

Før vi går over til en undersøgelse af, hvad det kan være for bygninger, er det imidlertid nødvendigt at klarlægge, hvad betegnelsen Grevens gård eller Grafenhof dækker over.

Fig. 6. Udsnit af kort over Slotsgrunden 1833, den ældste nøjagtige opmåling af området. Ud for hus nr. 9 (= Slotsgrunden 7) står Grafenhof. I haven bagved bemærkes en jordvold e.lign. Hus nr. 68 (nuværende Slotsgade 20), nr. 2 (nuv. nr. 23), nr. 4 (nuv. nr. 29) og nr. 5 (nuv. nr. 31) er huse, der er bygget af hertug Hans den ældres hoffolk. De moderne gadenavne er påført kortet.

Hvem har givet navn til Grevens gård?

På kortet 1664 (fig. 1) anføres det som nævnt om bygningerne på Slotsgrunden 7 »das Ambthaus jetzt Grafenhof«. Den samme identifikation af amtshuset og Grafenhof træffer vi i et kongeligt privilegium for ejeren af Slotsgrunden 7 fra 1737, hvor »das sogenannte alte Ambthaus oder Grafenhof« omtales. Der kan altså ikke være tvivl om, at Grafenhof er det samme som det sted, hvor amtmænd har boet, nemlig amtshuset.

Det er da også rigtigt, at amtmænd i Haderslev fra 1670 til 1684, Conrad Reventlow i 1672 blev ophøjet til greve, og det må være deraf betegnelsen Grafenhof kommer. Hermed stemmer, at både Rhode i sin amtsbeskrivelse fra 1775 og pastor Lautrup i sit ovennævnte værk også bruger betegnelsen »det reventlovske palæ« om det sted, hvor Conrad Reventlow boede, og, hvad der er vigtigt i denne forbindelse, Lautrup tilføjer hertil i parentes »der Grafenhof, Grevens Gaard«. Også de følgende amtmænd i Haderslev tilhørte Reventlow-slægten, Henning Reventlow, en broder til Conrad Reventlow, var amtmænd 1683–1705 (men dog ikke greve!), Christian Ditlev Reventlow, en søn af Conrad Reventlow, var amtmænd

1705–27 og ligesom faderen greve; hans søn igen Conrad Ditlev, greve af Reventlow, var amtmænd 1727–31.

Nu forekommer betegnelsen Grafenhof imidlertid på et kort, der er dateret til 1664, hvor Conrad Reventlow ikke var greve, ja faktisk ikke engang var amtmænd i Haderslev endnu. Det er imidlertid umuligt at forstå betegnelsen Grafenhof på anden måde end som en hentydning til Conrad Reventlow, og benævnelsen Grafenhof på kortet 1664 må derfor være en senere tilføjelse, hvilket det da også ligner, når man studerer kortet nærmere (kortet rummer også andre senere tilføjelser). Betegnelsen Grafenhof kan i hvert fald ikke være ældre, idet tilføjelsen »jetzt Grafenhof« viser, at navnet Grafenhof er yngre end funktionen som amtshus.

Funktionen som amtshus, dvs. bolig for amtmanden, kan ikke gå længere tilbage end til 1644, for indtil da var slottet Hansborg bolig for amtmanden, og først efter slottets brand dette år blev det nødvendigt at søge bolig for amtmanden andetsteds. På den anden side varede funktionen som amtmandsbolig højst 60 år, for i fortegnelsen 1708 omtales bygningerne her som delvis nedbrudt og solgt, og i 1737 tales der om »das sogenannte alte Ambthaus«.

Hvor Christian Ditlev Reventlow, amtmænd 1705–27, og Conrad Ditlev Reventlow, amtmænd 1727–31, har haft deres amtmandsbolig, vides ikke, men fra 1732 var Naffet 2 i hvert fald bolig for amtmændene, indtil amtmandsboligen på Ribe Landevej blev bygget ca. 1760.

Funktionen som amtmandsbolig for Grafenhof varede altså fra ca. 1644 til 1705 og navnet Grafenhof er opstået i forbindelse med Conrad Reventlows ophøjelse i grevestanden i 1672. Navnet er blevet hængende ved stedet, selvom Conrad Reventlow kun har boet her som greve i ca. 11 år, og selvom de bygninger, som navnet var knyttet til, forsvandt i begyndelsen af 1700-tallet.

Hvem har bygget Grevens gård?

Rhode hævder i sin amtsbeskrivelse (s. 50), at det var Conrad Reventlow, der byggede det reventlowske palæ, men det lyder usandsynligt, at det ca. 20 år efter opførelsen så skulle være tjenligt til nedrivning. Det er næppe heller rimeligt at regne med, at bygningerne er opført som amtmandsbolig efter Hansborgs brand i 1644, og så 60 år senere skulle være i så dårlig stand, at de blev nedrevet. En amtmandsbolig var næppe noget hus, hvor der blev sparet eller bygget dårligt. Hertil kommer, at man i årene efter Hansborgs brand stadig regnede med at genopføre slottet, hvorfor en amtmandsbolig andetsteds kun ville være midlertidig. Der må derfor være tale om ældre bygninger, som har været af en sådant art, at de – i hvert fald midlertidigt – kunne indrettes til amtmandsbolig med de funktioner, herunder repræsentative, som dette krævede. Da en genopførelse af Hansborg blev endeligt opgivet efter 1660, og den midlertidige amtmandsbolig hermed blev permanent, har man muligvis opført tilbygninger eller lignende, og det er måske dem Rhode hentyder til.

Ifølge de ovenfor omtalte undersøgelser vedrørende beliggenheden af det middelalderlige Haderslevhus skulle vi være inden for denne borgs grænser, når vi er i haven bag Slotsgrunden 7, hvor Grafenhof har ligget. Man kunne derfor formode,

Fig. 7. Museumsinspektør Hugo Matthiessens fotografi af bygning E på Nordsiden af gården i Slotsgrunden 7. Huset vurderes af Hugo Matthiessen til at være opført i 1620'erne eller 1630'erne. Overgangsfoden over døren er meget fint udskåret. Huset eksisterer endnu delvis. (Efter foto på Nationalmuseet i Haderslev byhistoriske arkiv.)

at det er bygninger fra Haderslevhus, som er blevet stående, da andre dele af borgen blev nedrevet i løbet af 1560'erne. De har så ligget der endnu i 1644, da man fik brug for en ny amtmandsbolig.

Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at Lautrup 1844 afviser Rhodes påstand om at Conrad Reventlow er den, der har bygget Grafenhof. Det er ganske forkert »wie so vieles bei Rhode«. Han hævder derimod, at dette palæ allerede eksisterede på hertug Hans' tid (s. 129). Hertil kommer, at Lautrup i forbindelse med sin omtale af Grafenhof taler om, at i nærheden af denne bygning (Grevens gård) var det hertugelige kancelli med flere offentlige bygninger (s. 23). Det er naturligvis en meget upræcis stedsangivelse, og vi er endvidere ude af stand til at kontrollere Lautrups oplysninger, ligesom vi ved, at også Lautrup undertiden tager fejl, blandt andet ved sin placering af det middelalderlige Haderslevhus på Bøghoved!

Det er helt givet, at kancelliet efter Hansborgs fuldførelse var på Hansborg, og vi kommer i så tilfælde tilbage til tiden omkring ca. 1560, hvis der i bygninger inden for dette område omkring Slotsgrunden virkelig har været kancelli eller lignende. Der er dog en række forhold der taler for, at dette godt kan have været tilfældet.

Den rekonstruktion af grundinddelingen på Slotsgrunden, som er foretaget i

Nordslesvigske Museer bd. 4 på grundlag af jordebøger og hertug Hans' skøder synes på en mærkelig måde at gå udenom Slotsgrunden 7. Et register 1580 viser, hvor vidt man var nået med udstykningen af det område, hvor det gamle slot havde ligget, på det tidspunkt, da hertug Hans var død. Registret opregner beboerne af husrækken på Slotsgades nordside, men slutter med nr. 33 og springer derefter over på sydsiden af Slotsgade, hvor der startes med nr. 22 eller 20. Den østligste ende af Slotsgrunden er altså ikke med i listen over de grunde, der blev udstykket. Det kunne tyde på, at grunden her var og forblev bebygget og stadig tilhørte hertugen med de bygninger der måtte stå her.

Af senere fortegnelser over bygninger og inventar på Hansborg samt af forskellige regnskaber fremgår det, at der til Hansborg hørte en række bygninger med forskellige funktioner i tilknytning til slottet. Vi ved ikke i alle tilfælde præcis, hvor de har ligget, men at en del af dem har ligget uden for den ø, hvor selve Hansborg lå, er givet. Det er derfor ikke usandsynligt, at bygningerne i haven bag Slotsgrunden 7 er blandt dem.

Sammenfatning

Vi kan formodentlig ud fra ovenstående skitsere følgende sammenhæng:

Det middelalderlige Haderslevhus bestod ved midten af 1500-tallet formodentlig af en broget samling enkeltbygninger omgivet af en fælles ydre mur og imod øst afgrænset af en nord-sydgående grav, der løb nogenlunde, hvor Slotsgade 18 og 20 nu ligger. Da hertugen flyttede til Hansborg i 1562, blev det tidligere slot efterhånden overflødig, og den grund, hvor det havde ligget, blev udstykket og overdraget til en række af hertugens hoffolk. Man er startet i vest og har udstykket grunde fra det nuværende St. Klingbjerg og hen imod Slotsgrunden. De tidligere slotsbygninger, der lå på denne strækning, er blevet nedrevet og en række bindingsværksgavlhuse opført i stedet, deriblandt Slotsgade 20, 23, 29 og 31, som står endnu. Bygningerne inden for den østlige del af det gamle slot, beliggende ved den nuværende Slotsgrunden, nærmere betegnet i haven bagved nr. 7, har derimod fået lov til at blive stående, måske fordi de i 1560'erne ikke var ret gamle og derfor stadig brugbare. Hertugens hofstab og hofhusholdning var stor og Hansborg langt fra fuldført. Man kan derfor udmærket tænke sig, at disse bygninger fortsat har kunnet have en funktion i tilknytning til det nye slot. Det er måske disse bygninger der er antydte til højre for et kamtakket gavthus (Slotsgade 33?) på Braunius' bekendte stik af Haderslev 1585 (fig. 8).

Endnu i 1644, da Hansborg brændte, stod disse bygninger, hvad deres funktion end må have været på dette tidspunkt. Bygningerne var i 1620'erne eller 1630'erne blevet suppleret med i hvert fald den bindingsværksbygning, der i 1834 betegnes med bogstavet E, og som eksisterede i bindingsværk endnu i begyndelsen af dette århundrede. Da man efter Hansborgs brand i 1644 skulle bruge en midlertidig amtmandsbolig, har disse bygninger kunnet bruges, offentligt ejede som de stadig var. Da funktionen som amtmandsbolig blev mere permanent, efter at en genopbygning af Hansborg var opgivet, har det måske betydet, at amtmand og greve Conrad Reventlow har opført nye bygninger i tilknytning til de ældre, således som

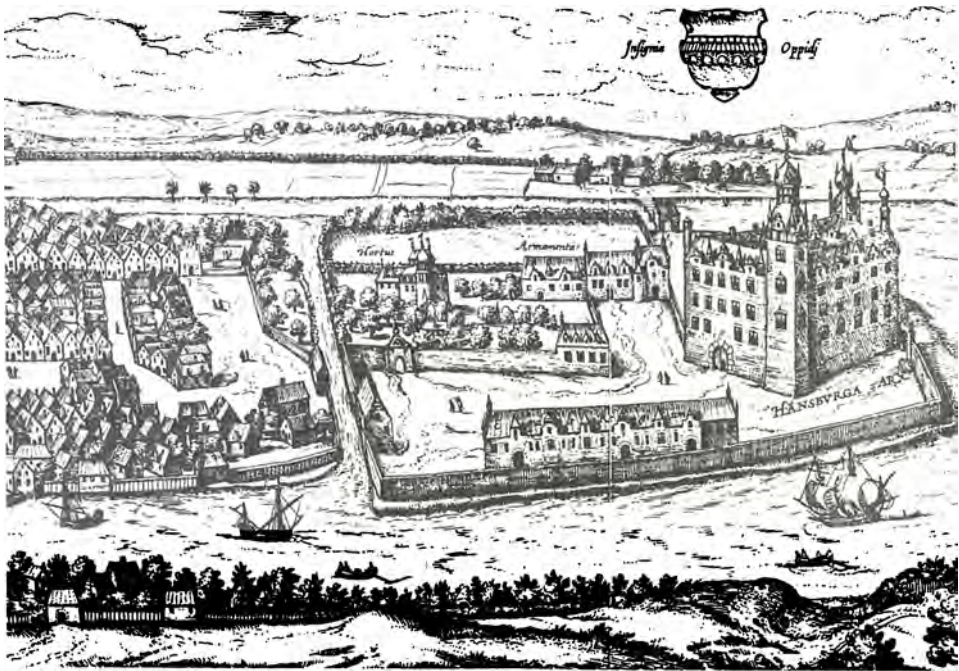

Fig. 8. Udsnit af Braunius' prospekt af Haderslev 1588, bortset fra slotsøen, dækkende nogenlunde det samme område som udsnittet af kortet 1833 (fig. 6). Ved sammenligning ses det, at prospektet er stærkt fortegnet, idet karreen mellem St. Klingbjerg (til venstre i udsnittet) og Slotsgrunden (den åbne plads med fire personer på) er stærkt sammentrukket. Det kamtakkede gavlhuis kan formodentlig identificeres som Slotsgade 33, opført ca. 1580 af hofpræsten Hinricus Dingraue. Til højre (øst) herfor ses to tagrygninger, nogenlunde der hvor haven til Slotsgrunden 7 er. Det er muligvis de bygninger, der i teksten er omtalt som mulige rester af det gamle Haderslevhus. Det bør dog understreges, at det ikke er muligt at bygge sikkert på det prospekt, der nok i sin gadeplan, men ikke i detaljer er korrekt.

Rhode hævder. I denne periode i slutningen af 1600-tallet er navnet Grevens gård eller Grafenhof knyttet til stedet.

De bygninger fra hertug Hans' tid, som i 1644 blev indrettet til amtmandsbolig, må imidlertid i slutningen af 1600-tallet have været i så dårlig stand, at man har opgivet dem og stedet som bolig for amtmanden. Bygningerne i haven nord for Slotsgrunden blev derfor nedbrudt, og de øvrige bygninger solgt, således som det siges 1708. Herefter fulgte den bygningsmæssige udvikling, som er skildret oven for, og som betød, at bebyggelsen på grunden gradvis udvidedes ned imod Naffet, således at der i 1834 var tale om et uregelmæssigt firfløjet anlæg rundt om en indre gård.

Den her skitserede udvikling kan naturligvis kun opfattes som en hypotese, og der må arkæologiske undersøgelser til for at af- eller bekræfte den. Som jeg har

sagt det i Nordslesvigske Museer bd. 4 side 63: historikeren må afslutte sin del af arbejdet med en sådan hypotese, men arkæologen undgår at søge i blinde. Der er i hvert fald to steder, hvor han nu kan søge efter det forsvundne Haderslevhus: i kælderen under Slotsgade 20 og på pladsen bagved dette hus, hvor der skulle være gode chancer for at støde på voldgraven vest for slottet, samt i haven bag Slotsgrunden 7, hvor der måske er spor efter bygninger fra den østlige del af slottet, og hvor der i hvert fald må være spor af Grevens gård.

Kilder:

Der henvises generelt til den i indledningen nævnte afhandling. Herudover er benyttet:
E. Lautrup: Chronik und Monographie der Stadt Hadersleben. Haderslev 1844;
P. Rhode: Samlinger til Haderslev Amts Beskrivelse, København 1775, facsimileudgave 1942;
H. Berlage i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bd. 54, 1924, heri inventarfortegnelse for Hansborg 1593, 1627 og 1629, s. 347-70;
Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa. Gamle gader og gaarde. København 1925;
Haderslev byarkiv Cod. 131 (fortegnelse over huse på Slotsgrunden 1708) fol 23b-24b;
Haderslev byarkiv, brandtaxationsprotokoller for Slotsgrunden 1744, 1771, 1799, 1809, 1819 og 1834.

„Teures Land, du Doppeleiche“ – om rodfaste symboler i grænselandet, især de slesvig- holstenske dobbeltege

AF INGE ADRIANSEN

Træer har været anvendt som symbolbærere lige siden oldtiden. Træer har kunnet symbolisere staten, retsvæsenet, lykkelige og sørgelige begivenheder, sejrige krige og meget andet. I de oldgræske sagn møder vi træer som sindbilleder på vidt forskellige foreteelser. Morbærtræet vidner om Pyramus og Thisbes ulykkelige kærlighed, mens laurbærtræet er den forvandlede Daphne. Fra Grækenland stammer også det ældst kendte eksempel på tvillinge-træer; det er en lind og en eg, som med deres løvrige kroner skyggede over indgangen til Baucis og Filemons hus – som billede på ægteparrets inderlige harmoni.

Vort kendskab til hjemlige træer som symbolbærere rækker i de fleste tilfælde næppe mere end 100–200 år tilbage. Ganske vist har talrige danske træer navne efter personer eller begivenheder, der er væsentligt ældre. Eksempelvis kan nævnes

Fig. 1. Markseddel, Auenbøl kommune i Sundeved, den »tyske« side. Motivet med vandet og den opadgående (?) sol minder om det slesvigske litografi fra 1840'erne (ill. nr. 3). Tegner ukendt. Udgivet på privat initiativ af den tysksindede kommuneforstander Festersen.

egetræer opkaldt efter Absalon, Erik Menved, Dronning Margrethe og Karen Brahe. Til andre træer knytter der sig sagn, f.eks. fra svenskekrigene i 1600-årene, men navnene og sagnstoffet er oftest tillagt træerne af en sen eftertid og derfor uden større betydning i vores sammenhæng.

Frihedstræer

Plantning af frihedstræer er en skik, der opstår i sidste halvdel af 1700-årene, men den har rødder meget længere tilbage. Gennem århundreder har den grønne farve symboliseret grøde og vækst, genskabelse og livets fornyelse. Derfor blev grøn i 1500-årene protestantismens farve; den var et billede på den levende, genfødte kirke i modsætning til den gamle, gulte romerkirke [1]. I 1700-årene toges den grønne farve – og det grønne træ – op som symbol på folkets genvundne frihed efter enevældens eller tyranniets vinter. Dette skete først under den nordamerikanske uafhængighedskamp. I Boston indviedes det først kendte frihedstræ, et elmetræ, i 1765, og ideen bredtes hurtigt til de øvrige kolonier [2].

Da der brød åben krig ud i 1776, kæmpede kolonisterne først under et flag med et grønt træ, senere afløstes det som bekendt af »Stars and Stripes« [3].

Fig. 3. Litografi fra 1840'erne på Gottorp Slot. Frihedskæmperne står med blå-rød-hvide faner ved dobbeltegene i »det havomslyngede Slesvig-Holsten«. Alle de kendte symboler er forenede i dette billede, der kom til at nyde stor popularitet, og som i 1898, 50-året for rejsningen, blev genudgivet som postkort. (Foto Schleswig-Holsteinisches Landes Museum, Schleswig).

Fig. 2. Forsiden af heftet til den slesvig-holstenske sangfest i Slevig by 1844. I forgrunden en eg, der spalter sig ud i to grene med en fælles kraftig krone. Det er antageligt den i fortegnelsen nævnte eg nr. 38 i Tiergarten. Egen her blev senere forsynet med en sten med indskriften »1844-1848-1898« og »Jungs holt fast«. (Foto fra Städtische Museum i Slesvig).

Franske tropper deltog i den nordamerikanske uafhængighedskrig på kolonisternes side, og det er antageligt disse soldater, som bragte ideen til Frankrig. Med den franske revolution kom frihedstræernes blomstringstid. En præst i Poitou plantede i 1790 et egetræ på byens torv og udnævnte det til »Arbre de la Liberté«. Han forenede på en måde to folkelige forestillinger: Majtræet, der om foråret føres ind i byen som tegn på, at den hårde vinter er overstået, blev nu plantet med rod og blev derved til et varigt minde ved at blive anvendt som erindringstræ.

Ideen spredtes hurtigt til andre franske provinsbyer og fængede for alvor fra 1792. Kongen var da suspenderet, landet i krig, og den unge republik havde brug for et nyt republikansk symbol, umiddelbart forståeligt for alle. Patriotiske klubber over hele landet gik da i gang med at plante frihedstræer med helt ufattelig fart. Ca. 60.000 træer blev plantet i løbet af 1792 – det var træer af mange arter og ofte kronede med jakobinerhuen [4].

Den kradsede, republikanske holdning, som gav sig udtryk i træplantningen, kan bedst illustreres med et citat fra det franske konvent fra samme år: »Frihedens træ gror kun, når det vædes af tyranners blod« [5].

Frihedstræerne spredtes til Schweiz, hvor der dukkede træer op i Zürich, Liestal, Genève og mange andre steder. Træerne var enten plantede eller blot en art pynkede majsstænger med republikanske symboler på. I 1799 oprettedes en schweizisk

republik efter fransk mønster, og den nye demokratiske regering bestemte, at der skulle plantes frihedstræer i alle landets kommuner. Træerne synes gennemgående at være blevet behandlet godt af lokalbefolkningen – også modstanderne af den nye statsordning. I hvert fald fik frihedstræerne et fastere fodfæste i Schweiz end i Frankrig, hvor de betragtedes med ligegyldighed efter 1815. I Schweiz indviedes nye træer ved flere lejligheder bl.a. i 1830, hvor revolutionsfeberen atter ramte mange kantoner, og symptomet var overalt frihedstræet [6].

I Frankrig genopstod tanken en kort tid i 1848 under Februarrevolutionen, men med dens nederlag led tanken bag træerne nederlag [7].

Også i Danmark kendes eksempler på »frihedstræer« fra 1700-årene. Således plantede initiativbærerne bag landboreformerne, greverne Reventlow, Schimmellmann og Bernstorff hvert et »frihedstræ« i Sølyst park til minde om det store lovkompleks. Også i landsbyen Hesselager på Fyn plantedes et egetræ i denne anledning [8]. Frihedstræerne vandt dog ikke nogen større udbredelse i kongeriget; det blev derimod i den sydlige del af den danske helstat, hvor begrebet for alvor vandt yndest – men først et halvt århundrede senere, og da forenedes 1700-årenes idé om frihedstræer med en langt ældre folkelig forestilling om varsler ved sammenvoksede planter:

To kan blive ét!

Blandt almuen var det almindeligt at tage varsler af talrige foreteelser, f.eks. vind og vejr, eller folk og dyr man tilfældigt mødte. Sct. Hans aften brugtes undertiden at sætte et Sct. Hansløg ind ved loftsbjælken. Hvis en ungersvend satte to stilke op – én for sig selv og én for sin elskede, og stilkene voksede mod hinanden, så betød det, at de ville få hinanden. Voksede de fra hinanden, ville det gå forbi, og hvis en af stilkene visnede, ville den ene dø [9].

Den samme forestilling ligger bag mange andre varsler. Hvis to grønkålsstokke plantedes nær hinanden, og de senere voksede helt sammen, da ville et elskende par forenes [10]. Et egetræ kunne spaltes ind til marven, og et sygt barn rækkes igennem hullet. Hvis egen formåede at vokse sammen igen, ville barnet blive rask [11].

I indledningen nævntes tvillingetræerne ved Filemon og Baucis hus. Dette symbol på samdrægtighed er så umiddelbart forståeligt, at det ikke kan undre, at vi genfinder det mange gange gennem tiden. Tvillingetræer, dvs. to træer af samme højde, der vokser helt tæt sammen, blev ofte af almuen antaget for at være billeder på elskende. Navne som Adam og Eva knyttedes undertiden til træer af denne type [12]. I Augustenborg Slotspark stod i første halvdel af 1800-årene to sammenvoksede egetræer. Blandt lokalbefolkningen sagde man, at de var plantet af Struensee og Caroline Mathilde [13]. Samme tankegang – men i mere ærbødig udformning – lå bag en udsmykning i anledning af kronprins Frederiks (VI) bryllup i 1790. En dobbelteg i parken v. Louiselund blev festligt pyntet som billede på kronprinsparrets forening [14].

De slesvig-holstenske dobbeltege

I Slesvig-Holsten opstod der en særlig type mindetræer – de slesvig-holstenske dobbeltege – som ikke i deres oprindelse synes at have forbindelse med de traditionelle frihedstræer, men som senere afgjort fik det. Dobbelttegene blev plantet dels i 1848–50 og dels i 1898 til minde om 50-året for den slesvig-holstenske rejsning. Selve ideen til at benytte dobbeltege som symbol skal ifølge traditionen [15] være opstået, ved at digteren M. F. Chemnitz ved synet af to sammenslyngede egestammer inspireredes til sangen »Schleswig-Holstein Meerumschlungen«. Digtet blev skrevet til et sangstævne i Slesvig by i 1844. Året før havde de dansksindede sønderjyder afholdt et stort folkestævne på Skamlingsbanken. Her var et af højdepunkterne afsyngningen af Grundtvigs »Moders navn er en himmelsk lyd«.

I 1844 tog slesvig-holstenerne ideen med et kombineret folke- og sangstævne op, og Chemnitz skrev hertil den nævnte sang, som slutter med et malerisk og stærkt billede på det slesvig-holstenske fællesskab – på flere måder nok en parallel til Grundtvigs sang [16]:

»Teures Land du Doppeleiche
Unter einer Krone Dach
Stehe fest und immer weiche
Wie der Feind auch dräuen mag.
.: Schleswig-Holstein, Stammverwandt
Wanke nicht mein Vaterland .:«

Fig. 5. Joldelund. Dobbeltege nær kirken. Foran er der i 1918 og 1945 rejst mindetavler for de faldne i verdenskrigene. (Foto: Museet på Sønderborg Slot).

Fig. 6. Oldersbæk. Dobbeltege i vej-
kryds med sten med indskrift: 1848–
1898. (Foto: Museet på Sønderborg
Slot).

Dobbeltegen fængede hurtigt som symbol og udnyttedes med stor effekt af Hoffmann v. Fallersleben, som i revolutionsåret 1848 skrev en slagsang til »Liederbuch der Augustenburger Liedertafel«, hvor han kombinerede gamle og nye symboler, idet dobbeltegen jo kunne opfattes som en illustration af løftet fra Ribe privilegiet 1460 – Slesvig og Holsten fastholdt for evigt udelt sammen.

»Up Ewig Ungedeelt«
 »Zwei deutsche Stämm im Norden
 Die sind ein Baum geworden
 Verwachsen selbenfest
 Ihr könnt sie nicht zerhacken
 Mit allem Euren Schnacken
 :,: Weil kleins von andern lässzt :,:«

Disse to sange var med til at slå symbolet, de slesvig-holstenske dobbeltege, fast, og associationen til frihedstræerne i Frankrig og Amerika synes hurtigt at komme til. Inspirationen fra USA var mærkbar i disse kampår. Skamlingsbankefesten i 1844 afholdtes – efter P. Hiort Lorenzens ønske – 4. juli, på De forenede Staters frihedsdag [17].

Hvor mange ege der plantedes under Trearskrigen, vides ikke. Efter 1864 synes der at ske en del plantninger, men det er uafklaret, om der er tale om nogen egentlig folkebevægelse. Også plantninger af enkelte egetræer fandt sted, og en direkte

Fig. 7. Sdr. Lögum. Dobbeltege fra 1898 med en klassisk sammenvoksning, der illustrerer indskriften på stenen »Up ewig ungedeelt«. (Foto: Museet på Sønderborg Slot).

opfordring hertil findes i Dr. L. Meyn's Schleswig-Holsteinisches Landwirtschaftl. Taschenbuch for 1865. Forordet slutter med denne opfordring [18]:

»På mange ejendomme ligger her og der en stor sten. Gårdejeren har ladet bevaret den af glæde over dens størrelse eller udseende. Gid enhver, som har en sådan sten, vil lade disse korte ord indhugge i den:

»1864 blev landet frit«

og plante en eg ved siden af den. Vi ville da udbrede mindesmærker over hele landet til erindring om det store år, der ligger bag os . . .«

Efter denne opfordring skal vi frem til 1898, 50-året for rejsningen, der fejredes med store fester såvel i Slesvig-Holsten som i Berlin. En betydelig del af de endnu bevarede dobbeltege synes at stamme fra plantninger i dette år. Da de plantede dobbeltege – i modsætning til de naturskabte – er et kunstprodukt, har de oftest forholdsvis kort levetid sammenlignet med normale egetræer. Hertil kommer, at de nordslesvigske træer – med en vis skam at melde – ofte blev udsat for hærværk.

I 1908 plantedes atter dobbeltege, men hermed var det også ved at være slut. Dog hædredes den plattyske digter J. H. Fehrs på sin 75 års dag med plantning af en dobbelteg i Itzehoe i 1912 [19]. Jævnside med plantninger af dobbeltege skete der plantninger af enkelte ege – i mange forskellige anledninger:

Den fransk-tyske krig gav anledning til plantninger af »Friedenseiche« og »Siegeseichen« mange steder i det nye tyske kejserrige, f.eks. i Augustenborg og Brarup Skov i Angel [20].

Ved siden af sejrsegen i Brarup plantede en dansksindet angelbo et kastanjetræ for at det hvert år kunne stå med røde og hvide blomster og vidne om et dansk sindelag i den nu preussiske landsdel.

Den fransk-tyske krig gav også anledning til andet end fredsege. Strategen bag det tyske felttog, general Moltke, blev æresborger i mange tyske byer, og han hædrede med plantning af Moltke-Eichen i 1871. Samme ære overgik Bismarck på hans 80-årsdag i 1895, og det var derfor naturligt at følge linjen op med plantningen af Centenar-Eichen i 1897 på 100-årsdagen for Wilhelm I's fødsel [21].

Det er ikke tilfældigt, at det blev egen, som især anvendtes som mindetræ. Egen er blandt træer, hvad ørnen er blandt fugle og løven blandt dyr. I kraft af styrke, skønhed og livslængde var egen den højst værdsatte træart både i Grækenland og Rom. Egen indgår i den nationale symbolik næsten overalt i Europa, men sikkert ingen steder i så høj grad som i Tyskland. Her findes den på de militære udmærkel-setegne og i talrige våbenskjolde, f.eks. slægten Bismarcks [22].

Danske egesymboler

Egens anvendelse i den nationale symbolik gør, at den kan repræsentere talrige dyder som tapperhed og styrke, borgerånd og fædrelandskærlighed. Derfor blev egen heller ikke opfattet af danskerne som et specielt tysk symbol. Selv om bøgen nok må betragtes som det danske nationaltræ, så møder vi alligevel egetræer gang på gang i dansk poesi, på mønter og som erindringstræer. Især i de sønderjyske sange vimler træsymbolikken og egene:

Er Egen end fældet, der kneiste prud
See Stubben staaer
og frodigt den skyder de friske skud
(Edv. Lembcke 1819)

»Der er styrtet en eg
i den stormslagne Lund«
(Vald. Rørdam 1906)

Mangen eg er for uvejret segnet,
men endda er vi frejdige i hu
(Johan Ottosen 1890)

I sin glæde over afstemning og genforening plantede en gårdejer i Pøl på Als i 1920 to egetræer i sin have [23]. Denne forkærlighed for samstillingen af egetræer og Sønderjylland genfinder vi også efter 1920. Ved en del genforeningssten plan-tedes egetræer, men undertiden også egetræer alene [24]. De kunne opfattes som billede på en af de berømte sange fra udlændighedstiden:

Vi er kun faa, men det er det samme,
vi er en Gren af den danske Stamme.
(»Farvel til Als«)

Fig. 4. Danske tvillingeegge. Træsnit fra 1865, billede på adskillelsen mellem Sønderjylland og Kongeriget. Dette motiv levede videre i Danmark og udnyttedes af Helge Rode i skuespillet »Moderen« fra 1920:

»Søndret folk er vokset sammen
i den store skæbnestund.

En er flammen, en er stammen,
en er glæden på vor grund«.

Ligesom egetræerne ikke blev forbeholdt den ene af stridens parter, blev frihedstræerne det heller ikke. Ideen om frihedstræerne levede videre i Danmark, hvor den dog ikke satte sig større spor i form af plantninger. Men til grundlovsdagen i 1864 – midt under krigen – udnyttede Chr. Hostrup motivet i et digt:

»Ja dit frihedstræ er Pantet
givet dig af Gud.
Det slog Rod, på Slettet Plantet
det skal vokse ud.
Stå når knust er Ørnens Rede
over Dannemænd sig brede
dækkes rigt med Løv og Blommer
i en ny Skærsommer.«

Kendte dobbeltege i Nordslesvig

De slesvig-holstenske dobbeltege synes ofte at trives dårligt i det overvejende dansk-sindede Nordslesvig. Kun få af dem er tilbage i dag.

Det nordligste kendte eksempel er en dobbelteg i Klovtoft, plantet over for amtsbanestationen i 1908. Den fik dog ikke lang tid at vokse i. En dag i juni var det

ene af træerne skåret af, og det andet vantrivedes. På årsdagen for oprøret 24. marts 1909 plantedes en ny dobbelteg, og Flensborg Avis skrev en lakonisk kommentar om, at træet måske ville have bedre held med sig denne gang. Men ved at referere sagen, gjorde avisen jo faktisk opmærksom på muligheden for at øve hærværk [25].

Ofte plantedes dobbeltegene uden for officielle bygninger som skole- og stationsbygninger, eksempelvis ved skolerne i Sød og Rinckenæs. I andre tilfælde udnyttede man naturligt groede dobbeltege og tog den til indtægt for ideen. Dette gælder bl.a. en forsvundet dobbelteg, der stod i Hørup præstegårdshave. Træets anseelige højde viser, at det ikke kan være plantet i 1898, og i 1848 sad den kendte dansk-sindede Chr. Schwensen som præst, og der kan ikke være sket plantninger i hans tid i embedet (1845–1891). Også i præstegårdshaven i Sottrup stod en naturvokset dobbelteg.

I Augustenborg plantedes en fredseg i 1871 – beskyttet af et højt gitter for at hindre hærværk. I 1898 fik hertugbyen også en dobbelteg. Den blev forevist som en af byens seværdigheder, når skolebørn fra Sønderborg var på deres årlige udflugt. Af lærerne blev dobbeltegene fremhævet som et billede på »Up ewig undeelt«, og en eller to af de slesvig-holstenske sange blev sunget af skolebørnene ved træet [26].

I Broager fandtes to symboler på den slesvig-holstenske fællesskabsfølelse. Ved kirken var der rejst to granitsten, som sammenholdtes af en jernkæde med en plade, hvorpå der stod »Up ewig ungedeelt«. På en plads omtrent midt i byen stod en dobbelteg, som plantedes 1898. I 1920'erne og 30'erne blev det af byens danske drenge anset for at være fejdt at søge tilflugt i træet, hvis man skulle undslippe kammerater eller de voksne. Ingen danske drenge skulle benytte sig af de slesvig-holstenske træer [27]. Dobbeltegen i Broager var et smukt og velvokset træ, og det modbeviste således påstanden om, at træerne ikke kunne trives i dansk jord. Også i 1908 plantedes dobbeltege i Nordslesvig i enkelte tilfælde under overværelse af skolebørn og med musikledsagelse fra det lokale brandværn.

De slesvig-holstenske dobbeltege efter 1920

Siden 1920 har interessen for dobbeltege ikke været stor, hverken syd eller nord for den nuværende grænse. Symbolets indhold – et forenet selvstændigt Slesvig-Holsten – er der ingen dækning for, hverken statspolitisk eller folkeligt. Træerne får derfor oftest lov at stå helt upåagtede, da de fleste af os ikke skænker disse minder fra landsdelens omskiftelige historie nogle tanker.

I 1945 fjernedes adskillige tyske mindesmærker i Nordslesvig, her iblandt dobbeltegen i Broager. Også syd for grænsen var der fjendskab mod træerne. Den kommunistiske borgmester i Fresendelf v. Svarvsted besørgede således egenhændigt træfældningen her [28].

Dobbeltege som udsmykning

Træerne anvendtes også som motiv på trykte billeder, på pibehoveder og på kaffekopper. Herved kom dobbeltegene til at indtage en plads svarende til »de sønderjyske piger«. Den største udbredelse fik symbolet imidlertid i genforeningsåret,

Fig. 8. 50-Pf-seddel, Avnbøl Kommune i Sundeved. På den »tyske« side synes egestammerne - trods påskriften »Up ewig ungedeelt« at vokse fra hinanden. På den »danske« side splittes dobbeltegene med hammer og kile. Tegneren er ukendt. Pengesedlerne kendtes ugyldige, bl.a. fordi de manglede numre. (Begge pengesedler tilhører Museet på Sønderborg Slot).

1920. Det er i grunden forbavsende, at det ikke anvendtes på de tyske afstemningsplakater, hvoraf mange ellers slog på landsdelens slesvigske eller slesvig-holstenske særpræg. Men til gengæld brugtes egne som motiv på nødpengesedler fra Avnbøl. De udsendtes på privat initiativ af den tysksindede kommuneforstander Festersen, men sikkert i samarbejde med hans dansksindede nabo. Sedlerne forsøger at dele sol og vind lige i national henseende. På marksedlens tyske side finder vi en dobbelteg i et idyllisk landskab med en opstående sol. På den ene 50 Pf-seddel anvendes dobbeltegene på begge sider. På den tyske side flankeret af »Up ewig ungedeelt« og på den danske side er en hammer (= folkeafstemningen) ved at kile dobbeltegene fra hinanden. Symbolikken er klar for enhver.

Fig. 9. Pibehead i porcelæn med to egestammer med fælles krone og hertugdømmernes våbenskjolde. Indskrift: Theures Land, du Doppel-Eiche/Unter eine Krone-Dach/Stehe fest und immer weiche/Wie der Feind auch dräuen mag. (Tilfører Museet på Sønderborg Slot).

Fig. 10. Porcelænskop. To ege med fælles krone og det slesvig-holstenske våbenskjold og faner. Indskrift: Ungedeelt. 1460. Efter E. Schlee: Schleswig-Holstein auf alten Porzellan. Neumünster 1968.

Efterskrift

Ved denne gennemgang af træer som symbolbærere har det været hensigten at gøre opmærksom på en upåagtet del af vores landsdels kulturhistorie og at vise, hvorledes de samme motiver og symboler udnyttedes med stor effekt af to stridende parter. Også den oprindelige idé bag træplantningen – hyldest til friheden og ønsket om at sætte et varigt minde – var fælles.

Udgangspunktet var egetræer, plantet som symbol på den slesvig-holstenske fællesskabsfølelse og til minde om den slesvig-holstenske rejsning. Men gennemgangen af symbolikken bag forskellige træplantninger har vist, at der er noget alment menneskeligt at rejse træer – efterslægten til gavn, glæde og ihukommelse.

Piet Hein har udtrykt dette i et smukt digt:

»Du skal plante et træ
 du skal gøre en gerning,
 som lever når du går i knæ,
 en ting som skal vare
 og være til lykke og læ«.

Det faldt i Hans Neumanns lod at plante mange træer; de fylder en hel lund og kan beses bl.a. i det nye museum i Dalgade 7, Haderslev.

Foreløbig fortegnelse over kendte dobbeltege.

Nordslesvig

1. Augustenborg (nu forsvundet)
2. Broager (fældet i 1945)
3. Egersund, privat have (naturgroet, kun 1 stamme tilbage)
4. Hørup Præstegårdshave (naturgroet, nu forsvundet)
5. Klovtoft Station (nu forsvundet)
6. Rinkenæs gl. skole (kun 1 stamme bevaret)
7. Rinkenæs, strandeng (måske naturgroet)
8. Sottrup Præstegårdshave (måske naturgroet)
9. Sæd gl. skole, i dag tysk skole (bevaret)

Sydlesvig

1. Arrild på Angel (bevaret)
2. Behrendorf (bevaret)
3. Bergenhusen (tvivlsom, ar kan ses)
4. Bohmstedt v. Hattstedt
5. Bollingsted (bevaret)
6. Brarup på Angel (forsvundet)
7. Børm (tvivlsom, ar kan ses)
8. Dörpum (tvivlsom, ar kan ses)
9. Ellingsted v. Hollingsted (bevaret)
10. Faulück (bevaret)
11. Gammellund (bevarede dobbeltege sammen med mindesmærke for 1. og 2. verdenskrig)
12. Goltøft (forsvundet)
13. Haddeby Kro (bevaret)
14. Hohn v. Rendsborg (bevaret)
15. Hollingsted v. Trene (den ene forsvundet, to nye ege plantet 1976)
16. Hysby Mølle - Dannevirke, i en vejgaffel (kun 1 tilbage)
17. Immensted v. Husum (kun 1 stamme tilbage)
18. Ipland v. Treiå (bevaret)
19. Isted Hede v. Svendshøj (nymalet sten, bevaret)
20. Joldelund, nær v. kirken (bevaret)
21. Kius (bevaret)
22. Koldenbüttel, Ejderstedt (måske fra 1898)
23. Ladelund (kun 1 tilbage)
24. Loit, 2 stk., en ved hver ende af landsbyen (bevarede)
25. Lyksborg-Ves (kun 1 bevaret)
26. Brebel - Loit, i en vejgaffel mod Steinfeld (bevaret)
27. Neu Duvenstedt v. Bisstensee
28. Oldersbeck v. Husum (bevaret)
29. Olderup
30. Rendsborg, v. sparekassen (bevaret)
31. Risum (bevaret)
32. Rantrum, privat grundstykke (kun 1 bevaret)
33. Rundhof (bevaret)
34. Rødemis v. Husum (kun 1 stamme tilbage)
35. Schuby v. Slesvig (bevaret)
36. Sdr. Brarup
37. Sdr. Løgum (bevaret)
38. Slesvig, Tiergarten
39. Steinfeld

Fig. 11. Hollingsted. Kun en eg bevaret af en plantning fra 1908. Kroen i baggrunden hedder »Zur Doppeleiche«. (Foto: Museet på Sønderborg Slot).

- 40. Svarvstedt (plantet af den lokale skole)
- 41. Twedt (bevaret)
- 42. Ulsnis
- 43. Wasserschleben
- 44. Wagersfott (bevaret)
- 45. Sandbek - Rabenholz, i vejgaffel mod Gulde (bevaret)
- 46. Viöl
- 47. Wohlde v. Trene (bevaret)

For hjælp og oplysninger til denne foreløbige liste rettes en varm tak til gårdejer Olav Bonefeld, Snogbæk, lærer Uwe Hardt, lærer Herman Hencken i Treia, Fru Lorenzen, Ubjerg, landbrugs-konsulent Christen K. Møller, Süder Brarup, overlærer Claus Nielsen, Sønderborg og læge H. Roesdahl, Tandslet. En helt særlig indsats med at finde sydslesvigske dobbeltege er ydet af landbrugskonsulent Henning Jensen, Hattstedt.

Siden redaktionens afslutning er der fremkommet oplysninger om dobbeltege – eller rester af dobbeltege – flere steder, bl.a. i Hestoft og Ahrenviöfeld. Læserne opfordres derefter til selv at supplere denne liste.

Noter:

- 1. Sv. Tito Achen, p 31.
- 2. Hans Trümpy, p 103.
- 3. Sv. Tito Achen, p 33.

Fig. 12. Hollingsted. To nye dobbeltege plantet 1976 ca. 100 m fra den oprindelige eg fra 1908. Stenen med indskriften »Up ewig ungedeelt« og »1848-1908-1976« er flyttet hertil. (Foto: Museet på Sønderborg Slot).

4. Hans Trümpy, p 107.
5. Th. Vogel Jørgensen, p 572.
6. Hans Trümpy, p 110 og 121.
7. Hans Trümpy, p 111.
8. V. J. Brøndegård, p 291.
9. Opt. af Jes M. Jessen. 1913. Han har set skikken praktiseret bl.a. i Klipleve og i Vollerup på Als. DFS. 1906/43.
10. Otto Mensing. II, p 496.
11. Henrik Ussing, p 119 og Sdj. Må. 1939, 16. årg., p 67.
12. V. J. Brøndegaard, p 292.
13. Sønderjysk Månedsskrift. 1934, p 185.
14. På bymuseet i Slesvig findes der en Gouache, forestillende »die zweifache Eiche in Bosquet zu Louisenlund«, signeret D. Voight 1970.
15. Heering, p 24.
16. Forfatteren er i kraft af dansk fødsel og opdragelse part i sagen og bevæges derfor på en anden måde af Grundtvig end Chemnitz, og det modsatte synes at være tilfældet ved forespørgsel blandt tysksindede.
17. Stambladet, p 62.
18. Dr. L. Meyn's Sch.-Hol. Landwirtschaftl. Taschenbuch, Itzehoe 1865 - oversættelse ved forfatteren.
19. Die Heimat, 1912, p 202-03.

Fig. 13. Postkort udsendt på 50 års dagen for rejsningen 24. 3. 1898. (Tilhører Museet på Sønderborg Slot).

20. Sdj. Må. 1937-38, Bind 19, p 130 og Jydske Tidende 29.09.1952.
21. Heering, p 19.
22. Sv. Tito Achen, p 44.
23. Olav Bonefeld i en artikel i Jydske Tidende 23.03.1975.
24. V. J. Brøndegaard, p 291.
25. Flensborg Avis 1909.
26. Fhv. havneformand Niels Knudsen, Sønderborg (opt. fra 1971 i Museet på Sønderborg Slot).
27. Overlærer Claus Nielsen, Sønderborg. (Opt. fra 1973 i Museet på Sønderborg Slot)
28. Lærer Herman Hencken i Freia, født i Fresendelf (i brev af 26.07.1978 til Museet på Sønderborg Slot).

Litteratur:

- Achen, Sv. Tito: Symboler omkring os. (Kbh. 1975)
- Anderegg, Suzanne: Der Freiheitssymbol. Ein Rechtssymbol im zeitalter des Rationalismus. (Zürich 1968)
- Brøndegaard, V. J.: Folk og Flora, Dansk Etnobotanik, I. (Kbh. 1978)
- Die Heimat: (Månedsskrift) 1912.
- Forstbotanisches Merkbuch, IV Provinz Schleswig-Holstein. (Berlin 1906)
- Heering, W.: Bäume und Wälder Schleswig-Holsteins. (Kiel 1906)
- Jørgensen, Th. Vogel: Bevingede Ord. 5. udg. 1975.
- Mensing, Otto: Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch 1-5. (1928)
- Stambladet 1964 (Haderslev 1964)
- Trümper, Hans: Der Freiheitsbaum. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 57. Jahrg. (Basel 1961)
- Ussing, Henrik: Årets og Livets højtider. (1925)
- Vejlager, Johs.: Genforeningsmindesmærkernes Historie. (1939)

Fra gårdslagtningens tid

AF H. P. JENSEN

Med de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet kom der opbrud i et ældgammelt landskabsbillede. Siden jernalderen var bosættelsen på landet sket i tæt sammenbyggede landsbyer med få og spredte enestegårde som undtagelse. Mellem landsbyerne lå vældige overdrev i hede, mose og krat.

Ved udskiftningen skete i reglen en vis opdeling af enkelte gårde og udflytning fra landsbyen for at lette den hensigtsmæssige og individuelle jordfordeling. Mange-steds flyttedes landsbyens kådnere ud i såkaldte kådnergader. En tendens til at tvinge indersterne i de jordløse huse ud mod bymarkens grænser kendes også [1].

Det gamle Haderslev amt gik fra Lillebælt til Vadehavet og omfattede også Hviding herred. Mange udskiftningsakter fra amtet viser, at opdeling eller udstykning var af begrænset omfang. Når overdrevene fordeltes på landsbyernes oprindelige gårde, kunne den enkelte gård få et meget betydeligt tilliggende. I nutidsflademål kendes mange gårde på mellem 100 og 200 hektar og endog mere. Meget af denne jord henlå naturligvis udyrket i lange åremål [2].

Ved fordelingen af visse goder måtte der ses bort fra det hensigtsmæssige i jordfordelingen. Det gjaldt skov, mose og fremfor alt eng. Her skete en parcellfordeling, der ofte er bevaret op til vor tid. De gårde, der fremstod af udskiftningsprocessen, havde således passende ager ved gården, spredt liggende parceller skov, mose, eng og endelig store udyrkede arealer, der som lagkagesnit kunne strække sig ud fra landsbyen med bylavets grænser. Så ringe udnyttede disse tilliggender var, udgjorde de en stor reserve [3].

Der kunne gøres direkte brug af denne reserve ved at tage nyt land under plov eller lægges hen i græs, dersom ejeren magtede hede-brydningens slidsomme proces. Arealerne kunne vel også give et vist udbytte ved fårehold, tørveskæring, lyngslet, pletgræsning, bærplukning og bihold, men de store ting var det ikke. Med stigende folketal op gennem 1800-tallet kom der behov for jord til bolig og erhverv, og de udyrkede arealer fik nu en anden værdi. De lod sig udpagte eller sælge. Ved salg var betalingen ofte lavt forrentede pantebreve, hvis afkast dog langt oversteg det ekstensive landbrugs [4]. En stor vandring gik mod landsbyernes udmarker og mange selvstændige brug opstod. Et endnu større antal jordløse huse byggedes, ofte uden at der var sket særskilt matrikulering. Den preussiske matrikulering i 1870'erne striglede og regulerede på disse forhold. Dens originalkort viser en forbavsende stor og spredt bebyggelse på mange egne. Siden er mange af de isoleret liggende og nødtørftigt byggede »brændevinshuse« forsvundet.

Denne lange og store proces faldt forskelligt ud fra egn til egn. Jo bedre en landsbys jord var som helhed, jo færre frasalg skete der. Jo ringere eller jo mere uensartet jorden var, jo hurtigere gik opdeling og udstykning fra hånden. En middelvej

kan også ses: Ved frasalgene kunne der rejses kapital og kræfterne koncentreret om bygninger og den nærmest liggende jord.

Kontakten mellem jordejer og mulig køber har ofte beroet på tilfældigheder. Gårdens karle giftede sig og fik lov at købe jord af husbond. Tilfældige aftægts- og våningshuse fik tillagt jord. Overalt stræbtes efter ophold til den uvurderlige ko, geden og et par får. Engang bygget kom husene i handel og nye folk dukkede op på de gamle udmarker. Det kunne være slidere, der under de hårdeste vilkår præsterede det overordentlige. Det kunne også være fakkelløjttere, der fristede en kummerlig tilværelse.

1800-tallet bragte statsbankerot og flere økonomiske kriser. Udskiftningssslægterne sad imidlertid forbavsende støt langt op i århundredet. De havde noget at tære på, nemlig de store jordreserver.

En gammel proces begyndte så at slide på slægterne. Spredernes tid var kommet, som den kan eftervises i så mange landsbyers historie fra 1800-tallet. Den enkelte var nu også kun henvist til sig selv, hvor det gamle landsbyfællesskabs solidaritet havde støttet den svage. Vigtigere var dog de store tekniske fremskridt og de økonomiske omskiftelser i slutningen af 1800-tallet. Det gamle landbrug havde været næsten selvforsynende, haft en traditionel drift gennem generationer, haft overskuelige pengeudgifter og i reglen kunnet ordne generationsskiftet over aftægten. Nu måtte driften stilles om. Der krævedes investeringer, der måtte finansieres ved lån, der skulle forrentes og afdrages. Skatterne voksede og lå for en stor del som grundskatter. Ønsker om levestandard som i byerne trængte sig på. På de gamle dage flyttede folk nu til bys, byggede hus og levede af rentekapital. Fra omkring 1850 trænger pengeøkonomien voldsomt frem i landbruget, en tid formidlet af lokale velhavere, senere af sparekasser og banker og derefter af kreditforeninger [5].

Denne stadige proces skete undertiden i ryk forårsaget af de svære landbrugs-kriser i 1870 og 80'erne. Mange måtte gå fra gårdene, konkurser var ikke ualmindelige. Udvandringen under fremmedherredømmet gav et stort udbud af jord. Alligevel må det undre, hvor lavt fast ejendom takseredes f.eks. i dødsboskifter [6].

Tiden fra 1880 op til første verdenskrig var derfor et tidehverv i sønderjysk landbrug. I næsten enhver landsby kan man konstatere en stor udskiftning i ejerforholdene og typisk ofte på byens oprindelige gårde. Afløsningen på disse gårde kom mængdesteds fra. Fra Danmark, Sydslesvig og Holsten og jævnlige fra fjerne egne i Tyskland. En overvejende fremmedgørelse skete dog ikke. De fleste nye på de gamle gårde var slutteligt landsdelens egne. Husmænd købte gårde, dygtige mennesker arbejdede sig op, og yngre brødre, der før måtte søge ud af landbruget, kunne nu komme for på en udstykket ejendom, selv om stamparcellen var gået tabt for slægten. Der skete således en vis spredning af ejendomsretten.

Handel med fast ejendom kræver i reglen en professionel formidlervirksomhed, altså ejendomsmæglerens eller ejendomshandlerens. I det gamle landbrug var dette virke næsten ukendt, til gengæld kom der nu et hurtigt og stærkt behov for det. Dette forhold er grobunden for det, der blev kaldt gårdslagting. Det blev nu et erhverv at købe landbrugsejendomme. Var man kapitalstærk kunne der købes for-

delagtigt. Videre salget kunne have forskellige forløb. Jævnligt klædtes det købte skånselsløst af for besætning og inventar, der altid let har ladet sig gøre i penge.

Selve den faste ejendom kunne sælges på auktion, som gårdslagteren bød ind til. Kunne han lade nogle penge stå i frasalget, eller var der særlige herligheds-værdier, kunne der ofte sælges med god fortjeneste. Det var almindeligt, at gårds-lagteren gik det købtes nabolag igennem og forhørte sig om købsinteresse. De spredte parceller skov, mose og eng lod sig ofte let sælge. Flere af naboerne havde måske allerede kig på den ene og den anden mark. Jævnligt blev der også sigtet efter en bedre jordfordeling. Bygningerne kunne sælges som bolig eller blev tilbage med nogen jord som en svag skygge af ødet storhed. Tit kom der noget gavnligt ud af de mange transaktioner. På den anden side var sælgerens skæbne ofte tragisk, når der intet var til overs. Gårds-lagteren kunne have endog ublu fortjeneste, men kunne også løbe ind i tab, når han havde forregnet sig eller løb ind i en lokal uvilje mod manipulationerne.

Salgsproceduren kunne tage lang tid. En høst skulle afventes, en solid køber skulle støves op og vanskelige naboforhandlinger overstås. Den drift, der da stod på, havde et dårligt rygte og var tit ren og skær plyndring. Gårds-lagteren var selv i knibe, særligt hvis hans køb var sket ved lån, der skulle forrentes. Jordskat-terne var der, og fik ejendommen først et dårligt ord på sig, trykkede det prisfor-holdene. Der kunne udspinde sig en nervekrig mellem gårds-lagteren og mulige, kapitalstærke købere. Udvejen kunne så være en eller anden skruet byttehandel til et andet objekt. Mange andre krumspring blev også forsøgt, og gårdhandlerstan-dens kvalitet måtte blive ringe. Mange gårds-lagtere fik selv en krank skæbne.

På grund af financieringsbehovene kunne der sidde pengestærke folk i baggrun-den, der ikke selv ville gøre fingrene snavsede. Pengeinstitutternes tal og evne var endnu begrænset, og de tingbogsmæssige forhold kunne være uoverskuelige. Få var øvede i salgsforhandlinger uden for en snæver familiekreds. Den lette kontakt til et marked via annoncer og autoriserede mæglere kendtes ikke. Alligevel havde gårds-lagtingen sine positive sider. Gårds-lagteren kunne formidle generations- og ejerskifter, der ellers ville være endt i regulære konkurser. De mange magelæg og ud- og frastykninger resulterede mængsteds i en bedre jordfordeling og derfor stigende udnyttelse af landbrugsjordens ressourcer. Endelig var en strukturændring nødvendig, og tingene måtte gå deres gang. At det skete med store menneskelige og økonomiske bivirkninger hørte den tid til.

I nationalitetskampen kunne dette virke være af meget stor betydning. Den preus-siske stat begyndte at købe jord op i stor stil efter 1900. Længe før var en tysk ind-vandring søgt begunstiget, og penge lugter som bekendt ikke. Det var derfor væ-sentligt, om det var danske eller tyske, der optrådte som gårds-lagtere, idet det dog var almindeligt, at man først søgte inden for egne rækker. Mange gårds-lagtere var slutteligt også hæderlige forretningsfolk, der udnyttede en forretningsmulighed, der lå i tiden. I øvrigt er dette omfattende og betydningsfulde felt kun undersøgt i ringe grad.

Det har derfor været et sandt held at finde en regnskabsbog med udførlige oplys-ninger om et stort antal handeler i tiden 1896–1913 [7]. Bogen er ført for et kom-

pagniskab af ejendomshandlere eller gårdslagtere med et vekslende antal deltagere. Nationaliteten har overvejende været dansksindet. Forretningsområdet har været hele Slesvig, men overvejende den østlige del af Nordslesvig.

Der er ført cirka 150 sider i regnskabsbogen. De fleste handler har kun tal for køb, salg og omkostninger, men en del ejendomme har været holdt i længere tid. Her foreligger der detaljerede driftsregnskaber. Enkelte ejendomme har været ejet i flere år, og enkelte objekter har haft særligt interessante omstændigheder. Næsten alle transaktioner foreligger afsluttede og kan således bedømmes endeligt. – Trist er, at denne regnskabsbog er den eneste tilbageblevne af vistnok en 10–12 stykker af samme art. Godt er, at i hvert fald én er bevaret.

Den 1. april 1896 anlagde Firma Chr. Kock & Compagni en regnskabsbog, der kostede 1,35 Mark. Efter god tysk skik indledtes den på første side i gotiske bogstaver således:

Mit Gott

Firmaet bestod af gårdejerne Heinrich Christian Kock, Oksenvad, og Hellen Bothildus Mygind, Øster Lindet. En løseret tilknytning til firmaet havde en årrække Hans Jørgen Hørlick, korn- og foderstofforhandler i Over Jerstal og senere i Aabenraa, samt handelsmand Frederik Bohfeldt, Haderslev.

Lejlighedsvis har andre også deltaget i firmaets transaktioner, formodentlig som finansiers af enkelthandler. Firmaets formål var ejendomshandel eller rettere sagt gårdslagtning. Der forekom også kommissionshandel og handel med byejendomme.

Hovedbogen blev ført til juli 1913, hvor kompagniskabet synes opløst. I de forløbne 17 år medvirkede firmaet i cirka 90 handler. Tallet kan ikke opgøres nøjagtigt, da mange forretninger medførte byttehandel og magelæg, så det er vanskeligt at skille den ene transaktion ud fra den anden. Den samme uklarhed hviler over de omsatte pengesummer. De fleste handler er berigtigede kontant. Byttehandel og magelæg er ikke altid sat til penge. I cirka 75 af ejendomshandlerne har den rene købesum kunnet afgrænses og opgøres til 4.062.000 Mark. Omregnet til vore dages inflationspenge er der tale om meget betydelige beløb.

Ved de fleste handler er der regnskab for en ejendoms køb og salg. Regnskabet er afsluttet, så man klart kan bedømme vinding eller tab. En del af ejendommene har kun været ejet et ganske kort tidsrum, mens en del har været ejet så længe, at der har foreligget en drift, der måtte bogføres uafhængigt af selve ejendomshandlen; også her er tallene til tider ganske betragtelige. Særligt ved de sidste handler kan det være vanskeligt at vurdere slutresultatet. At der har foreligget tab ved en række handler er uomtvisteligt.

Købene måtte i reglen finansieres ved kortfristede og efter tiden dyre lån. Vekslerformen har ofte været benyttet. Haderslev Bank og Den Nordslesvigske Folkebank i Aabenraa har ofte været inde i billedet. I øvrigt er banker og sparekasser over hele Nordslesvig blevet benyttet uanset nationalitet. De fleste af de nævnte pengeinstitutter er forlængst forsvundne eller har fået andre navne. Den store tyske bank i Nordslesvig, Schleswig-Holsteinische und Westbank, er nu Westbank i Hamborg.

Christian Kock & Co. fotograferet sidst i 1890'erne.

Fra venstre mod højre:

1. *Hans Jørgen Hørlück (ca. 1860-ca. 1930). Lærersøn fra Fyn (8). Korn- og Foderstofhandler i Over Jerstal og senere i Åbenrå. Gik fallit sidst i 1890-erne og emigrerede til USA. Tilbragte sine sidste år i København. Dansksindet.*
2. *Frederik Bohnfeldt (1850-1901). Født i St. Andst og død i Haderslev. Handelsmand og kommissionær. Dansksindet.*
3. *Heinrich Christian Kock (1855-1925). Gårdejer og handelsmand bosiddende på Oksenvadgård i Oksenvad. Tysksindet.*
4. *Hellen Botildus Mygind (1847-1913). Født på Ørnbjerg Mølle. Efter en alsidig uddannelse nedsatte han sig i 1873 som gårdejer i Øster Lindet og fik senere også præstegården i forpagtning. Anerkendt kreaturopdrætter. Begyndte gårdhandel i 1894 sammen med Heinrich Christian Kock og arbejdede i perioder sammen med Hans Jørgen Hørlück og Frederik Bohnfeldt. Kompagniskabet blev afbrudt ved hans sygdom og død i sommeren 1913. Dansksindet.*

Uanset nationalt sindelag arbejdede kompagniskabet gnidningsløst sammen med økonomisk udbytte for øje. Maren Kirstine Holm i Øster Lindet gav denne bramfri karakteristisk af gårdhandel: Pæng å pæng. Winne det gæe om pæng, skir de old i jen pott.

Der har været mange udgifter ved handlerne. Der blev rejst meget og langt. Sagsfører og landmåler har været nødvendige i de fleste handler. Auktionsforberedelserne har også kostet.

Det rette udbytte af firmaets regnskabsbog ville forudsætte, at den enkelte ejendom blev fulgt i artikel- og matrikelbog både før og efter det registrerede handelstidspunkt til regnskabsbogen. Det ville også være nødvendigt at lokalisere den enkelte ejendom og skaffe sig oplysninger om de forskellige ejeres omstændigheder. Magelæg og byttemidler burde analyseres. Bortset fra tidskravet er mange af oplysningerne nu umulige at opspore. De, der havde indsigt i sådant på en egn, er forlængst døde. Ved denne lejlighed er derfor kun foretaget en løselig gennemgang af et antal handler og den ene og den anden karakteristiske detalje er trukket frem.

Regnskabsbogen nævner mængder af stednavne, gårdnavne og personnavne. Når disse navne ikke er sted- og tidsfæstede og fundet frem i korrekt form, bliver der noget uvirkeligt hængende ved bogens oplysninger. Der nævnes f.eks. et stort gårdkompleks i Sydslesvig: Westerholz-Vollersdorf. Der handles gentagne gange om et lille landsted Solitude ved Flensborg fjord. Der forekommer en stor gård i Sydslesvig: Løppenthiin. En anden kaldes Ausacker. Der nævnes kroer i Jerrishøj og Klues. En gård, der har været rift om, er Martin Bramsens gård i Sillerup. Det samme gælder Schmidts gård i Frøruprød og Langheims i Ejsbøl. Tal og navne ville først få indhold, hvis der var lokalkendskab til stede. Man må derfor nøjes med tallene og den smule, navnene fortæller.

Omkring århundredskiftet sygnede mange gamle landsbykroer hen i konkurrence med stationsrestauranterne og den lette færdsel til købstæderne. Da møllevangen hævedes, og mange gårde fik egen petroleumsmotor, gik det møllerne ligeså. Kroer og møller blev derfor handlet livligt. Den tilhørende jord var tit velbeliggende for kroernes vedkommende og af god bonitet for møllernes, den kunne altid sælges. Bygningerne kunne bruges til bolig, men den oprindelige erhvervs-værdi var skrumpet ind. Christian Kock & Co. handlede syv kroer og tre møller, deriblandt så kendte navne som Frydendal kro på Als, Mølby og Jels kroer, Kravlund kro og Jels mølle.

Regnskabsbogens første handel er købet af en gård, der kun kaldes Jægerup. Købesummen var 22.300 Mark. Den byttedes med den H. Schwennske gård i Niehus. Slutresultatet var en fortjeneste på 2.000 Mark.

I 1898 købtes blandt andre Chr. Refslunds gård i Gestrup for 50.500 Mark. Der blev en stamparcel tilbage, der købtes af Jes Bergholdt. Frasolgt jord blev fordelt byen rundt.

I 1899 handlede Jes Asmussens lille gård ved Agerskov. En af de parceller, der frasolgtes, blev købt af sadler Friedrich Troost for 400 Mark. Det var den kendte »Spitz«, som Troost mente doch kein Spitz war, fordi der kunne stå to katøfle i spidsen.

Samme år handlede Frydendal kro, der kostede 74.000 Mark, og som bragte en god fortjeneste.

Den største handel i regnskabsbogen var køb og salg af gårdkomplekset Westerholz-Vollersdorf. Der købtes for 216.000 Mark af en gårdejer Backleben og solgtes

til en grev Moltke. Det var også firmaets bedste handel. Hvordan de store summer er rejst, fremgår ikke af regnskabet.

Solitude ved Flensborg fjord må have været et lille kønt landsted. Det byttedes med en ret stor gård Ausacker. Det er to handler, hvor trådene vanskeligt lader sig udrede. Både Westerholz-Vollersdorf og de to sidstnævnte ejendomme gav anledning til lange mellemregningskonti, hvor indtægter ved salg af løsøre og besætning og udgifter til tilsåning, reparationer og folkeløn forekommer. Firmaet har haft mange malerregninger. Et gammelt ord siger jo også, at en ejendom kan komme pænt op i værdi alene ved oprydning, kalkning og maling. Det ses også at Kock og Mygind har slået sig ned nogle dage på en ejendom for at rydde op og pynte på udseendet. Der er udgifter til bortkørsel af »skrammel«. Glarmestre har isat hundreder af ruder, og smede har arbejdet længe med at få pumpe og brønd i orden, så det kunne siges, der var rigeligt og godt vand. Flere gange forekommer »udsmidning« af beboere, når firmaet havde fået et lille Christiania på halsen.

Hvor firmaet har erhvervet ejendomme i Haderslev østeramt har den gode jord bevirket hurtige salg. Vejrliget kunne spille en rolle. Det var ikke så godt at hænge med aljord i en tørkesommer. – Handel med huse, både på landet og i byer, sker en enkelt gang, endog et par udlejningsejendomme i Flensborg. Her har firmaet været på ukendt grund og ikke haft videre held med sig.

Kro- og møllehandlerne har altid været komplicerede. Klues kro måtte således drives en tid. Leverandør af stærke varer var Hermann G. Dethlefsen, Flensborg. Til sidst blev den byttet bort mod gården Løppenthiin. Denne handel løb over mere end tre år.

En enkelt lille gård i Agerskov by, Hans L. Hansens, har kunnet følges parcel for parcel. Ejendommens stuehus stod som nabo til M.S.E. administrationsbygning indtil for få år siden.

Det er interessant at drage sammenligninger fra regnskabsbogens tal til tal fra normale gårdhandler og til de offentlige taksationsværdier, de sidste ligger jo i reglen betydeligt under handelsværdierne. Ejendomspriserne steg fra 1890'erne og op til første verdenskrig. Alligevel må de tal, der opereres med i Firma Chr. Kock & Co.'s regnskabsbog, forekomme høje. Årsagen er sandsynligvis, at de handlede ejendomme var højt behæftede, og at deres ejere simpelthen var kørt fast. Afklædt og stykket ud „altså »slagtet«, kunne sådanne ejendomme bringe noget mere end et samlet normalt salg. Med stigende kreaturpriser havde både landmænd og handelsmænd, der græssede, gavn af en ekstra græsfenne og var villige til at betale for den.

Der kan kun skønnes om den samlede fortjeneste på de mange handler, men en guldgrube har firmaet næppe været. De enkelte parthavere har nok tjent nogle tusind mark årligt, og pengene var jo anderledes værd dengang. De har haft et interessant liv, rejst og set meget, forhandlet og parlementeret med mange ellers ubekendte. Der har nok også været lidt sport i foretagendet. Regnskaberne er omhyggeligt ført og stemt af handel for handel. Kompagnonerne har øjensynligt arbejdet godt sammen.

Firmaet Chr. Kock & Co. træder frem i den efterladte regnskabsbog som ordent-

lige folk i en branche, hvor meget flød. Mere drister denne fremstilling sig ikke til at slutte. Men firmaet har kun været et lille kapitel af den vældige gårdslagtning, der gik hen over Nordslesvig op til første verdenskrig. Det er mærkeligt, at dette emne ikke forlængst har interesseret faghistorikere, også de nyeste. Her er jo kapital, krise og profit. Der er noget for marxister og noget for folk, der også interesserer sig for mennesker.

Noter:

1. Skildret af Jørgen Fausbøl i Minder fra Branderup Sogn og Roost. 1911 på side 120.
2. Her og i det følgende er i det væsentlige anvendt udskiftningsakterne for Hyrup by, Bevtoft sogn, 1791-92, der var en karakteristisk hedeegn med let bedømmelige forhold. Byens areal udgjorde omregnet ca. 1378 hektar fordelt på kun 8 gårde og to forbedelsessteder.
3. Hyrup bys største gård fik senere betegnelsen Hyrup bind I, blad 8, matr. nr. 1. Ved udskiftningen fik den:

Toftegrund	12	89	52	holstenske tønder
Agerland (og eng)	30	104	66	do.
Hede og braxning (jord, der kun dyrkes med mellemrum)	299	314	34	do.
Ialt	342	188	52	do.

omregnet til 230.50 hektar.

Ved udskiftningen af byens moser i 1815 tilkom yderligere ca. 8 hektar mose, og ved Hyrup skovs fordeling i 1845 cirka 1/2 hektar skov.

- Fra denne gård er i tidens løb udstykket 12 landejendomme og huse med mindre jordtilliggende, muligvis endda flere jordløse huse, der blev opført på jord, der ikke var særskilt matrikuleret, og som siden kan være forsvundne. – Stamparcellens restareal er nu 16,9513 hektar.
4. Per 1. maj 1848 udstedte gårdejer af Hyrup Hans Jørgen Riis sælge- og købekontrakt på et noget vesten for Hyrup by liggende hus med dertil hørende hedeland og mose, Tinglev kaldet. Den akkorderede sum 400 rigsdaler courant eller 640 rigsbankdaler sølv mønt var urealistisk høj. Til gengæld måtte den stå uopsigeligt i 10 år til 3% pro anno og kunne derefter afvikles med 100 rigsdaler courant årligt efter et halvt års opsigelse. Først når den fulde købesum var betalt, skulle der gives endeligt skøde.
 5. Se G. Japsen: De nordslesvigske sparekassers historie. 1970. Side 108-113 og side 175-179.
 6. Dyrslæge og gårdejer Rasmus Bjorholms dødsboanmeldelse 5. juni 1897 omfattede Bjorholmsminde, Gøtterup, Tislund sogn, med ca. 160 hektar tilliggende ansat til Mark 32.500,-, hvilket er forholdsvis lavt sammenholdt med værdien af indbo og beslag til mark 19.361,-. De kendte handler om Toftlundgård i Langetved, Skrave sogn i 1883 og 1893 skete til købesummerne Mark 31.500,- og 32.000,- med et tilliggende på 132 hektar god jord og efter tiden gode bygninger.
 7. Regnskabsbogen opbevares af gårdejer Holger Mygind Bojsen, Mojbøl per Rødding, der har arvet bogen efter sin moder Petrea Bojsen, født Mygind, der var datter af Hellen Bothildus Mygind.
 8. Omtalt i Martin Refslund Poulsens: Minder, 1949.

Matthæus Theodor Bernhard Chemnitz, borgmester i Haderslev 1870-1895

AF OLAV CHRISTENSEN

I 1867 indlemmedes Slesvig-Holsten i Preussen, og den 14. april 1869 gennemførtes loven angående de i provinsen Slesvig-Holsten beliggende stæder og flækkers forfatning og bestyrelse, den såkaldte Städteordnung [1], efter hvilken der skulle afholdes valg af borgmester m.v., et valg den danske befolkning også måtte være interesseret i.

I en annonce af 18. november 1869, der foruden i nogle kommunale tidsskrifter indrykkedes i Flensburger Zeitung, Kieler Korrespondenzblatt og Altonaer Zeitung, blev borgmesterstillingen i Haderslev opslået ledig. Ansøgninger skulle indsendes inden fire uger, men da der kun indgik nogle få ansøgninger, udsattes fristen til den 15. februar 1870, hvorefter antallet af ansøgere var vokset til 14, hvoriblandt der foruden fra fungerende borgmester Lüders nu var fremkommet en ansøgning fra amtsdommer (underretsdommer) Chemnitz i Kappel.

Da Chemnitz i sin ansøgning giver en ret udførlig oversigt over sit levnedsløb, vil det være rimeligt at aftrykke ansøgningen, der er dateret den 13. februar 1870, i sin helhed i dansk oversættelse:

»Da jeg mente, at et bedre kendskab til det danske sprog måtte være nødvendig for den derværende borgmester end mit kun mangelfulde, har jeg ikke ladet høre fra mig på den første annonce om embedets ledighed. Men da ansøgningsfristen på grund af, at der er indgået for få ansøgninger er udskudt til den 15. ds., har jeg ikke villet undlade at fremsende en ansøgning.

Jeg er født den 11. august 1837 [2] i Burg på Femern og tog påsken 1863 eksamen i Kiel. Som den følgende tid har hele mit levnedsløb været omvekslende, idet jeg efter min eksamen først fungerede som sekretær ved Altona magistrat, derefter nogen tid på Bordesholm amtshus og på Husum amtshus, ligesom jeg allerede har været ansat i statstjenesten som konst. landskriver på Pelworm, som konst. bysekretær i Tønning og fra 1. september 1867 som amtsdommer i Kappel.

Mit eksamensbevis og en udtalelse vedrørende mit arbejde i Altona undlader jeg ikke at vedlægge i bekræftede afskrifter, og såfremt min ansøgning ikke bliver taget til følge, beder jeg ærbødigst om at tilbagesende bilagene.

Skulle en personlig fremstilling eventuelt være ønskelig, så man derved måske på den bedst mulige måde kan få et indtryk af graden af mit kendskab til det danske sprog, vil jeg gerne være rede til det.«

Et af magistraten og borgerkollegiet nedsat præsentationsudvalg indstillede følgende tre ansøgere til valg: amtsretsdommerne Chemnitz og Bachmann, Toftlund,

med hver seks stemmer, samt amtsretdommer C. von Clausewitz, Tønder med fem stemmer, idet én stemme var faldet på byens kommissariske borgmester Lüders. Herom oplyser Dannevirke den 16. april 1870, at »hele det tyske parti var enigt om ikke at ville beholde den nuværende konst. borgmester, som man, skønt man ikke kunne bestride hans flid og dygtighed, dog ikke yndede«.

Valget blev annonceret i Dannevirke den 19. marts 1870. Redaktionelt oplyses det samtidigt, at det tyske parti, selv om det i og for sig ikke havde noget imod Bachmann, dog var forbitret over den måde, han ved en enkelt mands indflydelse var kommet med blandt de til valget præsenterede, hvorfor det havde besluttet at stemme på en af de to andre kandidater, af hvilke den ene ganske vist havde den »fatale egenskab«, at han ikke kunne et ord dansk. Valget, der fandt sted 5. april 1870, foregik på den måde, at de stemmeberettigede borgere, i alt 394, skulle møde i valglokalet, teatret på Gammelting, og mundtlig afgive deres stemme på en af de tre kandidater, hvilket indførtes i en valgbook. Der blev kun afgivet 172 stemmer, hvoraf 114 faldt på Chemnitz, 57 på Bachmann og en på Clausewitz.

Da valget var offentligt, kan det af valglisterne ses, at enkelte danske, uanset at kommunalforeningen (den lokale danske vælgerforening) havde vedtaget, at danskerne skulle holde sig borte fra valget, dog har deltaget i dette, bl.a. købmand Niels Sehested Gyldenfeldt, der havde været rådmand fra 1855 til 1864, og som stemte på Bachmann, men næppe kan have gjort det på grund af et »afhængighedsforhold til tysksindede eller af andre lignende hensyn«, som Dannevirke mente om de enkelte danske, der havde deltaget i valget. Dannevirke meddelte, at der ifølge Nordslesvigsk Tidende var faldet flest stemmer på Chemnitz, og bladet tilføjede, at han »som bekendt ikke kan tale dansk og derfor vel må anskaffe sig en tolk for sin tilkommende virksomhed her i Haderslev, såfremt ellers regeringen bekræfter hans valg«.

Den 6. april meddelte magistraten regeringen i Slesvig, at Chemnitz var valgt til borgmester, men i skrivelsen, der var underskrevet af alle magistratens medlemmer, gjorde man samtidig opmærksom på, at Chemnitz i sin ansøgning havde oplyst, at han kun havde et mangelfuldt kendskab til dansk, men man måtte fremhæve, at et fuldkomment kendskab til dansk var nødvendigt, hvorfor man henstillede til regeringen, om valget kunne godkendes.

Dannevirke meddelte den 16. april, at bladet på grund af Kommunalforeningens omtalte henstilling om, at danskerne skulle holde sig borte fra valget, havde holdt sig fra en nærmere drøftelse »af dette mærkelige valg«; men man mente nu ikke at kunne fortsætte denne tavshed længere, såfremt man ikke ville udsætte bladet og danskerne for misforståelser. Bladet tog derfor ordet i en stor, helsides artikel, hvori det bl.a. hed: »Det forsikres – uden at være blevet modsagt – at vor magistrat, dvs. de tre rådmænd, har indstillet amtsdommer Chemnitz' valg til forkastelse, fordi han ikke er det danske sprog tilstrækkelig mægtig. At der hos det flertal af de tysksindede borgere, der har sat hr. Chemnitz's valg igennem, hersker stor forbavselse, for ikke at sige forbitrelse over dette skridt – hvilke følelser med stor ugenerthed er kommen til orde i Nordslesvigsk Tidende – er ganske naturligt, thi borgerskabets valgret bliver unægtelig temmelig illusorisk, når endog magistraten kan indstille en

*Fig. 1: M. T. B. Chemnitz, borgmester i Haderslev 1870-1895.
Fotografi på Haderslev Rådhus.*

af den selv præsenteret kandidat til forkastelse«. Senere skriver Dannevirke, at flere tyske blade havde antydnet, at danskerne skulle have i sinde at protestere mod valget af Chemnitz, fordi han ikke kunne dansk, men bladet kendte intet hertil og tilføjede, at »for os danske er den ene borgmester lige så god som den anden«. Endelig skal fra Dannevirkes lange artikel fremdrages, at en vælger i Nordslesvigsk Tidende havde påstået, at det overvejende flertal af borgerskabet havde vist, at det anså Chemnitz for den dygtigste af de præsenterede kandidater, men Dannevirke mente, at det var en vildfarelse, idet der her fandtes over 400 borgere, og af dem havde kun 114 eller lidt over en fjerdedel stemt på Chemnitz, og bladet fandt derfor, at der heri lå en fuldstændig berettigelse for regeringen til at kassere valget, og at regeringen ved tidligere borgmestervalg i Preussen havde kasseret borgmestre, som havde været valgt med et betydeligt større flertal end det mindretal, der havde stemt på Chemnitz.

Når det af bladet blev understreget, at magistraten havde indstillet valget til forkastelse, er det, som det kan ses foran, ikke helt rigtigt, idet magistraten til regeringen havde henstillet om valget kunne godkendes. Den 19. april svarede regeringen, at den, da de tre repræsentanter fra magistraten i præsentationsudvalget havde stemt på Chemnitz, måtte antage, at dennes manglende kendskab til dansk ikke kunne anses for at være en hindring for en bekræftelse af valget. Regeringen måtte dog også efter omstændighederne lægge stor vægt på den fremhævede omstændighed, dog mente den ikke, at den var af en sådan karakter, at den ville retfærdiggøre en afvisning af en godkendelse af valget. Regeringen fandt dog, at borgmesteren i Haderslev burde have et sådant kendskab til dansk, at han såvel mundtlig som skriftlig kunne gøre sig forståelig over for den dansktalende befolkning, som ingen kendskab havde til tysk. Imidlertid mente regeringen ikke at kunne tvivle på, at Chemnitz i løbet af kort tid kunne afhjælpe denne mangel. Indtil det nødvendige kendskab til dansk var opfyldt regnede regeringen med, at en egnet personlighed kunne stilles til rådighed for at gøre sagerne forståelige for den dansktalende befolkning og ville derfor heller ikke være betænkelig ved at overdrage ham embedet. Regeringens lange overvejelser endte dog med, at den den 21. maj meddelte, at den under de foreliggende omstændigheder måtte nære betænkelighed ved at godkende valget af Chemnitz som Haderslev bys borgmester og indføre ham i dette embede, før det over for den var bekræftet, at spørgsmålet var bragt i orden. Men den var stadig med magistraten enig i, at det i løbet af kort tid ville lykkes Chemnitz at afhjælpe denne mangel, og man udsatte derfor bekræftelsen af valget i tre måneder, som man altså har fundet tilstrækkelig til, at en mand kunne lære dansk. Regeringens afgørelse meddeltes Chemnitz den 31. maj, og nu kom der atter kommentarer fra dansk side. Dannevirke skrev den 7. juni:

»Efter hvad vi erfarer fra pålidelig kilde, er den haderslevske borgmester-valg-historie nu bleven afgjort således, at den slesvigske regering har lovet, at hr. Chemnitz vil blive stadfæstet som borgmester, såsnart han efterviser at være det danske sprog tilstrækkelig mægtig. Hvorledes han skal bære sig ad med at godtgøre denne færdighed, vides ikke, da der ingen dansk eksamenskommission haves. Hr. Chemnitz kunne måske blive eksamineret ved det nye nordslesvigske præsteseminarium [3]. For det tilfælde, at hr. Chemnitz ikke kan lære dansk, skal der endnu ikke være nogen bestemmelse. Foreløbig vedbliver imidlertid den konst. borgmester Lüders at varetage forretningerne . . .«

Chemnitz, der var opvokset på Femern og i Holsten, og hvis far ganske vist var født i Ødis, medens moderen var fra Kiel, har næppe hørt ret meget dansk i sit hjem, og hvorvidt han har dokumenteret at have lært dansk eller kun har meddelt regeringen dette, ses ikke at være oplyst, men den 24. juli 1870 meddelte landråd Kier, at han i henhold til et kommissorium i den kgl. regering i Slesvigs navn havde overdraget Chemnitz forvaltningen af borgmesterembedet i Haderslev, og den 26. juli deltog Chemnitz for første gang i et byrådsmøde. Dannevirke havde allerede den 25. juli oplyst om godkendelsen og samtidig meddelt, at Lüders var kaldt til Slesvig, hvor han havde fået ansættelse i regeringen (fattigforsorgen). Den 27. indrykkede Chemnitz en bekendtgørelse i Dannevirke, hvori det hed: »Borgere og ind-

vånere i byen Haderslev underretter jeg herved om, at jeg fra i dag af kommissarisk har overtaget herværende borgmesterembedes forretninger«. Hertil bemærkede Dannevirke: »Hans valg synes altså ikke at være definitivt stadfæstet«, men regeringens endelige stadfæstelse, der er dateret den 30. juli, har foreligget kort efter, og den 20. september blev han indsat i embedet af den kommissariske landråd, regerings-assessor Lucht.

Lad os nu se lidt på nogle træk fra borgmesterens embedsførelse, og hvilket forhold, han i sin knap 25 år lange embedstid kom til at stå i til den dansksindede del af byens befolkning. I juli 1870 udbrød krigen mellem Frankrig og Tyskland, hvilket hurtigt gav sig synligt udtryk i Dannevirke, der jævnlige udkom med blanke spalter. Redaktøren, det var dengang Hans Rudolf Hiort Lorenzen, skriver i sine erindringer [4] om sit forhold til Chemnitz bl.a.: »Den 31. juli fandt den nye borgmester Chemnitz, at jeg i det sidste nummer af Dannevirke havde overtrådt regeringens resolution af 17. juli og fandt det nødvendigt at føre et særligt tilsyn med bladet. Jeg skulle derfor aflevere det såkaldte pligteksemplar hver dag mellem kl. 7 om morgenen og kl. 8 om aftenen«. Den 3. august blev der af byens udråber, trommeslageren i byens gader oplæst en proklamation fra den kommanderende general Vogel von Falkenstein i Altona om, at der var indført belejringstilstand, og at forsamlings- og pressefriheden var ophævet i Haderslev, og kort efter midnat, da Hiort Lorenzen var gået i seng, blev der dundret på gadedøren, og kort efter stod borgmester Chemnitz, der også var politimester, major von Kornatzky fra Åbenrå, gendarmeriritmester von Plotho samt nogle politibetjente og gendarmere i soveværelsets døråbning. Borgmesteren trådte ind i soveværelset og stillede sig foran enden af sengen. Hiort Lorenzen skriver om den dramatiske episode i sine erindringer: »Ved at se en hende ganske ubekendt mandsperson sådan uden videre trænge ind i vort sovekammer, spurgte min hustru med stor sindsro: Rudolf, kender du den herre? Ja, det er borgmester Chemnitz! Ja så! bemærkede min kone. Hun mente vist, at så megen hensynsløshed og så stor mangel på delikatesse over for en dame ikke havde været nødvendig. Men de herrer preussere, der stod i døråbningen, så mange der bare kunne få plads, med deres pikkelhuer og sabler – gendarmerne med geværer – må alligevel have været af en anden mening om faren ved deres natlige besøg; thi da jeg rejste mig og gik mod en tilstødende garderobe, stillede hr. Chemnitz, som muligvis troede, jeg ville hente en bombe eller et andet mordredskab, sig gesvindt i vejen for mig. Men da jeg skubbede ham af vejen med de ord: Jeg skal hente et par bukser, slog han sig til ro«. Så vidt Hiort Lorenzen. Dannevirke var den 3. august blevet standset. Avisen fra denne dato bærer påtegning herom med ovennævnte landeværndistriktskommandør, major von Kornatzkis underskrift. Hiort Lorenzen fik under omtalte besøg af von Kornatzki forelæst en skrivelse fra general von Falkenstein, hvorefter redaktøren skulle arresteres og overføres til Flensborg.

Den 3. august havde Hiort Lorenzen udsendt følgende løbeseddel til Dannevirkes abonnenter: »Politiet har fra i dag af standset bladets udgivelse«, og det bevarede eksemplar bærer følgende påtegning af politimester Chemnitz: Udsendelsen af foranstående meddelelse er politimæssigt tilladt. Hiort Lorenzen blev løsladt den 10.

august og den 14. udkom Dannevirke atter, men inden årets udgang var det galt igen, Hiort Lorenzen havde i avisen skrevet: »dersom der overhovedet kunne være tvivl om, at Preussen i mange år både har ønsket og belavet sig på den nuværende erobringskrig mod Frankrig, så må den sidste tvivl forsvinde«, hvilket Chemnitz mente var strafbart, men da statsadvokat Macco, Flensborg, var af en anden mening, blev beslaglæggelsen kun af fire dages varighed, men også senere i august 1872 og i maj 1873 blev bladet beslaglagt af Chemnitz. Om den første sag skriver Hiort Lorenzen, at den var ganske ligegyldig, hvorfor den straks blev hævet af statsadvokat Macco, medens den anden bortfaldt, fordi der kun var udleveret et eksemplar af det pågældende nummer af bladet og mod redaktørens vilje, men også i årene, indtil Hiort Lorenzen i 1877 forlod byen og bosatte sig i Danmark, blev der af politimesteren rejst sager mod Dannevirke.

Den 21. december 1870 blev der i byrådet vedtaget en beslutning rettet imod danskheden, og selv om Chemnitz måske ikke var hovedansvarlig for den, har han som borgmester og som den ledende i høj grad været medansvarlig. Det blev vedtaget, at samtlige offentliggørelser fra de lokale myndigheder, som måtte egne sig for den lokale avis, ikke mere skulle sendes til Dannevirke men kun til Nordschleswigs [!] Tidende, dog kun for så vidt dennes redaktør erklærede sig villig til foruden den tyske tekst at bringe en dansk oversættelse og ikke ville beregne sig større betaling end offentliggørelse og oversættelse ville have kostet i Dannevirke.

Rigsdagsmand Hans Krüger afholdt den 10. juli 1873 et møde i den store sal hos gæstgiver Damm på Torvet, hvor Krüger bl.a. gjorde rede for en samtale, han havde haft med rigskansler Bismarck den 10. juni, og hvor der var samlet 700 tilhørere fra hele Nordslesvig og blandt dem politimester Chemnitz [5]. Dr. Favrhojdt skriver i bogen om Harmonien [6], at der i juli 1873 på Harmonien blev afholdt en nordslesvigsk industriudstilling, der trak mange gæster til sig også fra Danmark. Det kunne derfor ikke undgås, at den med opmærksomhed blev fulgt af politiet, og hvor politimester Chemnitz den sidste dag da også optrådte på arenaen og afbrød formandens tale ved afslutningen, ligesom der i bogen også fortælles om politikikaner i årene fra 1875 til 1890'erne, også andre danske foreninger fik kærligheden at føle, således skydeselskabet i 1873 [7], men lad det nu være nok.

I 1882 udløb borgmesterens valgperiode, og der blev derfor udskrevet valg; der skulle finde sted den 14. februar. Til valg var foruden Chemnitz opstillet to andre mænd fra Haderslev, amtsretssekretær Ketelholm og kredssekretær Gotthard. I forbindelse med valget skrev Dannevirke den 11. februar at Kommunalforeningen havde holdt et møde, hvor der til forhandling forelå, hvorledes det danske borgerskab skulle forholde sig til det forestående borgmestervalg. Da den nuværende borgmester for 12 år siden valgtes, var det samme bleven drøftet, og man var da kommen til det resultat, at det danske borgerskab burde afholde sig fra at deltage i valget, og bladet tilføjede, at »den væsentligste grund hertil havde været, at valgordningen var således, at det danske parti ikke kunne øve den indflydelse, som det efter sit antal og det bidrag, det yder af skat, kunne tilkomme det.« Da forholdene stadig var de samme, blev det vedtaget, at man også denne gang skulle afholde sig fra at deltage i valget. Ved valget blev der af de på valglisten opførte 500 borgere

kun afgivet 254 stemmer og heraf faldt 246 på Chemnitz. Dannevirke bragte efter valget ingen kommentarer, men kun de faktiske oplysninger, dog med den tilføjelse, at det danske borgerskab havde afholdt sig fra at deltage i valget. Om der også denne gang skulle være enkelte dansksindede blandt stemmerne kan ikke umiddelbart afgøres, men en nærmere undersøgelse kunne måske skaffe klarhed herom.

I september 1888 stod byens nye kaserne færdig, den nye garnison skulle rykke ind, og i denne anledning var borgmesteren ifølge Dannevirke gået fra hus til hus i en række gader for at få danske borgere til at deltage i en påtænkt illumination samt til at leje værelser ud i denne forbindelse, hvorfor Kommunalforeningens formand, konsul Amorsen, på foreningens møde den 17. september havde omtalt dette samt oplyst, at det havde vakt en sådan misbilligelse hos danske borgere, at de havde opfordret foreningen til at nedlægge indsigelse imod, hvad borgmesteren havde tilladt sig. En resolution blev derefter enstemmigt vedtaget. Modersmaalet, som den 16. september i et ekstrablad, der ikke findes mere, havde bragt et referat af Kommunalforeningens møde, bragte den 17. og 18. september i dansk oversættelse en berigtigelse fra Chemnitz, hvori denne bl.a. skrev: at han ikke som politimester, men som borgmester var forpligtet til at søge at få gennemført en passende hilsen til og modtagelse af garnisonen, og senere hed det: »jeg har i det hele taget uden undtagelse henvendt mig til *alle* beboere i de vedkommende gadestrækninger for at muliggøre en muligst rigtig, præcis og samtidig illumination som velkomsthilsen«. I sin meget lange kommentar til borgmesterens berigtigelse oplyste Modersmaalet, at der lørdag den 15. september gik en politibetjent rundt til forskellige borgere og opfordrede dem til at illuminere, og bladet tilføjede, »men da politibetjente uden tvivl henhører mere under politimesteren end under borgmesteren, så forekommer hr. borgmester Chemnitz's berigtigelse os så meget mere forunderlig«. Folkebladet [8] meddelte den 19. september, at regimentsmusikken havde bragt borgmesteren en »Ständchen« (serenade) foran hans bolig, og endelig meddelte Modersmaalet samme dag, at illuminationen og udsmykningen i øvrigt trods borgmesterens anstrengelser havde været temmelig tarvelig og noget sparsom, og det må have været en skuffelse, at der ikke havde været rejst andre æresporte end den foran kasernen med inskriptionen: »Her er jeg, her bliver jeg, her går jeg ikke ud«. Hertil bemærkede Modersmaalet, at det var en højst mærkelig velkomsthilsen, og som Dannevirke skrev, var det en tydelig kommentar til borgmesterens udtalelse om, at der ikke lå nogen politik i garnisonens modtagelse. Endelig bragte Dannevirke dagen efter et længere indlæg om garnisonens indtog, hvori det oplystes, at borgmesteren på Nørretorv (Gammelting) havde holdt en kort velkomsttale, der i Folkebladet var blevet omtalt som »flammende patriotisk«, og at dette blad foruden begejstret at citere de ord, som grev Holstein havde udtalt i den tysk rigsdag, da kasernebyggeriet var blevet drøftet, som nu var blevet anbragt på æresporten, og som borgmesteren havde gjort til sine i sin tale, sluttede sit referat med »et glædeligt kongeligt budskab, et kejserligt evangelium for alle det tyske riges grænser, altså også for vor »Nordmark« her – at ikke en sten skal afstås, som er erhvervet«, som borgmesteren havde brugt til at afslutte sin tale med.

I 1894 var der igen gået 12 år, og valg skulle atter finde sted. Det blev fastsat til

den 30. maj. Der var 573 stemmeberettigede borgere, hvoraf kun 73 afgav deres stemme. Dannevirke meddelte den 31. maj om valget, at også enkelte dansksindede denne gang »havde deltaget i valget væsentligt ledet af den betragtning, at hr. Chemnitz, der allerede har en lang årrække som borgmester her i byen at se tilbage på, er kendt med byen, dens borgere og de herværende forhold«, og bladet tilføjede, at byen, hvis der blev en anden valgt, ville pådrage sig en ikke ubetydelig pensionsudgift, og bladet fortsatte, »at valget havde fremkaldt nogen opmærksomhed, idet der blandt de tysksindede borgere er blevet agiteret imod Chemnitz . . .« men bladet tilføjede, »at uviljen ikke synes at være helt fri for at være af personlig natur«. Der synes således at have været nogen betænkelighed ved valget af Chemnitz, og måske er det den dybere årsag til, at de i de kommende måneder opståede problemer skulle få så alvorlige følger for ham.

Teaterejer Matthiesen havde i januar 1894 af overforvaltningsretten i Berlin fået ret til at lade opføre dansk komedie af danske skuespillere i Haderslev, og den 8. juni meddelte Dannevirke, at danske skuespillere fra Det kgl. Teater var ankommet til Haderslev, hvor de ville give forestillinger den 10. og 11. juni [9]; men den 12. kunne man efter Nationaltidende læse, at borgmesteren om lørdagen havde udvist skuespillerne, og bladet bemærkede hertil, at københavnerbladet syntes at gå ud fra, »at udvisningen skyldes hr. borgmester Chemnitz's eget initiativ; vi er tilbøjelig til at nære en anden anskuelse i den henseende«, og i de følgende dage indtil den 25. juni er der mange gange større indlæg om udvisningen med uddrag af både tyske og danske avisers kommentarer hertil.

Dannevirke berettede den 16. juni om en kapsejlad, som skulle finde sted i Kiel i nærværelse af den tyske kejser og dennes broder, prins Heinrich, og med deltagere fra den kgl. danske yachtklub, men at denne »under de foreliggende forhold« havde vedtaget at overlade de enkelte medlemmer, om de måtte ønske at deltage, og samtidig meddelte bladet, at baron Blixen-Finecke allerede havde trukket sig tilbage og ikke ønskede at deltage. Oplysningerne om danske lystfartøjers udeblivelse vakte glæde i Nordslesvig, og Flensborg Avis skrev: »For ethvert godt ord, der er blevet sagt om denne sag, for den gode handling, som fulgte med, og ikke mindst for den sjældne enighed og samdrægtighed, der har rådet i dette spørgsmål, udtaler vi her ved de danske sønderjyders inderlige påskønnelse og tak!« [10].

Dannevirke skrev den 29. juni, at der i et telegram fra Ritzaus Bureau blev påstået, at landråd, dr. Mauve, og borgmester Chemnitz under den tyske kejsers ophold i Kiel skulle være beordrede dertil for at aflægge beretning om udvisningen af de danske kongelige skuespillere, og Dannevirke tilføjede: »Den beretning gad vi have hørt; i sagens interesse burde den egentlig offentliggøres«; men det er den næppe nogensinde blevet, og bladet fortsatte: »Forresten kan det ikke undre, at kejser Wilhelm kan have ønsket at få en fremstilling af sagen gennem de mænd, der har været umiddelbart deltagt i den enestående udvisning«. Efter det om aflysningerne af tilmeldelserne til kapsejladens i Kiel oplyste, må bladets kommentarer siges at være naturlige. Folkebladet skrev den 30. juni: »Den stedfortrædende landråd, herr regeringsassessor Bossart befuldmægtiger os at afgive den erklæring, at den udsprede efterretning, at landråden og borgmesteren var kaldte til Kiel for

at holde foredrag over udvisningen af de danske skuespillere er opfundet«. Efter at Dannevirke den 2. juli havde meddelt dette, tilføjede avisen: »Det kan være; men i hvert fald har landråd Mauve været rejst sydpå i nogle dage, hvorhen (man siger Berlin, men derfor kan det jo gerne have været også andet steds) og hvorfor skulle vi ikke kunne sige; han kom tilbage i går med sidste formiddagstog«. Endelig skrev Modersmaalet den 3. juli, at Hamburgischer Correspondent om lørdagen havde bragt et privattelegram fra Haderslev, hvori det meddeltes, at meddelelsen om, at landråden og borgmesteren havde været stævnedet til Kiel for at afgive beretning om udvisning af danske skuespillere var opdigtet, »men når vi hører, at både danske og tyske blade i slutningen af juni havde bragt et telegram fra Berlin, om at den tyske kejser havde ladet de to herrer stævne til Kiel for at aflægge beretning om udvisningen [11] bliver den tyske presses dementier ikke mindre interessante«.

Den 16. juli afholdtes et byrådsmøde, hvori som stedfortræder for regeringspræsidenten deltog overregeringsråd Bischoffshausen. Efter det egentlige møde meddelte borgmesteren uden nærmere begrundelse, at han ville nedlægge sit embede med udløbet af den nuværende valgperiode, men han var villig til at fortsætte i embedet til efterfølgeren kunne tiltræde. Byrådet vedtog derpå enstemmigt at tilkende ham en livsvarig pension på 4.000 mark årlig.

Denne nyhed affødte en livlig avispolemik mellem de danske og tyske blade. De tyske hævdede, at pensioneringen var sket af hensyn til Chemnitz' helbred og absolut intet havde med skuespillerepisoden at gøre. De danske blade så derimod en tydelig sammenhæng mellem de to begivenheder. De mente, dette understregedes af, at Chemnitz kort tid forinden havde søgt om at komme på valg ved nybesættelsen af borgmesterembedet. – Debatten var til tider skarp. Blandt andet skrev Dannevirke 20. juli: »Og desuden har erfaringen tit nok lært, at jo ivrigere tyskerne i en sag påstår at have ret, des længere borte fra dette begreb befinder de sig«. Bladet sluttede med et citat fra Berliner Tageblatt, hvor det bl.a. hed: »For øvrigt lader det sig vel tænke, at *regeringen billiger* en embedsmands adfærd og hans *embedsfratrædelse* alligevel er den *velkommen*. Påfaldende synes, at regeringspræsidenten har foranlediget byrådet til at bevilge borgmesteren fuld pension«. Endelig meddelte Dannevirke den 12. august, at borgmesterstillingen var ledig, og at borgmesteren skulle have en løn på 5.000 mark. Chemnitz' pensionering blev altså en dyr affære for byen.

I 1895 må det have været hensigten at overrække borgmester Chemnitz en sølvpokal i anledning af 25-års jubilæet. Pokalen blev i hvert fald fremstillet og forsynet med følgende inskription (i dansk oversættelse): »Haderslev by dens borgmester B. Chemnitz i taknemlig anerkendelse for tro tjeneste 1895«. Pokalen opbevares i dag på Haderslev Rådhus, men det har ikke været muligt at finde nærmere oplysninger om dens færden, hverken i byrådsprotokollen eller i Dannevirke. Måske er den aldrig blevet overrakt Chemnitz, da jubilæet faldt i juli 1895, 4 mdr. efter hans afgang som borgmester.

Chemnitz døde i Haderslev den 21. august 1900. Dagen efter afholdtes byrådsmøde, hvor borgmester Köster udtalte mindeord, og hvor det vedtoges at deltage i

Fig. 2: Pokal fremstillet i anledning af borgmesterjubilæet 1895. Foto: H. H. Rathje.

begravelsen, ligesom der blev bevilget 20 mark til en krans. Byrådet godkendte endvidere følgende mindeord, som sendtes til Schleswigsche Grenzpost [12]: »Den 21. d. m. er forhenværende borgmester, hr. B. Chemnitz afgået ved døden efter lang tids svær sygdom. Ledelsen af vor by har ligget i hans hænder i over 24 år, og i løbet af denne tid har han ved renhed, omgængelighed og i sit væsens forekommenhed, gennem sin hjertelighed, velvilje og sin stedse saglige måde at være på erhvervet sig sine medborgeres oprigtige højagtelse og kærlighed. En rolig fordringsløs flid samlede stedse alle hans store evner i travl virke i byens tjeneste, og hans rastløse virke blev først afbrudt, da hans fremskridende sygdom medførte døden«.

Schleswigsche Grenzpost sluttede sit eftermæle således: »Byen vil beholde den hensovede i varig hæderfuld erindring«. Hertil tilføjede Modersmaalet (d. 22. aug.) at det tyske blad ikke med et ord havde omtalt, hvad den døde havde gjort for at sætte sig dette varige minde, men det må vel være sket senere med byrådets mindeord. Efter at have omtalt, at Chemnitz var fra Femern, skrev det danske blad: »Han var altså vor landsmand i snævrere forstand, og derfor kan man også forstå, at han havde en del tilovers for os i national henseende; han hørte hjemme blandt os og forstod vore længsler og forhåbninger«. Efter at have oplyst om borgmesterens valg, og at det tyske blad havde meddelt, at det var på grund af sygdom, han

i 1895 havde taget sin afsked, tilføjede Modersmaalet: »Andre grunde var nok også medvirkende, han var ikke villig nok over for det ivrige fortyskningsparti«. – Vi har fulgt lidt af borgmesterens virke, der kunne være hård nok mod danskerne, men måske var han inspireret udefra, og vi forstår derfor bedre bladets sympati for Chemnitz.

Kilder og henvisninger:

Hvor andet ikke er nævnt er kilden:

Acta 15.1.b borgmestervalg og

Bykollegiernes forhandlingsprotokoller cod. 609 (1870-77), 610 (1878-87) og 611 (1888-97) og findes i rådstuearkivet. Dagbladene Dannevirke og Modersmaalet.

1. Lovsamling for de Kongelige Preussiske Stater.
2. Th. O. Achelis: Haderslev Bys Borgmestre i Personalhistorisk Tidsskrift, 9 rk. 5. bd., og samme forfatters Matrikel der schleswigschen Studenten bd. 2, Kbh. 1966, har juli 1832, men det må være galt.
3. Det var oprettet i Haderslev, for at nyansatte præster i Nordslesvig kunne få en uddannelse i dansk.
4. H. R. Hiort-Lorenzen: Erindringer fra Sønderjylland, Kbh. 1919, side 89 ff.
5. Bladet Dannevirke 100 år. Had. 1938, s. 274.
6. M. Favrhojdt m.fl.: Harmonien, Had. 1949, s. 150 ff og 182-89.
7. Olav Christensen: Haderslev Skydeselskab af 1857. Had. 1957, s. 25.
8. Folkebladet var en fortsættelse af Nordslesvigsk Tidende og ligesom dette tyskernes på dansk skrevne organ.
9. Robert Neiiendam: Dansk Teaterhistorie i Nordslesvig 1864-1900 i Sønderjyske Årbøger 1910, s. 43 ff.
10. S. st. 59.
11. Modersmaalet 3. Juli 1894.
12. Schleswigsche Grenzpost var Folkebladets efterfølger, se note 8.

Antiksamlingen på Haderslev Katedralskole

AF BIRGITTE WISTOFT

Haderslev Katedralskole har siden 1961 ejet en samling græske antikviteter, ialt 16 genstande [1]. De testamenteredes til skolen af en gammel elev, politikeren Holger Andersen [2]. Allerede i 1934 forærede Holger Andersen en antik græsk vase (kat. nr. 5) til Haderslev Katedralskole, ligesom han skrev en lang artikel om et besøg i Olympia til Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1934. Hvor og hvorledes Holger Andersen erhvervede denne vase og samlingens øvrige 15 genstande ved vi desværre ikke [3]. Testamentets ordlyd [4], »min samling af græske antikviteter«, kan enten tolkes således, at Holger Andersen erhvervede alle stykkerne i Grækenland, eller at han anså dem alle for at være af græsk oprindelse. En del af genstandene bærer påmalede arabertal, der i enkelte tilfælde kan minde om museumsnummereringer, og en enkelt vase har under foden påmalet en personlig hilsen.

Vi må således konstatere, at om genstandenes fundsted og vej til Holger Andersen ved vi så godt som intet. Men en kunsthistorisk analyse af selve genstandene kan alligevel fortælle os mange interessante ting om deres herkomst, brug og alder.

Samlingen rummer græske antikviteter, der i tid rækker fra den græske forhistories mykenske tid til den senromerske, kristne tid. I år favner tingene altså omkring 17 århundreder, fra det 13. århundrede før Kristi fødsel, til det 4. århundrede efter Kristi fødsel.

Samlingens ældste stykker er to små terrakottafigurer, henholdsvis 11 og 12 cm høje. Det er stiliserede gengivelser af kvinder – den ene med armene ind til kroppen, perlekæde om halsen og hestehale, den anden med oprakte arme, tragtformet

Fig. 1. Kat. nr. 1 og 2. To mykenske figuriner af terracotta. 13. årh. f. Kr.

Fig. 2. Kat. nr. 3. Boiotisk statuette af terracotta. O. 450 f. Kr.

hovedtøj og sort hestehale. Begge damers klædedragt er ved påmalede striber og bølgelinier angivet som folderig. Den anses for at bestå af et langt skørt og en kort jakke. Disse meget stiliserede figuriner findes overalt, hvor mykenerne bosatte sig. De lavedes af de samme pottemagere, der også fremstillede og dekorerede vaser, og de fremviser gennem et par århundreder (14. og 13.) en ret stor ensartethed. Dog har de senere års veldokumenterede udgravninger, især i Mykene (5), hjulpet os til at kunne se en udvikling i disse figuriners stil – en udvikling, der som vasernes dekoration, i store træk går fra det naturalistiske mod det stiliserede.

Det 12. århundrede blev vidne til den mykenske kulturs undergang i form af ødelæggelsen af de store centre, Troja, Mykene, Tiryns osv. Hermed forsvandt også den mykenske figurine, selvom den ikke blev uden efterkommere. Endnu er disse figuriners betydning stærkt omdiskuteret. De fleste kendes fra grave og er blevet tolket som symboler på en beskyttende eller velsignende guddom. Andre kendes fra offerfund. Vi er endnu ikke kommet tolkningen nærmere end en generel enighed om figurernes religiøse art.

Af religiøs betydning er muligvis også samlingens næste kvindestatuette af terracotta. Men der er over 700 år mellem de håndgjorte mykenske figuriner og denne 29 cm høje figur. Kun forsiden er formgjort, derefter er figuren lukket med en flad udekoreret bagside med et stort rektangulært ventilationshul. Det har forhindret leret i at revne under brændingen. Figuren har altså kun været beregnet til at blive set forfra, opstillet på en hylde, et alter eller evt. nedlagt i en grav.

Over den glatte kjole, *chiton*, bærer kvinden en tyk kappe, *himation*. På hovedet

Fig. 3. Kat. nr. 4. Rhodisk due af terracotta. 5. årh. f. Kr.

har hun en konisk »krone« med tre høje takker bagtil. Hendes frisur minder mest af alt om de engelske dommeres etageparykker. Hele figuren står på et rektangulært podium, der får statuetten til at ligne en hel statue – eller snarere en gengivelse af en statue. Kun ansigtets lette smil bryder den stive og lidt plumpe fremtoning.

Statuetter som kat. nr. 3 er velkendte fra museer og samlinger verden over. De synes alle at komme fra Boiotien, nabolandskabet til Attika. Her er især gravene karakteristiske ved deres mange terrakottafigurer – flere af dem er i genre og kunstnerisk kvalitet at sammenligne med vore dages porcelænsfigurer fra Bing & Grøndahl eller Den kgl. Porcelainsfabrik. Stykket i Holger Andersens samling bærer både arkaiske og tidlig klassiske stiltræk og ligger i tid meget nær en tilsvarende, muligvis lidt yngre figur i Nationalmuseets Antiksamling [6]. Dateringen anses for at være omkring 450 f.Kr. og der er sandsynligvis tale om »provinsielle« efterligninger af kendte statuer fra samtidens førende kulturelle og politiske center, Athen [7].

Endnu en repræsentant for lerkunsten findes i Katedralskolens samling: en fin lille due af lysbrunt ler, endnu med rester af et hvidligt overtræk, hvorpå der yderligere kan have været malet. Duer som denne, enten formgjort som kat. nr. 4 eller modelleret i hånden, kendes fra udgravninger på mange græske lokaliteter som f.eks. Korinth, Perachora, Olynthos, Boiotien og Rhodos, hvor de blev fremstillet i 5. og 4. årh. f.Kr. De nærmeste paralleller til Katedralskolens fugl er fra Rhodos og dateres til den ældste del af 5. årh. f.Kr. [8].

Men hvad brugtes de til? Fundene tyder på, at duerne tjente som nips og/eller legetøj, og som sådan kunne de medgives børn i graven. I øvrigt har duen en lang historie bag sig som attribut for kærlighedsgudinden Afrodite og symbol på egenskaber om f.eks. frygtssomhed og troskab [9].

Med disse to genstande, den boiotiske statuette og den rhodiske due, har vi taget det store spring fra den tid, grækerne selv opfattede som deres Guldalder, ned i historisk tid, til Herodots og Thukydidts århundrede. Athen er nu den førende græske bystat. I 510 f.Kr. havde byen befriet sig for sin førende politiske familie, sine »tyranter«, og indført en demokratisk forfatning, hvor alle beslutninger, love

Fig. 4. Kat. nr. 5. Sortfigurs kalpis, attisk. Athena kæmper mod en gigant. O. 500 årh. f. Kr.

og embedsmandsvalg blev foretaget af en folkeforsamling bestående af alle frie athenske mænd. Mens demokratiet endnu var ungt, stod det sin prøve i grækernes kamp mod de fremstormende persere, der skulle nå at hærge store dele af Grækenland inklusive Athen selv, inden de forenede græske bystater slog dem effektivt tilbage i slagene ved Salamis og Plataea i 480 og 479 f.Kr. Hurtigt lykkedes det Athen at bringe orden i statens finanser og befæste positionen som Grækenlands førende magt. Sølvet fra de attiske miner gjorde athensk mønt til datidens dollar – eller skulle vi sige D-mark – i Middelhavsområdet og sikrede en driftig handel og et effektivt forsvar. Byens berømteste bygningsværker stammer da også fra disse år mellem de persiske krige og slutningen på Den peloponnesiske Krig i 404 f.Kr.: Propylæerne, Parthenon og Erechtheion på Akropolis, Hephaistostemplet på Agora – foruden de mange bygninger, som er væk i dag. Kunstnere fra nær og fjern hentedes til disse store opgaver, der om noget kom til at skaffe byens dens enestående position som inspirator for samtidens og ikke mindst eftertidens verdenskunst.

Dette århundrede af athensk virke er i Holger Andersens samling repræsenteret ved et antal vaser, kat. nr. 5–11. Attiske vaser eksporteredes i stort tal i 6. og 5. årh. Hovedaftager var etruskerne, Italiens gamle kulturfolk. De satte pris på Athens hårdtbrændte vaser med fortællende dekoration af rødlige figurer på sort bund eller silhouetagtige, sorte figurer på lerets rødlige overflade. Den sidstnævnte type kaldes sortfigurskeramik og er den ældste af de to – i Athen kendt allerede fra slutningen af 7. årh. Omkring 530 udvikledes rødfigurs-teknikken, og selv om mange gode vasemalere fortsat arbejdede i den gamle teknik, overtog vaserne med de røde figurer på sort bund hurtigt den dominerende del af produktionen af de dyrere vaser.

Fig. 5. Kat. nr. 6. Sortfigurs lekythos, attisk. Gudinde bestiger vogn. O. 480-70 f. Kr. Hals, munding og hank er moderne.

Sortfigursvaserne i Katedralskolens samling er alle fremstillet på et tidspunkt, hvor de rødfigurerede vaser havde overtaget den største del af markedet. Deres kvalitet røber dem da også som hverdagsprodukter, og som sådan på sin vis langt mere interessante end unikastykkerne.

Den største af vaserne er kat. nr. 5 med de 3 hanke og det store billedfelt på bugen. Formen kaldtes af grækerne en *hydria* – altså en vandbeholder, her i en form, arkæologerne kalder en *kalpis*. Det var i vaser som denne, de athenske piger hentede vand ved de offentlige brøndhuse og bar dem hjem på hovedet. Vasen er sammenlimet og overmalet en del i nyere tid. Den har været mislykket ved brændingen, idet vasens underste del ikke står knaldsørt, men er noget rødflammet. Motivet i billedfeltet er udført på en skødesløs måde, der gør det vanskeligt for en moderne beskuer helt at følge logikken i detaljen. Hovedtemaet er dog klart: vi ser på én af de utallige skildringer af gudinden Athena i kamp med en krigerklædt Gigant, som hun allerede har fået tvunget i knæ. Det drejer sig om en scene fra den oldgræske mytologis fortælling om de olympiske guders kamp mod Giganterne – en guderace, der forsøgte at fordrive Olympens gudedynti. Man behøver ikke at spørge, hvem der gik af med sejren. I denne kamp finder vi noget af grækernes mest yndede billedstof, anvendt igen og igen på tempers og skatkamres friser og metoper, på væg- og vasemaleriet osv. Græsk kunst er bemærkelsesværdig derved, at man sjældent afbilder egentlige historiske begivenheder. I stedet brugte man sagn og myter i de store udsmykninger, og ofte således, at analogien til en nylig overstået krig var tydelig. Katedralskolens kalpis er blevet til netop i den periode, hvor

Fig. 6. Kat. nr. 7. Sortfigurs lekythos, attisk. Gudinde bestiger vogn. O. 480-70 f. Kr.

grækere og persere bekrigedes. Dens stil og form placerer den i årene omkring 500 f.Kr. [10].

Lidt yngre er samlingens to sortfigurerede lekyther, kat. nr. 6 og 7. En *lekythos* er en én-hanket kande med smal hals og høj munding. Den anvendtes til olier og parfumer og var en yndet gravgave, der netop til det brug massefabrikeredes. Nr. 6 og 7 har hørt til en sådan serie, det synes den skødesløse dekoration klart at sige. Her er i endnu højere grad end med kat. nr. 5 tale om et motiv, der skal være velkendt af køberen for at kunne genkendes. Kat. nr. 7 er den bedstbevarede af vaserne med sin lidt skæve, skorstensagtige hals [11]. Motiverne er variationer over temaet »Gudinde bestiger vogn« [12]. Hvilken gudinde og i hvilken sammenhæng er det ofte umuligt at sige for en moderne beskuer – dertil er tegningen ofte for summarisk og gudindens kendetegn for få. Men vasernes særegne form og malerens hånd lader sig bestemme nøjere: disse to lekyther er sandsynligvis blevet til samtidig og i samme værksted, i dag opkaldt efter en enkelt af værkstedets vase-malere, Haimonmaleren, af hvem flere hundrede vaser med bl.a. dette motiv kendes [13]. Denne maler har fået sit moderne pseudonym fra motivet på én af hans vaser: den thebanske Sfinx med sit sidste og skønneste offer, Kreons søn Haimon. Kat. nr. 6 ligger meget nær Haimon-malerens stil, nr. 7 også, men er dog næppe malet af ham selv. Tilblivelsesårene er o. 480–70 f.Kr. Altså i årene efter persernes plyndring af Athen og deres endelige fordrivelse.

Samlingen rummer endnu to lekyther, hvoraf den ene, kat. nr. 8, er meget dårligt bevaret: dens hals og hank er restaureret i gips og det rødfigurerede motiv på bugen kan i dag kun skimtes som en vag silhouet. Det drejer sig om en typisk grav-

Fig. 7. Kat. nr. 8. Rødfigurs lekythos, attisk. Kvinde besøger grav. O. 450 f. Kr. Hals, munding og hank er moderne.

scene: en tilhyllet kvinde går frem mod et gravsted, der er pyntet med en ombundet gren eller guirlande. Her er helt klart tale om en vase fremstillet til gravbrug. Markedet var da også stort nok, for disse vaser med deres indhold af vellugtende olier hensattes ikke alene på gravene i forbindelse med selve gravlæggelsen, men ved enhver lejlighed, hvor de døde æredes af familien. Vasens form og det af dens dekoration, der lader sig se, daterer den til o. 450 f.Kr. [14].

Af samme alder er en fuldstændigt bevaret lille bredbuget lekyth, kat. nr. 9. Formen kaldes også en *aryballos* og ses hyppigt anvendt på vasebilleder forestillende kvindernes toilette. Motivet er i rødt på sort baggrund og viser blot en enlig dansende eller løbende kvinde med opsat hår og sjal eller lignende i højre hånd. En mænade fra sagnvæsnernes kreds omkring vinguden Dionysos? [15].

Til århundredets første halvdel synes endnu kat. nr. 10 at høre: en lav tohanket

Fig. 8. Kat. nr. 9. Rødfigurs aryballos, attisk. Dansende kvinde. 475-50 f. Kr.

Fig. 9. Kat. nr. 10. Rødfigurs »Ugleskyphos«, attisk. Ugle mellem olivenkviste. 480-50 f. Kr.

skål på hver side af karret dekoreret med en ugle mellem to olivenkviste. Skåltypen kaldes på klassisk græsk en *skyphos* [16] og anvendtes som vin-drikkeskål, især på landet og i visse religiøse fester, hovedsagelig for vinguden Dionysos. I det mon-dæne Athen foretrak man på dette tidspunkt den elegante drikkeskål, *kylix*, ved drikkegilder. Ikke desto mindre er kat. nr. 10 et athenskt arbejde og har været brugt i Athen. Det er nemlig ikke nogen helt almindelig skyphos. Dens motiv er Athens symbol: uglen og oliventræet. Dens ringe størrelse (8,5 cm høj) placerer den blandt en serie af kendte miniature-»ugleskyphoi«, som man mener skal sættes i forbindelse med en årligt tilbageværende fest. *Anthesteria* hed den største af årets Dionysos-fester, som lå om foråret og varede 3 dage. På den første dag åbnedes karrerne med den nye vin. På anden dagen gik man til fest med den nye vin i tykbuede kander, *choes*, og på den tredje dag ofredes kar med sammenkogte frø og korn af alle mulige arter til Dionysos og Hermes. Altså en rigtig frugtbarhedsfest. Men til anden-dagen, *choes*-festen, knyttede sig endnu nogle vigtige aspekter. Den dag æredes børnenes ammer, deres lærere aflønnedes og alle slaver var som frie borgere for en dag. Men ikke mindst vigtigt var det, at 3-års børn på denne dag optoges på navnelisterne i deres hjemsteds »sogn« og dermed fra denne dag talte som athenske borgere. Og for første gang deltog de i *Anthesteria*-festen, udstyret med miniature-udgaver af de voksnes kander og drikkeskåle, *choes* og *skyphoi*. Det er sådan en børne-skål, man mener, de små skyphoi dekoreret med Athens ugle forestiller. Flere af disse er fundet sammen med de små *choes* i børnegrave og tolkes som symbol på den største dag i det barns liv, der ikke nåede at blive voksent [17]. Vi kan placere kat. nr. 10 i årene fra o. 480 – o. 450 f.Kr.

Den sidste og yngste af katedralskolens rødfiguredede athenske vaser er betydeligt større end børne-skålen. Det er et 20 cm højt, tohanket kar, en slags *amfora* [19]. På den ene side ser vi to nøgne unge mænd, den ene står parat med sit skrabejern, *strigilis*, for at skrabe sved og støv af sig efter de anstrengende øvelser på sportspladsen, den anden ser tilbage på ham, men er selv igang med øvelser med en bold. På vasens anden side står en kappeklædt mand ved en konisk sten. Vasens fremstillinger hører således til blandt de uendelig mange vasebilleder med scener fra

Fig. 10. Kat. nr. 11. Rødfigurs pelike, attisk. Atleter og træner. O. 420 f. Kr.

de unge mænds sportstræning, som er bevaret fra oldtidens Grækenland. Men samtidig er den sjælden, idet den bærer én af de forholdsvis få kendte gengivelser af en boldspiller [20].

Uddannelsen af unge mænd var et vigtigt anliggende i det klassiske Athen. Fra barnsben lærte de læsning, simpel aritmetik og musik – de tre fag, der tilsammen dannede *den musiske kunnen* – suppleret med træningen af kroppen, *gymnastikken*, udført under vejledning af en betalt instruktør – den kappeklædte mand, vi ser gengivet på vasens ene side? For mændene foregik al sportsudøvelse på de offentligt tilgængelige gymnasier, der rummede løbebaner, springgrave, vaskefaciliteter osv. Hovedhjørnестenen i det klassiske sportsprogram var femkampen, *pentathlon*, bestående af løb, spydkast, diskoskast, længdespring og brydning. Sejrherr i en femkamp blev den, der havde vundet mindst tre af de fem discipliner. Boldkast hørte ikke til de egentlige konkurrencediscipliner, men avendtes derimod som en af mange måder at træne kroppen på [21].

Katedralskolens vase er ikke skabt af en af de bedste malere i 420-ernes Athen, dertil er hans streg for skødesløs og hans proportionssans for dårlig. Ikke desto mindre kan vasen udmærket godt have tjent som præmie ved en eller anden sportskonkurrence – det var nemlig ikke præmiens kostbarhed, der bar konkurrenceånden i de græske sportsskampe, men sejrens ærefuldhed.

Efter disse let genkendelige eksempler på athensk håndværk kommer vi til et par genstande fra Katedralskolens samling, som det volder en hel del mere besvær at placere nøjagtigt i tid og rum:

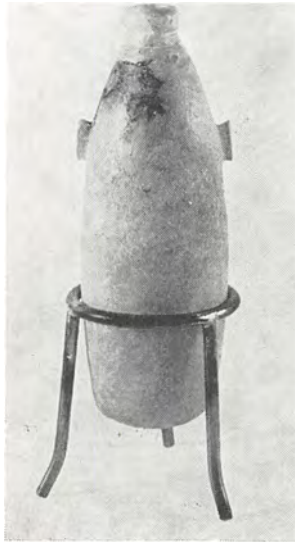

Fig. 11. Kat. nr. 12. Alabastron af alabast. 5.-4. årh. f. Kr.?

Kat. nr. 12 er en 20 cm høj alabast flaske, rundbundet og med to små ører og en sært klodset mælkeflaske-agtig munding. Sådanne *alabastra* er salveflasker. De er populære i Ægypten og det østlige middelhavsområde især i 6. årh. f.Kr. De vinder stor popularitet også i Grækenland i 5. og 4. årh., men har hyppigst en bred skiveformet mundingsrand. Materialet kan være sten, glas eller ler. Det har ikke været muligt at finde eksemplarer, med en munding som kat. nr. 12 – muligvis fordi den har fået beskadiget sin oprindelige skivemunding og derefter er blevet slebet ned til sin nuværende form – den lidt klodsede afslutning på den elegante flaske kunne tyde på det. Ser vi bort fra mundingen er paralleller til flaskens form f.eks. at finde i stykker fra 4. årh.'s kvindegrave i Athen [22]. Det foreslås derfor, at kat. nr. 12 skal dateres til den klassiske periode.

Med kat. nr. 13 er vi ikke på sikrere grund. Det er en 9 cm høj, kanneleret søjle med korinthisk kapitæl. Materialet er brændt ler og figuren er delvist hul. Som ved de øvrige terrakottafigurer i samlingen er her sandsynligvis tale om en gravgave, og muligvis har søjlen været en del af en figurgruppe. Tilsvarende stykke kendes fra bl.a. Myrina, et større helenistisk center for fremstilling af terrakottafigurer. Men her produceredes figurer langt op i romertid (indtil 160 e.Kr.), så vi kan ikke være sikre på en datering før 0 [23]. Hvad vi derimod kan være sikre på, er at søjlen ikke kan have været lavet før 4. årh. f.Kr.

De tidligste eksempler på korinthiske kapitæler kendes fra Apollontemplet i Bassae på Peloponnes fra 420'erne f.Kr. Men mere almindeligt blev kapitælet først i de efterfølgende århundreder, dog sjældent i en helt fast form. Arkitekterne yndede at variere typen i det uendelige – af og til ses akanthusbladene endda udskiftet med helrandede blade af forskellige art, som tilfældet er på kat. nr. 13. Romerne tog helt

Fig. 12. Kat. nr. 13. Kanneleret søjle med korinthisk kapitæl, terracotta. Hellenistisk?

det korinthiske kapitæl til sig i deres arkitektur, og også de varierede formerne. Men det vil nu nok være at presse den lille lerfigur for hårdt, hvis vi forsøger at tidsbestemme kapitælet som var det et stykke marmorarkitektur. Dertil er detaljerne for upræcise.

Med samlingens sidste stykker har vi imidlertid definitivt lagt den græske storhedstid bag os. Da Athen skabte sit demokrati, skabte Rom sin ældste republik, mens Grækenlands bystater kæmpede mod hinanden og senere mod Makedonien, underlagde Rom sig med stædig sikkerhed Italien. Rom blev den stormagt, der afløste makedonerne i Grækenland og deres efterkommeres fyrstetiger i hele Orienten afsluttende med Kleopatras Ægypten lige før vor tidsregnings begyndelse.

På kejser Trajans tid (98–117) nåede Romeriget sin største udstrækning: fra England i nord til Sahara i syd, fra Spanien i vest til Persien i øst. I kunsthistorien kalder man gerne århundrederne efter Alexander d. Store og ned til kejser Augustus for hellenistiske. Ordet dækker over den spredning af den klassiske kultur til Orienten, som Alexander og hans arvtagere kom til at udøve. Det var således en i høj grad helleniseret verden romerne overtog mod øst, og det faldt ikke romerne svært at forene sig med denne kultur, idet de selv fra deres allertidligste historie havde overtaget uendelig mange græske kunstneriske udtryksformer og så op til den klassiske græske kultur som et ideal. Det politiske magtskifte aftegner sig således ikke markant i kunsten – mest karakteristisk er snarere den måde, hvorpå man under romersk overherredømme vælger at dyrke den tidligere græske kunst: man udvælger og kopierer ældre forbilleder og sætter dem sammen på en ny og ofte højst original måde. Det nye er således ikke kunstens elementer, men elementernes sammenstilling. Man skaber en ekletisk kunst.

Fig. 13. Kat. nr. 14. »Oinophoros«, reliefdekoreret terracotta-flaske. Papposilenos, Dionysos og satyr, Pan og mænade. Fra Knidos? 2.-3. årh. ef. Kr.

Et udmærket eksempel på dette er katedralskolens reliefdekorerede terrakotta-flaske, kat. nr. 14. Rent teknisk drejer det sig om en cylindrisk flaske skabt af to reliefdekorerede halvdele, fremstillet i hver sin form og derefter samlet. Hertil er føjet en tyk, flad bund og en let skrånende skulder med høj hals og en enkelt hank. Man kender i dag o. 100 vaser fremstillet på samme måde og sandsynligvis produceret samme sted. Gruppen kaldes under ét »oinophorer« (vin-bærere) efter et indridset ord under et af de kendte eksemplarer. Produktionsstedet menes at være det lilleasiatiske Knidos og dateringen 2.-3. årh. e.Kr. [24]. Men interessen samler sig om flaskens to reliefhalvdele. På den ene halvdel ser vi en nøgen Pan med horn, vildtvoksende skæg og bukkeben. I den ene hånd bærer han sin *syriaks*, den fløjte, vi forbinder så stærkt med Pan, at vi kalder den en Pan-fløjte. Over skulderen har han slængt sit kastetræ, *pedum*. Et nyttigt redskab for en hyrde. Ved siden af ham danser en tympanon-spillende kvinde i lette gevandter og med opsat hår, en mænade. Begge er de fremstillet i en løvhytte af vingrene med drueklaser. Den anden reliefplade har tre personer, ligeledes i vinløvkrandsede omgivelser: Papposilenos, en skaldet og skægget mandsling i sære gevandter, støtter sig til en stav og vender drillende sit ansigt op mod vasens hovedperson, guden Dionysos. Han, der kun er iført en kappe, der ser ud til at være ved at glide fra ham, støtter sig til en ung, nøgen satyr, hvis korte hår står i viltre krøller lige op fra hans hoved. Han har en fast højre arm bag om den drukne vingud og i venstre hånd en lang tyrsos-stav. Figurerne er således alle hentede fra det muntre miljø omkring vinguden Dionysos, af romerne kaldet Liber eller Bacchus.

Fig. 14. Kat. nr. 15. Glasflaske, mundblæst og gennemsigtig. 3.-4. årh. ef. Kr.

Blandt de øvrige kendte oinophorer er flere, der har samme emne for dekorationen. Dionysosmotiver var populære og gav associationen både til frugtbarhedskulten, de våde varer og mere alvorlige tanker om livet hinsides døden [25].

De kunstneriske forlæg for de enkelte figurer på vasen er hentet fra kendte statuer skabt af græske kunstnere i klassisk og hellenistisk tid.

Til århundrederne med romersk herredømme i middelhavsområdet hører også tekniske landvindinger f.eks. på glashåndværkets område. Samlingens eneste glasgenstand, den fine tyndvæggede flaske af klart, mundblæst glas (kat. nr. 15) viser to fremskridt i det årtusind-gamle håndværk: glaspustning og fremstilling af klart, farveløst glas. Tidligere skabtes større, hule genstande over en kerne af sand, og glasmassen farvedes altid under påvirkning af metaloxiderne i de anvendte råmaterialer. Sandsynligvis stammer glashåndværket fra Ægypten eller den nære Orient. Det menes også at være her, man i romersk kejsertid finder frem til at puste glas og eksperimentere med affarvning af glasmassen med forskellige kemiske stoffer. Pustningen er fint udført i kat. nr. 15, og endnu ses spor efter punslen, hvormed man har fastholdt flasken under fremstillingen. Affarvningen af glasmassen er

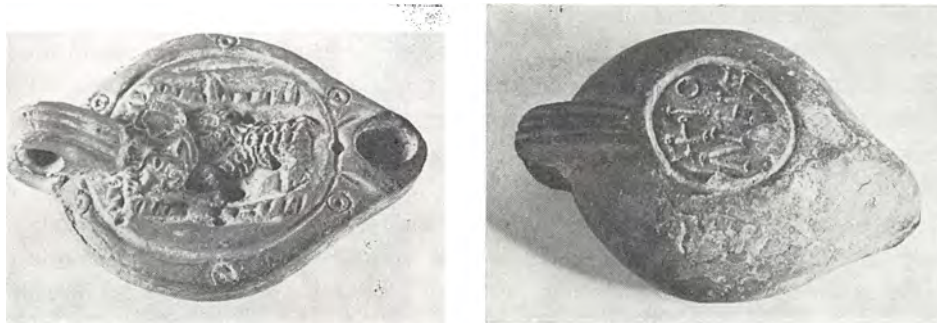

Fig. 15. Kat. nr. 16. Olielampe af terracotta. Björn (?) jagter mand. Fabriksstempel: Chiones. Athen, o. 400 ef. Kr.

knapt så vellykket, flasken har et svagt grønligt skær. Det fine perlemorsagtige skær på flaskens yderside, iriseringen, skyldes den påbegyndte nedbrydning af glasset under dets ophold i jorden. Gode paralleller til stykket findes i 3. og 4. århundredes glaskolber fra det østlige middelhavsområde [26].

Den sidste genstand i Holger Andersens samling fører os frem mod slutningen af antikken. På det tidspunkt, den lille lerlampe, kat. nr. 16, blev brændt i ovnene på Chiones værksted i Athen, havde denne kulturens højborg været uden politisk indflydelse i mere end et halvt årtusinde, men indtog stadig en vis position i samtidens forestillingsverden som ærværdig universitetsby og et levende vidnesbyrd om fordums storhed. Mange romerske kejsere elskede Athen og forkælede byen med prægtige bygningsanlæg og kunstneriske udsmykninger. Men også Rom som den antikke verdens dominerende magtcentrum havde udspillet sin rolle allerede omkring 300 e.Kr. Kejser Konstantin den Store påbegyndte i 324 byggeriet af sin nye residensstad, det østromerske kejserriges senere hovedstad, Konstantinopel. Byen byggedes ved den gamle græske koloni Byzans, der lå strategisk velplaceret ved indsejlingen til Sortehavet. Med Konstantin kom kristendommen i højsædet som officielt anerkendt religion. Det lod sig se i stort som småt. Kristne kirker og kapeller opførtes i stort tal, og det kristne symbolsprog sås overalt. Blandt de mest velbevarede repræsentanter for hverdagens brugskunst er i dag terrakotta-lamperne. Olielampen har en årtusind gammel historie i middelhavsområdet. Senantikens lamper er utallige og hyppigt dekoreret med kristne symboler, men ikke altid er vi så heldige at støde på en lampe, der bærer et kendt fabrikationsstempel og tilmed er et sjældent produkt fra dette værksted. Dette er tilfældet med kat. nr. 16. På undersiden af lampen er indstemplet et cirkulært felt med de græske bogstaver for navnet Chione. Samme stempel kendes fra et antal lamper fra bl.a. udgravningerne af Athens torv, Agora [27]. Samler man alle kendte Chione-lamper, står vi med produkterne fra det største kendte athenske lampeværksted, der fungerede i nær ved ét århundrede: fra o. 350 – o. 450 e.Kr. Meget få af disse lamper har imidlertid dekoration på oversidens nedadvendte medaillon. Herved placerer kat. nr. 16 sig som en sjældenhed. Motivet synes at være en bjørn, der jager en lændeklædt mand op i et

træ eller lignende. Fremstillingen ligner en anden Chione-lampes, der viser en bjørn med sin træner. Muligvis er kat. nr. 16 også en fremstilling fra denne emnekreds. Cirkusmotiver var ved siden af rent kristne symboler meget yndede på disse billige forbrugsgoder. Den simple lampe er en talende repræsentant for dette senantikke århundrede, der betød økonomisk tilbagegang for Athen og hele den græske provins.

Holger Andersens bemærkelsesværdige samling har bragt os fra Grækenlands sagntid befolklet af homeriske helte gennem hele den brogede antikke historie og lader os ende i de århundreder, hvor antikken ebber ud – og dermed også områdets position i verdens bevidsthed. Samlingens stykker er ikke enestående sjældenheder, der ville opnå svimlende priser på det internationale antikvitetsmarked. Men alle er de brudstykker af den græske hverdag gennem århundreder, og netop derved har samlingen sin charme og store værdi for os i dag.

Noter:

1. Forfatteren skylder rektor E. Lassen, Haderslev Katedralskole tak for tilladelsen til at publicere denne samling.
Hans Rahtje, Haderslev Museum, takkes for sit store arbejde med at fotografere samlingens stykker. En del af disse fotos illustrerer denne artikel.
2. Om Holger Andersen kan læses i Dansk Biografisk Lexikon (1933) bind I, s. 355 f. Kraks Blå bog (1951), spalte 50 f. Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1961–62, s. 34–35. Dansk Biografisk Lexikon (1979), bind I, s. 186–87.
3. Der er en mulighed for, at Holger Andersen erhvervede samlingen i årene 1929–34, hvor han var præsident for Kommissionen om Udveksling af Tyrkiske og Græske Befolkningsgrupper under Folkenes Forbund. I bestræbelserne for at få yderligere oplysninger herom har undertegnede haft kontakt med afdødes svoger, direktør, pastor em. K. Lænkholm, for hvis venlige interesse, der hermed takkes.
4. Ifølge oplysninger fra Centralregistret for Testamenter nævner Holger Andersen sin samling i et codicil af 17. januar 1950, tilføjet et testamente fra 1943.
5. Elizabeth French, *The Development of Mycenaean Terracotta Figurines*. Annual of the British School at Athens vol. 66 (1971), p. 101 ss. Kat. nr. 1 er nærmest A-typen med massiv fod. Nærmeste parallel er artiklens fig. 16 d, der beskrives (p. 119) som en kombination af type A og B. Datering: LH III A₂.
6. Inv. nr. 6350. N. Breitenstein, *Catalogue of Terracottas. Cypriote, Greek, Etrusco-Italian and Roman*. Kbh. 1941, nr. 278.
7. Vagn Poulsen, *Der Strenge Stil*. Acta Archaeologica vol. VIII (1937), s. 70 ff.
8. Nærmeste parallel til kat. nr. 4 er:
C. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles de l'Acropole, 1902-14: Les Petits Objets*, ii (1931), pl. 113, no. 2420.
Iøvrigt kan henvises til:
Excavations at Olynthus, vol. XIV, *Terracottas, Lamps and Coins found in 1934 and 1938*. Baltimore 1952. p. 248 f.
Corinth XV, ii, *The Potters Quarter. The Terracottas*. Princeton 1952, pl. 41, XXVIII, 1+5, samt p. 187.
R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of greek and roman antiquities*, British Museum. Vol. 1. London 1954, kat. nos. 183–186.

- Simone Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, etrusques et romains, I*, Musée Nationale du Louvre, Paris 1954, pl. XXXIV, B 311-B 312. *ibid.*, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains II*, Myrina. Musée Nationale du Louvre et Collections des Universités de France, Paris 1963. Pl. 8, d-M 143.
9. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft IV A₂ (1932), »Taube«, spalte 2488 ff.
 10. Angående vaseformen, se G. M. A. Richter & M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases* (1935), p. 12. Om stilperioden kan læses i bl.a. J. D. Beazley, *Attic Black-figure. A Sketch* (1928), p. 24 samt J. Boardman, *Athenian Black-figure Vases* (1974), p. 146 f.
 11. Formen på halsen kaldes i fagsproget en »chimney-neck«: C. H. E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi*. Paris 1936, p. 130 ff. Fod- og kropsprofilen på kat. nr. 6 kunne tyde på, at den har haft samme hals-type som kat. nr. 7.
 12. J. Beazley, *Attic Black-figure Vasepainters* (1956), p. 539 ff.
Billedtypen synes afledt af typen »Herakles' apoteose«. Gudinden, der bestiger vognen, ses ofte som Athena og den kitharaspillende Apollon (jævnfør personen bag hestene på kat. nr. 6) har sin faste plads på jorden til højre for Athena. Men Herakles kan være udeladt. Jeg skylder mag. art. Jan Stubbe Østergård tak for at have gjort opmærksom på dette.
 13. Vaseformen anvendes både af Emporionmaleren og Haimonmaleren, men malestilen synes at henvise begge vaser til sidstnævntes kreds – Kat. nr. 6 kan placeres i Beazleys gruppe »meget nær Haimonmalerens hånd« og kat. nr. 7 i hans »manér«. Se J. Beazley, loc. cit. Udover de hos Beazley omtalte paralleller kan anføres: Anna A. Peredolskaja, *Attische Tonfiguren aus einem Südrussischen Grab. 2. Beiheft, Antike Kunst* (1964), Taf. 2,3 – Inv. nr. P 1854, 15 Ermitagemuseet, Leningrad.
Athens Annals of Archaeology, VII, 1974, p. 245, eik. 18-19 do., IX, 1976, p. 204-205, eik. 9a+10.
Begge disse lekythoi er fundet i Eretria på Euboa og dateres til 2. fjerdedel af 5. årh. f. Kr.
 14. Paralleller til vases form og sekundære dekoration er f.eks.: *Münzen und Medaillen*, Auktionsliste nov./dec. 1970, liste 318, s. 33, nr. 386 og 387.
Antik kunst i dansk privateje. Ny Carlsberg Glyptotek 1974, no. 182.
 15. Malestilen er nær Villa Giuliamalerens, se f.eks. G. M. A. Richter, *Red-figured Vases in Metropolitan Museum of Art*. New Haven 1936, p. 132 ff. med plancher, især pl. 104.
 16. G. M. A. Richter & M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases* (1935), p. 26 f.
 17. E. Simon i *Antike Kunst* VI, 1963, p. 10. L. Deubner, *Attische Feste* (1932), p. 116.
 18. Franklin P. Johnson, *An owl skyphos*. *Studies presented to D. M. Robinson*, vol. 2, 1953, p. 96-105.
Haderslev Katedralskiles skyphos tilhører Johnsons Group III og ser ud til at kunne være af samme maler som denne gruppes første skål, en type B-skyphos fra Würzburg, se Langlotz, *Griechische Vasen in Würzburg*, München 1932, pl. 217, no. 614.
 19. Formen kaldes af arkæologer ved det ikke-antikke navn pelike. G. M. A. Richter & M. J. Milne, *Shapes and Names of Athenian Vases*. (1935), p. 4-5.
Om malestilen kan læses i: G. M. A. Richter, *Red-figured vases in Metropolitan Museum of Art* (1936), p. 145 ff. og af samme forfatter, *Attic Red-figured Vases. A survey*. 1946, p. 115 ff.
 20. T. B. L. Webster, *Potter and Patron in ancient Athens*. London 1972, p. 213.
 21. *Oxford Classical Dictionary* (1968), artiklerne »Athletics«, »Education« og »Gymnasium«.
 22. *Athens Annals of Archaeology*, VI, 1973, p. 283, eik. 7.
Athenische Mitteilungen vol. 81, 1966, s. 83, Beilage 55,1 (grav 141) + Beilage 55,5 (grav 147).
 23. Simone Mollard-Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs et romains II*, Myrina. Musée du Louvre et collections des Universités de France. Paris 1963, pl. 187, c – MYR 393, p. 150.

24. Nyeste sammenfattende behandling med henvisning til ældre litteratur: Ursula Heimberg, *Oinophoren. Zur kaiserzeitlichen Reliefkeramik. Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts. Band 91, 1976 (Berlin 1977), s. 251 ff.*
25. Martin P. N. Nilsson, *Olympen. Stockholm 1964 (2. udgave), s. 124 ff.*
26. Axel von Saldern m.fl., *Gläser der Antike. Sammlung Erwin Oppenländer. Mainz 1974, nr. 593, 660 + 730.*
27. J. Perlzweig, *The Athenian Agora, Vol. VII, Lamps of the Roman Period. Princeton 1961, p. 55 ff. (Med henvisning til fund af Chione-lamper på andre lokaliteter).*

Katalog:

- Kat. nr. 1 (fig. 1) PHI-idol. 12 cm høj. Brændt, gulligt ler, sortbrun bemaling. S sammensat af 2 stykker. Massiv stilk.
- Kat. nr. 2 (fig. 1) PSI-idol. 11 cm høj. Brændt, rødligt ler, sortbrun bemaling. S sammensat af 4 stykker. Det ene bryst og lidt af hovedtøjet er slået af. Massiv stilk, bagpå påmalet: 10203.
- Kat. nr. 3 (fig. 2) Stående kvinde. 29 cm høj. Soklens bredde 3-3,5 cm. Brændt rødligt ler med rester af hvid slip. Et afslag ved soklen og figurens højre fod er restaureret i gips. Rektangulært ventilationshul i bagsiden. Bagpå påmalet tallet: 19.
- Kat. nr. 4 (fig. 3) Due. 8,5 cm høj. Brændt lysbrunt ler, hvid slip. Formlavet, massiv med hulhed i bunden. På undersiden står malet: 77.
- Kat. nr. 5 (fig. 4) Sorfigurs kalpis. 23 cm høj. Rødligt ler. Begge bughanke nye. Billedfeltet limet sammen af flere skår og overmalet. Under foden: 151811. Motiv: Athena og gigant.
- Kat. nr. 6 (fig. 5) Sortfigurs lekythos. Bevaret højde, 12,5 cm. Rødligt ler. Munden og en del af halsen mangler og er restaureret i gips. Under foden står: 12.53. Motiv: Gudinde bestiger vogn.
- Kat. nr. 7 (fig. 6) Sortfigurs lekythos. Højde 18,5 cm. Rødligt ler. Fuldstændigt bevaret. Under foden står: 64. Motiv: Gudinde bestiger vogn.
- Kat. nr. 8 (fig. 7) Rødfigurs lekythos. Bevaret højde, 12 cm. Rødligt ler. Overfladen stærkt beskadiget. Hals og hank rekonstrueret i gips. Under foden står: En souvenir de la Grèce! 1935.
- Kat. nr. 9 (fig. 8) Rødfigurs aryballos. 11 cm høj. Rødligt ler. Fuldstændigt bevaret. Under foden står: 24. Motiv: Dansende kvinde.
- Kat. nr. 10 (fig. 9) Rødfigurs skyphos («Ugleskyphos»). 8,5 cm høj. Rødligt ler. Samlet af flere skår, enkelte steder er huller udfyldt med gips. Under foden står: 78. Motiv: Ugle mellem to olivenkviste.
- Kat. nr. 11 (fig. 10) Rødfigurs pelike. Højde 20 cm. Rødligt ler. Fuldstændigt bevaret, overfladen dog stærkt afskallet flere steder. På vasens B-side står malet: 2. Motiver: A-siden, to atleter, den ene med strigilis, den anden med bold. B-siden, himationklædt mand ved konisk markør.
- Kat. nr. 12 (fig. 11) Alabastron. 20 cm høj. Alabast med rustød forvitring. Påmalet tallet 61.
- Kat. nr. 13 (fig. 12) Søjle. 9 cm høj. Brændt, lyst brunligt ler. Kannelleret skaft på plinth og torus. Korinthisk kapitæl.
- Kat. nr. 14 (fig. 13) Reliefdekoreret flaske (Oinophorus). 24 cm høj. 12 cm i diameter. Brændt rødligt ler med lidt mørkere rødligt overtræk. Munding og hank repareret med gips, iøvrigt fuldstændigt bevaret. Under bunden er indridset en gren, på skulderen et blad. Motiver: A-siden, Dionysos omgivet af ung satyr og gammel silen. B-siden, Pan og mænade.
- Kat. nr. 15 (fig. 14) Glasflacon. Højde 26,5 cm. Klart, let grønligt glas. Mundblæst pæreformet bug med tragtformet munding pålagt enkelt glastråd. Under foden ses spor af den afslåede punsel.
- Kat. nr. 16 (fig. 15) Olielampe. Højde 3,5 cm, længde 11 cm. Rødbrunt ler, brændt. Fuldstændigt bevaret. Motiv i medaillon: Dyr jager mand. Indstemplet i bunden: CHIONES.

Boganmeldelser

En kommentar til »Historie«, 1979

Den socialdemokratiske venlighed i 1902

Under fremmedherredømmet var det tyske socialdemokrati både en ven og en fjende for danskheden i Sønderjylland. En ven, fordi det protesterede imod undertrykkelse, også den nationale. En fjende, fordi den nationale danske bevægelse måtte kæmpe med den socialistiske om de danske arbejdere.

Den tyske valglov kunne imidlertid opfordre til et samarbejde mellem de to parter. Hvis der nemlig ved første valgrunde i en valgkreds ikke var absolut flertal for nogen, skulle der være omvalg mellem de to kandidater, der havde flest stemmer. Og medens hver kæmpede for sit i den første valgrunde, kunne der ved omvalg være interesse for at få støtte fra et parti, der ikke selv skulle deltage i anden omgang, eller i hvert fald fra dets tilhængere.

Til dette formål vedtog det slesvig-holstenske socialdemokratiske partidag i 1902 en resolution, der fastlagde holdningen overfor danskerne. Man anerkendte de danske sønderjyders ret til selv at afgøre, hvorvidt de vilde høre til Danmark eller Prøjsen, som det var fastlagt i »den retsstridigt fjernede artikel V i Pragfreden«. Man ville også støtte og beskytte dem mod undertrykkelse.

Politisk drog man derefter den konklusion, at det er en væsentlig opgave for kammeraterne uanset afstamning i skrift og tale at oplyse de danske proletarer om socialismen og vinde dem for klassekampen til erobring af den politiske magt, og det skal, så vidt det er muligt og nødvendigt, gøres ved brug af det danske sprog.

Endelig anføres det i resolutionen, at arbejderne på visse betingelser må støtte en dansk kandidat ved omvalgene.

I virkeligheden sigter resolutionen dog omvendt på at skabe forståelse og sympati

hos alle danske, ikke blot arbejderne, med henblik på at få danskerne til at støtte en socialdemokratisk rigsdagskandidat ved omvalg.

Arkivar Dorrit Andersen, der har behandlet denne resolution og dens baggrund i en artikel i årbogsserien »Historie«, 1979, er nået til den opfattelse, at H. P. Hanssen-fløjen havde givet den tyske forslagsstiller, redaktør Eduard Adler en tilskyndelse til at forelægge resolutionen, idet den (Hejmdal) dog kun ville arbejde for omvalgsstøtten, hvis SPDs partidag »åbent ville anerkende § 5, retten til kulturel og politisk ligeberettigelse og bekæmpelse af tvangspolitikken«. Og hun gentager, at § 5 »var så at sige for langt på forhånd af den danske bevægelse«, dvs. H. P. Hanssen, idet redaktør Jessen »fortsat stod afvisende overfor et nærmere samarbejde«.

Denne fremstilling kan ikke holde. En sådan historisk sensation som at H. P. Hanssen for at inkludere sig på et samarbejde med de tyske socialdemokrater skulle have krævet af dem, at de åbent ville anerkende § 5, foreligger ikke.

Dorrit Andersen henviser som kilde til Hejmdal 8. august 1902, åbenbart til en leder om »Omvalg«, der fortsættes næste dag, og det er tilsyneladende denne fortsættelse, der er kilden til misforståelsen. Hejmdal gengiver Adlers krav om § 5, og det er rimeligvis det, der af Dorrit Andersen ved hurtig læsning er blevet opfattet som Hejmdals eget standpunkt. Hejmdals vilkår for samarbejde ved omvalgene lå på et andet niveau. Til gengæld for støtte til en socialdemokratisk rigsdagskandidat ønskede Hejmdal kraftig socialdemokratisk støtte til de danske kandidater ved landagsvalgene i 1.

og 2. kreds.

Den socialdemokratiske fremhævelse af § 5 må formodentlig i stedet opfattes som en cadeau til Jessen-fløjen. Redaktør Adler har i hvert fald i sit blad Schleswig-Holsteinische Volkszeitung målbevidst søgt at fastholde redaktør Jessen på tidligere udtalelser om, at danskerne var nødt til at ændre deres tidligere standpunkt til omvalgene, når det socialdemokratiske parti indtog samme holdning overfor danskerne som Adlers blad. (Her citeret efter Hejmdal 8. august 1902). Med andre ord kan netop Jessen have givet Adler tilskyndelse til at få de adlerske synspunkter konfirmeret af partidagen.

Også indenfor det socialdemokratiske parti kom der opfordringer til at gå ind for § 5, dels fra Waldemar Sørensen, der var typograf på Flensborg Avis, og fra Chr. Mathiesen, formand for partiforeningen i Åbenrå, efter alt at dømme begge tilhængere af Jessens § 5-opfattelse.

Det hører med til billedet, at Adler fire år senere til umådelig irritation for H. P. Hanssen beskyldte ham for at skyde kravet om § 5 i baggrunden for at opnå større velvilje hos de borgerlige, tyske magthavere og derved opnå øjeblikkelige fordele for de dansk-sindede. Det har Dorrit Andersen selv fremdraget i anden sammenhæng i »Festskrift til Johan Hvidtfeldt« side 15.

Spørgsmålet var iøvrigt kort før den socialdemokratiske partidag blevet berørt på det danske årsmøde den 28. juli 1902, hvor både rigsdagsmand Jens Jessen og landdagsmand H. P. Hanssen gik ind for at gemme problemet til senere, medens tobaksfabrikant M. Andresen pegede på betænkelighederne og erklærede, at »vil socialisterne i 2. rigsdagskreds kræve, at vi skal støtte dem ved omvalget, så kan det kun være på de vilkår, at de ved 1. valgrunde lader vore danske arbejdere være i fred og stemme dansk«. Dette vilkår blev ikke imødekommet af den socialdemokratiske resolution.

Den omtalte 2. rigsdagskreds var en frugt

af tysk valggeometri. Ved det første rigsdagsvalg i 1867 fik danskerne to af fire rigsdagsmandater, idet Hans Krüger blev valgt i det nordligste Slesvig og Nicolaj Ahlmann i Flensborg-Sønderborg amter. For at afskære danskerne fra mere end eet mandat, lagde tyskerne det danske Sønderborg amt til Haderslev amt, hvorved man samlede den danske blok i een kreds, medens 2. valgkreds blev sammensat af Flensborg og Åbenrå amter, hvor det herefter kun i valgperioden 1881–84 lykkedes at få en dansk rigsdagsmand, Gustav Johannsen. Det var her, socialdemokraterne nu ønskede dansk støtte til deres kandidat ved omvalg.

På et enkelt punkt blev Adlers resolutionsforslag ændret af partidagen, og det gjaldt just spørgsmålet om holdningen ved omvalg. Ifølge Adlers forslag »skal man støtte den danske kandidat«, hvor han er på omvalg med en tysk borgerlig kandidat, »forsåvidt han afgiver tilfredsstillende erklæringer i told- og skattespørgsmål og om væsentlige, rent demokratiske fordringer«.

Otto Stolten fra Hamborg kritiserede skarpt denne formulering som »alt for vag« og erklærede, at »der må træffes anderledes faste aftaler« (ifølge referat i Hejmdal den 2. september 1902). Stolten foreslog derefter den formulering, der kom til at stå i den vedtagne resolution. Herefter »må danskeres national-oppositionelle stilling ikke være bestemmende for vore kammeraters stillingen. De skal kun støtte en dansk kandidat, når han afgiver den bindende erklæring at gå bestemt imod enhver merbelastning af befolkningen med told og indirekte skatter og enhver forhøjelse af militær- og marinebyrderne og at ...«.

Der er altså sket en klar skærpelse af kravene til den rigsdagskandidat, man eventuelt vil støtte, hvorved man tilsyneladende har glemt det egentlige formål, nemlig at skabe baggrund for dansk støtte til en tysk socialdemokratisk rigsdagskandidat, der jo i så fald måtte bindes lige så stærkt, f.eks. til ik-

ke at angribe de danske førere. Og medens man efter Adlers forslag skulle støtte den danske kandidat, blot han afgav tilfredsstillende erklæring, blev resultatet, at danskeres national-oppositionelle stilling ikke måtte være udslagsgivende. Vejen stod altså åben for en tysk kandidat, hvis han også var villig til at binde sig politisk.

I sin artikel side 137 nævner Dorrit Andersen, at jeg i Sønderjysk Månedsskrift 1970, side 238 »særlig angriber 1902-resolutionens omvalgsbestemmelser« ud fra den opfattelse, at den betød, at en dansk socialdemokratisk arbejder »ikke ved omvalget måtte stemme på den danske kandidat og hjælpe ham ind på rigsdagen på en tyskborgerlig kandidats bekostning, medmindre den danske kandidat var villig til at opfylde visse socialdemokratiske partibetingelser«, og hun tilføjer, at når jeg gør det, »må det skyldes manglende baggrundsviden«.

Nu har jeg ingenlunde angrebet 1902 resolutionen, der var meget værdifuld som et mål, de tyske socialdemokrater skulle leve op til. Jeg har heller ikke angrebet omvalgsbestemmelserne, omend jeg fandt, at de reducerede værdien af velviljen i den øvrige del af resolutionen. Den opfattelse har jeg for resten stadig. Hvad jeg angreb, var, at Gerd Callesen i sin bog om det slesvigske spørgsmål mellem det danske og det tyske socialdemokrati havde refereret resolutionen, men i referatet havde sprunget det pågældende reducerende afsnit over.

Hvad Dorrit Andersen savner i min baggrundsviden er for det første klarhed over,

at den danske bevægelse indenrigspolitisk var i overensstemmelse med resolutionens krav, så der altså ikke kunne opstå problemer. Men her mangler hun forståelse for politisk kompromispolitik, hvor man kommer til at savne handlefriheden, hvis den er bundet af en politisk håndfæstning. Det mest kendte eksempel leverede H. P. Hanssen straks efter sit valg til rigsdagsmand i 1906, da han stemte med regeringen og imod oppositionen, idet han for ikke at bringe optantforhandlingerne i fare stemte for en militær efterbevilling til bekæmpelse af en opstand i tysk Sydvestafrika. Det havde han ikke kunnet, hvis han havde været bundet til oppositionen af en håndfæstning som den krævede.

For det andet havde formuleringen kun teoretisk betydning, fordi der ikke var praktisk mulighed for at få en dansk rigsdagskandidat på omvalg, indvender Dorrit Andersen. Men erklæringen tog parallelt sigte på danske landdagskandidater, hvor den måske kunne få praktisk betydning, og når en sådan erklæring vedtages, må det være rimeligt at drøfte dens indhold ud fra dens ordlyd, da den i alle tilfælde har en principiel betydning, selv om det må forblive på det teoretiske område. Når debatten om resolutionen netop kom til at dreje sig om dette punkt og medførte en skærpelse, er det heller ikke rimeligt at feje en vurdering af denne skærpelse til side med en bemærkning om, at den kun har teoretisk betydning. Også i de teoretiske formuleringer kan der ligge praktisk politik.

Bjørn Svensson

Aage Rasch: Ejderkanalen

Skr., udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 49. Åbenrå 1978. 147 s., ill., 60 kr., medlemspris 35 kr.

Da overarkivar i Rigsarkivet Aage Rasch omkom i 1972 ved flyveulykken i Dubai, efterlod han et manuskript om den slesvigholstenske kanal, der blev bygget i årene fra 1777 til 1784. Manuskriptet var ikke afslut-

tet, men de tre kapitler, der forelå færdige fra Rasch' hånd er blevet afpuddet og udgivet af cand. mag. Birgitte Dedenroth-Schou. Resultatet er blevet en nydelig bog, den første danske bog om dette imponerende anlæg fra

den gamle dansk-norsk-tyske helstats glanstid, og i flere henseender den første på et intensivt kildestudium byggede fremstilling.

Bogen består som sagt af 3 kapitler. Et lille kapitel om de teknisk-teoretiske forudsætninger for kanalbyggeriet burde nok være sat i spidsen. Det står nu lidt umotiveret midt i bogen og beskriver instruktivt (også ved hjælp af gamle tegninger) datidens nivellerings teknik, hydraulikken (vandkunsten) og sluseproblemer, hånd- og hestedrevne mudmaskiner samt helstatsens know-how på området. Civile ingeniører fandtes endnu ikke – Polyteknisk Lærestanstalt oprettes først i 1829 – men i hæren og flåden, navnlig i Ingeniørkorpset og dets bogsamling fandtes tilstrækkelig ekspertise. Man var jo også fortløbig med såvel havneanlæg som digebyggeri.

Allerførst skulle dog beslutningen om kanalbyggeriet træffes. I århundreder havde der været drømt om en kanal, men i 1761 – da navnlig det engelske kanalbyggeri blomstrer – fremsættes planen om »at forene Nord- og Østersøen« igen i et skrift af den tyske kameralist (økonomi- og forvaltningskyndig) J. H. G. v. Justi. Den var helt urealistisk. Han forestillede sig en forbindelse fra Slesvig til Husum eller fra Flensborg til Tønder, »bekvem« for store skibe. Ideen synes imidlertid at have fænget hos den unge Carl af Hessen (1744–1836), fætter og svoger til Christian VII og fra 1768 statholder i hertugdømmerne. Planen får vind i sejlene, da mageskiftet mellem den gottorpske del af Holsten og Oldenburg/Delmenhorst fuldbyrdes i 1773, og den uddelte besiddelse af Holsten ligesom skal krones med et større værk. I 1774 er planen på vej til København, nu i form af et projekt fra den fhv. hofintendant og ingeniørofficer Wilh. Th. Wegener (1724–92), der i 1773 var blevet generallandmålerdirektør i hertugdømmerne. Han foreslog en kanal fra Husum til Frederiksstad, derfra skulle Trenen følges til Hollingsted, så skulle der atter graves en kanal til Slesvig og – for

at undgå den besværlige Sli-munding – et tredje kanalstykke fra Flækkeby til Egernefærde-bugten. Anlægget var beregnet til fuldtastede handelsskibe. Statsrådet afviste – med rette – dette projekt som urealistisk, men der blev nedsat en kanalkommission med repræsentanter for de civile myndigheder, der kunne få med kanalens bygning og forvaltning at gøre. Den fik en instruks om at udarbejde planer om en mindre kanal, der skulle begynde i nærheden af Glückstadt, følge Størfloden over Itzehoe og Neumünster og derfra føres til Kiels havn. Det var A. P. Bernstorff og den ældre Schimmelmann, der stod bag denne plan, som dog trods den magtfulde politiske opbakning havde den skavank, at den heller ikke kunne gennemføres med datidens teknik. Også en linie Stør-Ejder-Kiel kom på tale, men i 1776 fastlagdes den endelige linieføring: Ejderens løb fra Vesterhavet og til Rendsborg, derpå Levenså-linien til Kielerfjorden. Dybden fastsattes til 10 fod (holst. mål = ca. 2,60 m), bredden således, at to skibe overalt kunne passere hinanden. Dette var et kompromis mellem Wegeners plan (16 fod) og kanalkommissionens instruks (mindst 5–6 fod). Ikke kun pramme, men også mindre skibe ville kunne besejle den færdige kanal. Med de fornødne 6 sluser blev omkostningerne beregnet til noget over 620.000 rd. og kanalen skulle være færdigbygget i 1780. Da den i 1784 var fuldendt, havde den kostet 2,5 mio. rd., henved 57 procent af finanskollegiets indtægter af skatter og afgifter i samme år. Men så havde selve kanalen en dybde på 3,45 m og en længde på 34 km.

Bygningen af kanalen stødte ingenlunde på færre hindringer end beslutningen var løbet ind i, da politikerne skulle krydse sig frem mellem deres egne kæpheste og landmålernes nyeste beregninger. En smule Ejderudbygning var allerede sat i gang i 1776, men det egentlige kanalbyggeri på strækningen fra Holtenau til Rendsborg begyndte i 1777. Det blev opdelt i mindre afsnit, der

Prospekt af kanalens østlige munding. Efter Georg Bruyn.

blev udbudt i licitation. Til sluserne bestiltes bornholmsk sandsten, mursten blev lavet lokalt, men kom senere også fra Flensborg. Fra Holland blev indført vandklinker og en særlig vandfast blanding af jord og harpiks. Datidens primitive transportteknik for masegods nødvendiggjorde lokale indkøb. På denne konto fik Friedr. v. Baudissin, ejer af godset Knoop, som stadigvæk er smukt beliggende ved kanalen, en pæn fortjeneste på levering af tømmer. Han var i 1776 blevet gift med Schimmelmans datter Caroline, der fik godset som medgift af sin far. Selv ved hoffet i Wien rygtedes disse transaktioner, som dog næppe har været Schimmelmans mest indbringende forretning, mens han var dansk finansminister.

Gravearbejdet bød på mange vanskeligheder. Særlige problemer frembød lavtliggende afsnit som det første kanalstykke fra Holtenu til Knoop. Vand trængte ind og måtte fjernes ved hjælp af »vandmøller«, en særlig kanal måtte aflede Levensåens vand. Undertiden vældede den for bløde undergrund op, på andre steder måtte der fore-

tages omfattende sprængninger af sten. Ikke alle entreprenører viste sig at være pålidelige og fra 1782 blev deres arbejde ligefrem overtaget af den tilsynsførende arbejdskommission. Store anstrengelser krævede de ret indviklede sluser. De blev piloteret så solidt, at det kostede besvær at fjerne dem ved bygningen af Kaiser Wilhelm-kanalen i 1893–94. En enkelt sluse mentes da at være bygget på 2.200 egestammer.

Arbejdsstyrken findes der spredte oplysninger om. I 1777 arbejdede 1.500 mand med gravning og uddybning, 1781 1.500 mand, 1783 1.700, men hertil kommer et ukendt antal håndværkere (tømrere og murere) ved sluser, broer og pakhuse. Også soldater blev anvendt, men de militære myndigheder holdt igen. Langt hovedparten af arbejderne syntes at have været indenlandske, rimeligvis omvandrende løsarbejdere. Deres kvarterer, enten hos bønder i omegnen eller i jordhytter, var elendige. Lønnen var lav, en lønaktion i 1780 besvaredes med at arbejderens talsmand sattes i arrest, men lønnen synes at være sat op. Der var indrettet syge-

stuer i nærheden af byggepladserne, men da der i 1781 og 1782 udbrød epidemier, slog de åbenbart slet ikke til.

Den 18.–19. oktober 1784 kunne omsider en officiel prøvesejlads finde sted. Skønt der var kraftig modvind, klarede det største og mest langsomme skib, der blev trukket af 4 heste, turen fra Holtenau til Rendsborg på 1½ døgn. I betragtning af at mandskabet var ukendt med såvel skib som kanalfart ansås det for tilfredsstillende. Alternativet var jo den betydeligt længere, langsommelige og farlige søvej omkring Skagen.

Kanalen blev hurtigt meget benyttet. Indtil 1830 havde 94.106 skibe besejlet den, endnu i 1860'erne og 1870'erne passeredes

den årligt af over 4.000 skibe, selv om den nu var ved at blive forældet, da skibene var blevet større og dampskibene vandt indpas. I 1853 fik den navnet Ejderkanalen. Men herom og i det hele taget om den økonomiske betydning af kanalen, der sikkert var tænkt som bogens væsentligste del, nåede Aage Rasch ikke at skrive. Hans veloplagte, minutøst dokumenterede fremstilling standser ved den højtidelige indvielse af kanalen, der aldrig fandt sted, men som alligevel beskrives i litteraturen. Europas dengang største kanal burde selvfølgelig være indviet med pomp og pragt, og derfor blev denne indvielse opfundet ved kanalens 100 års jubilæum i 1884. *Lorenz Rerup.*

Rødding by i billeder 1850–1930

130 billeder med tekst. Udgivet af Rødding bibliotek 1978.

Baggrunden for denne bog om Rødding er en udstilling på Rødding højskole i oktober 1977. Den lokalhistoriske samling på biblioteket fik ved denne lejlighed så stort et materiale til rådighed, at det – suppleret med yderligere en række billeder – kunne give stof til en publikation som den foreliggende.

Billedrækken indledes med fotografier af kirken: »På en lille knold længst mod vest i byen har sognets gamle blæstomsuste kirke ligget i mere end 800 år. –« og så følger fem billeder af kirkerummet taget med en halv snes års mellemrum. En morsom ide – man griber sig selv i at sidde og sammenligne forandringerne og supplere teksterne – er det nu ikke ind imellem granudsmykning til julegudstjenesterne og ikke mos, de gode Røddingboere har smykket kirken med??

Så følger billeder af vistnok hvert eneste hus i byen og sikkert af de fleste beboere uden for taget både i hverdagstøj og i festtøj, alt ledsaget af snart saglige, snart muntre kommentarer. Rørende er de nænsomme omtaler af Røddings originaler, ikke mindst A. J. Marcussens minder om By-Stin, der

satte træskoene uden for kupedøren, da hun første gang kørte med den nye jernbane. Hendes ledsager kendte heldigvis Stin, reddede træskoene og stillede dem hastigt parat på perronen i Gram, der var turens mål. Uden at Stin åbenbart var forbavset.

Som et særligt raffinement har man udstyret forsatspapiret med to forskellige illustrationer, et par af højskolelærer H. Nutzhorns kønne rids af kirke og højskole foran, suppleret med et kort over Rødding 1878 på de sidste to sider.

Overbibliotekar Niels H. Kragh Nielsen, som nok har været den inspirerende kraft i forfatterkollegiet, ville have glædet mange læsere, hvis han havde medgivet et par konkrete oplysninger, f.eks. at indbyggertallet var omkring tusind i den årrække, det tiltalende værk omhandler, man havde gerne set et nyere kort med gadenavne og et par husnumre på, og endelig kunne det være morsomt med et luftbillede af hele det lille samfund. Men det ønske ville selvfølgelig være ganske ude af trit med hele ideen. Indrømmet. Men alligevel. *ibs.*

Callesens Motorfabrik blev opført 1899 til en af de typiske små, patriarkalsk prægede industrier. Form og stil er helt karakteristiske for grænselandet, såvel dets traditioner som de nyheder, der blev optaget i den tyske tid. Det første ses i gavlhusformen, mens sammenbygningen af bolig og fabrik kan være hentet fra de »Einhaus«-gårde, der fra ca. 1900 optrådte som en nyhed sydfra.

Peter Dragsbo: Mennesker og huse i Aabenraa

– et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigske købstad 1850–1920. Sydjysk Universitetsforlag 1978, 131 s., rigt ill.

Når Peter Dragsbo har fået udgivet sin magisterkonferens, i omredigeret form, så skyldes det blandt andet, at den forener to hovedinteresser. Den giver dels indgang til nye, frugtbare svar på de store bevaringsproblemer, som de sidste årtiers voldsomme byændringer skaber, dels er den det første forsøg herhjemme på en etnologisk beskrivelse af en hel bys udvikling. Heri ligger, at byen ses som et materielt miljø, hvis struktur, former og indhold bestemmes af samspillet mellem mennesker og bygninger. Derved bliver byen forklaret som en lokal variation af en almen historisk udvikling. I denne undersøgelse er det gennembruddet for kapitalismen med dens nye arbejdsdeling og husstandsorganisation, der anskueliggøres på det nære plan. Det sker ved hjælp af en rigdom

af fotografier, tabeller, diagrammer og ikke mindst nogle forbilledlige tegninger.

Bogen er bygget op som en beskrivelse og analyse af kvarterudviklingen. Ved begrebet kvarter forstår forfatteren: »de underområder i en by, som på et bestemt tidspunkt kan udskilles på grund af bestemte socialgrupper, hustyper og boligformer«. Forbilledet til metoden er det banebrydende værk »Svensk stad« fra 1940'erne, hvor kunsthistorikere, sociologer, historikere og økonomer gik sammen om at afgrænse og karakterisere historiske bytyper som udtryk, for en social og økonomisk udvikling. Gennem deres arbejde har han endvidere fået en god hjælp til at skelne kvarterdannelser, der i en mindre by ikke kan udskilles alene ved talmæssige opgørelser. Yderligere vanskeligt bliver det, når

målet som nævnt er at fange udviklingen, hvordan kvartererne hele tiden ændrer udseende, skifter plads og indhold.

Kilderne til undersøgelsen falder i to hovedgrupper. På den ene side består de i en beskrivelse og bestemmelse af bygninger og anlæg fra perioden. Her har det været betydningsfuldt, at Peter Dragsbo kan sammenholde med sine omfattende iagttagelser af landets øvrige byer. På den anden side består de af arkivalier som byggesager og især folketællinger.

Med disse midler lykkes det forfatteren både at give detaljerede beskrivelser af kvarterudvikling, hustyper og husstandsformer og at forklare hvordan den nuværende bys umiddelbare forudsætninger er dannet. Det er en fundamentalt ny bytype, som gradvis vokser frem, og hvis former slår igennem i årene omkring 1900. En hovedstruktur, der stadig bestemmer bykærnen, og som har lagt grundformen til de nuværende boligformer. Samtidig betyder de lokale betingelser i den nordslesvigske købstad, at en stor del af de grundmurede huse fra 1700-årene blev bevaret.

I periodens indledende fase, ca. 1840–80, handelskapitalismens, søfartens og skibsbyggeriets storhedstid, blev de patriarkalske storhushold bevarede. Den vigtigste undtagelse er skibsbyggeriets arbejdere, der fra ældre tid var lønarbejdere med kærnefamiliehushold. I perioden vokser gruppen stærkt, og den bosætter sig sammen med underleverandører og håndværkere knyttet til søfarten udpræget i havnekvarteret. Boligformerne ændres endnu ikke afgørende. Hovedtyperne var stadig håndværker- eller købmandsgårde til storhushold og produktion, samt småhuse til arbejdere og småfolk. Men fremgangen afspejles i, at mange af de store gårde får store, nybyggede forhuse, og at de første butikker til den nye kontant-handel bliver indrettet. Samtidig forrykkes byens hovedgade blandt andet som følge af Nørre Chaussé's anlæg i 1850 – mod nord. Det var ikke

længere Søndergade, men i stigende grad Storegade og Ramsherred-Nørreport, der blev strøg- og handels-hovedgade.

Først i den følgende periode, især fra 1890–1914, bryder de nye former afgørende igennem og byens struktur omdannes fra en koncentrisk til en radiær. Håndværksmestrene havde opgivet storhusholdene og var gået over til specialiseret, industriel produktion eller til butikshandel. Nogle få fabrikker blev anlagt, især ved byens indfaldsveje. Flertallet var små og patriarkalsk prægede. Endelig opgav købmændene som den sidste gruppe storhushold og mangesidet virksomhed. Hermed var grundlaget skabt for en klar adskillelse mellem bolig og arbejde og dermed en ændret kvarteropdeling. Her var dels strøg-gaden med butikker, banker og forskellige liberale erhverv, dels en klarere adskillelse mellem de sociale klasser de afgørende faktorer. Store nye kvarterer, hvor de borgerlige lag af handlende, embedsmænd, liberale erhvervsdrivende og rentiers, kunne bo, efter landlige idealer, i villaer blev opført mod nord, omkring Nørre Chaussé, og mod vest omkring Forst allé. I søfartsbyen blev denne nye boligform introduceret i »China Town«, de første kaptajnsvillaer.

Det stigende antal arbejderfamilier kom efterhånden til at præge den indre by. Til dem blev de gamle gårde med pakhuse og værkstedsbygninger efterhånden omdannet og tilbygget, så de kunne opdeles i en række-til tider meget ringe – smålejligheder. Egentlige arbejderboliger blev først bygget efter 1900. De indgik i en interessant mini-kvarterdannelse, som klart viste, hvor vigtigt man mente det var at holde klassen adskilt fra de borgerlige huse mod hovedgaden.

Ved siden af kvarteranalyserne rummer bogen en række fine detaljebeskrivelser af udviklingen i enkelte familier og deres boligform. Som regel illustrerer disse de typiske tilfælde i kvartererne. Her bliver de æstetiske former og deres symbolindhold ofte af-dækket.

Alt i alt bliver bogen således meget kompleks, og det må nok indvendes, at dispositionen ikke letter tilegnelsen. Når kvarterdannelsen beskrives både ud fra hustyperboligformer og ud fra de sociale grupper, og hvordan de forekommer i byens gader, og disse to forhold skiftevis følges i en udvikling over flere årtier, så mister man hurtigt overblikket. Det kunne være afhjulpet med flere sammenfatninger. Rigtigt ærgerligt er det, at de mest selvfølgelige hjælpemidler som indholdsfortegnelse og sted- samt navneregistre er sparet bort. Jeg ville også have foretrukket, at en del af tabellerne og diagrammerne var trukket bagud i bilagsform, så kun de mest typiske indgik i teksten. Disse formmæssige indvendinger bunder nok i vanskeligheden med at forkorte og redigere et stort universitetsspeciale.

Men dertil kommer, at den opdeling i sociale grupper, der bruges i tabellerne både er for detaljeret og samtidig i visse grupper ikke afspejler klare lokale classeskel, for eksempel er søfolk og kaptajner slået sammen. Dette bliver værre af, at sammenhængen mellem denne opdeling og den grovere opdeling, der anvendes i kvarterbeskrivelsen kun sjældent forklares. Dermed bliver tabeller og diagrammer over udviklingen i gadernes sociale sammensætning, der er analysens talmæssige grundlag, meget svære at bruge for læserne.

Dette overskygger dog langt fra, at bogen som en etnologisk indføring i en dansk købstad under kapitalismens gennembrud kan blive banebrydende. Ved at den forklarer husformers og bykvarterers baggrund i de livsformer, som dannes af en historisk ud-

vikling, og i et samspil med lokale betingelser, får man en dybere forståelse af en meget væsentlig del af hverdagen og dens helt selvfølgeligelige rammer. Det er en viden, som henvender sig til mange forskellige, lige fra skoleelever, der beskæftiger sig med deres bys historie, over tilflyttere til de mange »gamle åbenråere«, der holder af byen, og for hvem bogen allerede er blevet en helt lille bibel.

I en videnskabelig sammenhæng åbner den dels for sammenlignende, etnologiske undersøgelser af andre byer. Dels rejser den en række nye spørgsmål, eksempelvis i hvor høj grad kvartererne afspejles i en naboskabsfølelse, sammenholdt med klasse-bevidsthed, endvidere om livet inden for husene, både i de patriarkalske storhushold og i kjernefamilierne.

Den interesse, som forener den lokalhistoriske og den etnologiske, er hele spørgsmålet om byplanlægning og især bybevaring. Ved sin beskrivelse godtgør Peter Dragsbo, at bevaring ikke alene er et spørgsmål om æstetisk-historisk værdi, men at bebyggelsens »fortælle værdi« er mindst lige så afgørende. Som et godt eksempel på et bygningsværk, der rummer mange karakteristiske udsagn om Aabenraa by i en ganske bestemt periode kan fremhæves Callesens Motorfabrik fra 1899. Den er en hel model af den patriarkalsk prægede småindustri, hvor man tydeligt kan se, at fabrikanten med husstand, der også omfattede de ansatte i erhvervsvirksomheden, var samlet under samme tag som selve produktionen. Dertil kommer at stilpræg og husform er tysk inspireret, blandt andet af »Einhaus«-bøndergårde.

Birgitte Kragh Rasmussen.

Gottlieb Japsen: Dansk og tysk i Sønderjylland

– fra 1864 til vore dage (Gyldendal 1979).

I serien »Historiske kilder« har dr. Gottlieb Japsen under titlen »Dansk og tysk i Sønderjylland« samlet 92 kildestykker til belysning

af udviklingen i Sønderjylland – både Nord-slesvig og Sydslesvig – fra 1864 til i dag. Det er en meget dygtig præstation. Med den

forbindende tekst lykkes det faktisk at gøre dette sammenflickede mosaikbillede til en lille Sønderjyllandshistorie, der naturligvis mangler den jævne balance i de gængse fremstillinger, men til gengæld gang på gang sætter projektøren på centrale spørgsmål med den ekstra kvalitet, der ligger i den dokumentariske gengivelse.

Kildehæftet tager i første række sigte på gymnasieelever o.l., men har bud også til læsere med almindelig interesse for dette afsnit af historien, og selv kyndige på området kan finde nyttige oplysninger.

I Japsens produktion skal man lede længe efter unøjagtigheder, men omtalen af Knivsbjerg side 70 er ikke korrekt. Bismarckstatuen, som tyskerne selv fjernede inden genforeningen, blev ikke flyttet til Angel, men via en kreaturhal i Rendsborg til Hytten bjerge, hvor den stadig kan beses. Det er desuden forkert at skrive, at Knivsbjergtårnet i 1945 blev sprængt i luften af sabotører. Formuleringen dølger det afgørende, at tårnet blev sprængt i luften tre måneder efter befrielsen; da kunne der kun være tale om tidligere sabotører.

Hæftet eller bogen rummer afsnit, der belyser væsentlige træk i udviklingen, for eksempel Indre Mission som fortynkningsfaktor indtil sprængningen i 1912, og det må altid være et valg, om man har fået de centrale forhold med. Personlig synes jeg ikke, at den forbindende tekst side 72, der om bag-

grunden for utilfredsheden efter genforeningen kun nævner »de voldsomme økonomiske tab, der var fulgt med krigen og mark-inflationen«, giver tilstrækkelig forklaring.

Side 61 citeres en tysk resolution fra afstemningstiden, »hvor socialdemokratiets principielle internationalisme trådte tydeligt frem«, hvilket yderligere understreges af en bemærkning side 113 om, at der her var en forskel mellem de officielle tyske socialdemokratiske dokumenter og mere privat optrædende socialdemokrater.

Det kommer ikke rigtig frem hos Japsen, at også i officiel sammenhæng svigtede de tyske socialdemokrater den principielle internationalisme i deres arbejde for at redde mest muligt for Tyskland. Det gav sig for eksempel udslag i den socialdemokratiske deltagelse i Neumünster-resolutionen af 22. april 1919, der krævede at kommuner med mindre end 2/3 dansk flertal skulle regnes som tyske. Og vel at mærke 2/3 af de stemmeberettigede, hvilket ved en valgdeltagelse på 80 procent ville kræve mere end 83 procent af de afgivne stemmer for at kvalificere til en genforening med Danmark, medens 17 procent tyske stemmer skulle være nok til at regne kommunen for tysk.

Men alle indvendinger rammer detaljer. Bogen fortjener den bedste anbefaling med på vejen.

Bjørn Svendsen.

Arkivfortegnelser

I rækken af foreløbige arkivfortegnelser har Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele fortsat udgivelsen af privatarkiver med en fortegnelse over landdagsmand Nis Nissens korrespondancer. Medtaget er de privatarkiver, der foreligger fra hans forældre, gårdejer Hans Nissen, Viby, og Eline Nissen, f. Christiansen.

Landsarkivet har endvidere publiceret amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsens arkiv (1878–1958) samtidig med hans fars, gårdejer Hinrich Thomsens, arkiv, der blandt andet rummer breve med tilknytning til skoleforeningssager.

En sønderjysk pressemand

Kai Edvard Larsen: Andreas Grau

Wøldikes forlag. 174 sider. Ill. 64,50 kr.

Igen har Kai Edvard Larsen skrevet en læseværdig bog. Hans alder og en ret alvorlig sygdom har heldigvis ikke sat dybere spor. Han har før givet en biografi af Peter Grau (1962), som ikke påviseligt er i slægt med Andreas Grau.

Andreas Grau er født i et dansksindet bondehjem i Bro i 1883. Han blev journalist og kom navnlig frem i første række på grund af et angreb på en forhadet lærer i Ketting, Jørgen Hansen Bager. Grau var på det tidspunkt fireogtyve år. Ud af karsken bælg fortælles der, hvordan Bager anvendte skældsord som »danske hunde«, »djævlunger« og »helvedesyngel« og kaldte de danske førere som Gustav Johannsen og Jens Jessen for løgneprofeter. Der blev straks indledt en retssag, og Grau sad i fængsel i otte dage. Heldigvis var der så mange, der kunne bevidne Graus påstande, at han blev frikendt. Men det mærkelige skete, at Bager fik lov til at blive i sin stilling. Myndighederne havde dog fået kig på Grau, og to år senere blev han dømt til fængsel i tre måneder, som han afsonede i Neumünster, for en ubetydelig forseelse, der normalt ikke regnedes for strafbar.

Andreas Graus største indsats blev inden for arbejdet med den opvoksende ungdom. Han havde længe følt, at det var nødvendigt at sætte et arbejde i gang for at holde fast på det unge slægtled, der ellers ville blive trukket af kroer og kortspil. Grau kom nu til at samarbejde med A. Svensson og Jørgen Eriksen, der blev frimenighedspræst, og han fik støtte af pastor Johannes Clausen, Vonsild, og pastor Ring i Taps. Dette arbejde bragte Grau i kontakt med hele Nordslesvig. Der blev oprettet ungdomsforeninger over alt i landsdelen, og der blev arrangeret stævner og udflugter for de unge, som kunne samle op mod tusinde deltagere.

Det gav vækst og grøde i folkelivet og

gav vidnesbyrd om, at her var et kuld af unge, som var beredt til at føre de ældres arbejde videre.

I 1912 flyttede Andreas Grau til Flensborg for sammen med journalist Jensen at begynde på arbejdet dernede. Der kom imidlertid ikke de store resultater ud af det – Mellemlesvig så en tid ud til at være tabt, men det tegnede sig heller ikke for lyst i de egne, der ligger lige nord for Skelbækken. Dog var Grau ubetinget »Flensborgmand«, og han nærrede håb og fortrøstning til engang også at skulle opleve noget glædeligt længere mod syd.

Andreas Grau blev ikke soldat og blev således forskånet for at opleve den første verdenskrigs rædsler, men han blev arresteret straks ved krigens udbrud og sad nogle måneder i fængsel. Nogle ældre sigtelser mod ham lod myndighederne falde.

I afstemningstiden øvede han en betydelig indsats. Han gik uforbeholdent ind for, at Flensborg og de mellemslesvigske distrikter skulle med til Danmark. Han var virksom ved Mellemslesvigs Udvalgs oprettelse, skrev en pjese om mellemslesvigernes ret, talte disses sag ved utallige møder og var medlem af det udvalg, der deltog i Pariserkongressen.

Det var en bitter skuffelse, at der ikke blev stemmer nok til at få Flensborg med ved grænsedragningen.

Som redaktør af Dybbølposten levede han intenst med i tidens begivenheder – også de lokale – og var navnlig optaget af de såkaldte »Bevægelser«s aggressive tone over for Danmark, og især levede han med, da grænsekampen satte ind i 1933.

I 1930 opnåede han en bevilling på finansloven og opholdt sig et par år i Polen og Jugoslavien. Som resultat af sine studier under dette udenlandsophold fik han udgivet første bind af »Mindretalsspørgsmål i Mellemuropa«, men sygdom standsede det vi-

dere arbejde.

Han døde den 5. juni 1935, kun 52 år gammel.

Kai Edvard Larsen har med sin bog bidraget til, at Andreas Grau ikke bliver glemt, og han har vist, at Andreas Grau som stifter

af ungdomsforeninger, som parthaver i afstemningskampen og først og sidst som journalist har været med til at skrive et blad i Sønderjyllands historie. Det er der grund til at sige forfatteren tak for.

Chr. Stenz.

Litteraturkatalog

Viggo Böhrnsen Jensen: Litteratur om Slesvig

Udgivet af Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1979. 109 sider. Ill. I kommission hos Padborg Boghandel, 6330 Padborg. Pris 28,50 kr. eller 10 DM.

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har udgivet en fortegnelse over et udvalg af bøger, der er indgået i Den slesvigske Samling i årene 1972–78.

Det er en imponerende lokalsamling, biblioteket efterhånden får opbygget. Samlingen, der omfatter materiale fra hele Sønder-

jylland, rummer ca. 22.000 bøger og pjecer, ca. 20.000 billeder og endelig henved 100 hyldemeter med arkivalier. Kataloget er en fortsættelse af et tilsvarende fra 1973, der omfattede tilvæksten i Den slesvigske Samling 1964–1971.

By og Bygd. Norsk Folkemuseums årbok 1977.

366 sider. Ill. 1978.

Den store og smukke årbog koncentrerer sig om samerne og deres tilværelse i fortid og nutid. Emnerne, der behandles, spænder vidt, fra øremærkning af rener – rener er personlig ejendom, og hver ejer, hvad enten det er mand, kvinde eller barn, har sin bestemte mærkekonstellation – over vurderinger af ordforråd, stednavne, de forskellige kulturel-

le aktiviteter osv. til den vågnende bevidste erkendelse af samernes mindretalsstatus, sameksistensproblemerne med nordmænd og svenskere og de voksende ønsker om ret til selvbestemmelse. I et grænseland med to mindretal vil samernes specielle problemer ikke være uden interesse, selv om lighederne mellem de tre mindretal ikke er store.

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

3. september: CDU's forslag om ændring af valgloven betegnes af SPD-fraktionsleder Klaus Matthiesen som manipulation med valgretten og som et forsøg på at skræmme SSV.

5. september: Ud for Damp på Svans finder sportsdykkere et ca. 1000 år gammelt skibsvrag af et venderskib.

Som følge af uenighed om besættelse af en udvalgspost undtager SPD i Bredsted

byråd det siddende SSV medlem sin støtte, hvorefter han ikke længere kan være medlem af udvalget.

6. september: Kielregeringens forslag til ændring af valgloven, hvorefter der kun skal vælges 72 mod hidtil 73 medlemmer, betegnes af Flensborg Avis som barske vilkår og som en undgældelse for, at SSV ikke ville gå med til 74 mandater men fastholdt, at der bør være et ulige antal mandater i landdagen.

SPD i Kiel betegner forslaget som en fallit-erklæring for mindretalspolitikken, ligesom også FDP tager skarpt afstand.

Antallet af dødsfald i Flensborg by har siden 1970 oversteget antallet af fødsler. Siden 1978 er der noteret 303 flere dødsfald end fødsler.

7. september: I 1979 vil Kielregeringen støtte det danske mindretalsarbejde med 23 mill. kr. heraf alene 19,5 mill. til det danske skolevæsen, oplyser indenrigsminister Uwe Barschel.

Det er 25 år siden, indvindingen af Friedrich-Wilhelm-Lübke-kogen på den slesvigske vestkyst blev afsluttet.

Flensborg Avis peger på, at man fra tysk side siden 1871 har bestræbt sig på at forringe danske mandatmuligheder ved valgene til de forskellige parlamenter.

Det tyske blad »Frankfurter Allgemeine« erklærer, at når SSV kræver, at det danske mandat i Kiel skal være et mandat med alle rettigheder, må fritagelsen for 5 pct.s særreglen, som SSV fik tilkendt som nationalt mindretalsparti, falde.

Flensborg Avis skriver i en leder hertil, at stemmefremgangen ved de seneste valg har bevirket, at tonen nu er blevet skarpere.

8. september: Amtsborgmester Erik Jessen finder, at forringelsen af Karl Otto Meyers chance for genvalg er en uvenlig handling, mens SPD-lederen Klaus Matthiesen anser

forslaget som en trussel mod samarbejdet over grænsen.

Der Nordschleswiger skriver under overskriften Falske Toner: CDU-fraktionens foretagende må betragtes med største skepsis. Argumenterne er ikke overbevisende. At ville udmanøvrere en mindretalsrepræsentant, fordi han hælder mere til venstre side, kan ikke være tilstrækkelig anledning til en ændring af valgloven.

10. september: Flensborgs handelsflåde er i 1978 steget til 56 skibe med ialt 390.358 brutto-registertons.

11. september: De danske skoler i Sydslesvig besøges ved det nye skoleårs begyndelse af 6445 elever mod 6496 sidste år. Antallet af begyndere var 516 mod 545 i fjor.

12. september: Folketingsmedlem Ib Christensen, Retsforbundet, forespørger udenrigsministeren, om han vil gøre forestillinger i Bonn på baggrund af Kielregeringens planlagte attentat på det danske mindretals rettigheder.

13. september: Vicepræsident i Kiellanddagen og næstformand for SPD-landdagsgruppen Kurt Hamer betegner CDU's valglovsforslag som entydigt rettet mod det danske mindretal og opfatter det som afslutningen på en fælles mindretalspolitik.

SSV's landsstyrelse tager på et møde klart afstand fra forslaget om valglovsændringer.

14. september: Den ny førstepræst i Sydslesvig, provst Chr. B. Karstoft, skriver i bladet Kontakt, at medlemstallet i Dansk Kirke i Sydslesvig er for ringe i forhold til SSF's medlemstal på 21.400. Kirken har godt 5600 medlemmer.

15. september: På den europæiske mindretalsunion FUEV's kongres i Åbenrå erklærer fhv. ministerpræsident og forbundsdayspræ-

sident Kai-Uwe v. Hassel, at det aldrig har været meningen, at SSV's repræsentant i landdagen i Kiel skal deltage i vigtige politiske afgørelser og finder, at mindretallet bør holde sig til sine egne anliggender.

Folketingets formand K. B. Andersen siger på konferencen »Europe af regions« på Christiansborg, at SSV's problem kan belaste den positive indstilling, man har her i landet over for de vilkår, der bydes det danske mindretal syd for grænsen.

18. september: Ministerpræsident Stoltenberg antyder på et pressemøde, at 74 mandater stadig er en mulighed og ville imødekomme krav fra en række CDU-amtsforbund. Gerhard Stoltenberg understreger samtidig, at mindretallets fritagelse fra 5 pct.s spærrereglen ikke er til debat.

20. september: Forstander Karl Andresen, som pr. 1. oktober forlader Jaruplund højskole, beklager i et interview til Flensborg Avis, at visse kommuner i Danmark i forbindelse med understøttelsesansøgninger fra rigsdanske elever, stadig betragter Sydslesvig som udland, ligesom han beklager, at foreningskontorer nægter at udbetale understøttelse til unge ledige, der ønsker et ophold på Jaruplund højskole.

Efter en debat, der betegnes lige fra lidenskabelig til tumultagtig, om valglovsændringen, henvises forslaget til viderebehandling i landdagens indenrigs- og retsudvalg.

21. september: Kirkeminister Egon Jensen besøger Slesvig, Kappel og Egerfnørde for at se på præsteboliger og byggeplaner.

Det danske mindretals frygt for at miste muligheden for repræsentation i Kiellanddagen, vil blive diskuteret i EF-parlamentets liberale gruppe, oplyser gruppens formand, vesttyskeren Martin Bangemann.

23. september: En tilbygning til Valsbølhus, finansieret gennem betydelig støtte fra Vals-

bøls venskabskreds i Skanderborg, indvies.

Tivolis Pantomime-teater besøger Sydslesvig og giver forestillinger i Husum, Rendsborg, Slesvig og Flensborg. Det er 113 år siden, teatret sidst besøgte landsdelen.

25. september: De 62 danske børnehaver i Sydslesvig besøgte i år af 1744 børn eller 42 flere end i fjor.

28. september: På Dansk Skoleforenings fællesrådsmøde forudser skoledirektør Chr. Thorup Nielsen, at der i de kommende år vil være skoler og børnehaver med så små elevtal, at man må imødesee lukning af enkelte institutioner. Dog lovede han en forsigtig politik, og at der vil blive faret med lempe overfor lukninger.

Formanden for Dansk Skoleforening, Gert Wiencke, pegede på alle danske sydslesvigere medansvar overfor dansk sprogpleje. Det skaber et sprogproblem, at ikke alle forældre har gået i dansk skole.

Udgifterne til det danske skolevæsen var i det forløbne år, $\frac{3}{4}$ år som følge af omlægning af regnskabsår, 41 mill. DM. Heraf beløber den danske andel sig til 23 mill. og tilskudet fra Slesvig-Holsten til 15,2 mill. I forhold til sidste år en stigning på 1 mill. DM.

En planlagt inddigning af et 5,680 ha stort vadehavsområde udfor Nordstrand-bugten må udsættes, indtil man er klar over konsekvenserne for vadehavets økologi.

29. september: I Slesvig by indvier Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger en ny træningshal, der måler 47 gange 25 meter. Hallen har kostet 1,2 mill. DM, hvoraf der er ydet tyske tilskud på ialt 393.000 DM.

På et fællestillidsmandsmøde i Harreslev rejstes en debat omkring Karl Otto Meyers politiske holdning. Amtsformand Gerhard Ernst mener, K. O. Meyer er farverig, men ikke rød, og han advarer imod at oppiske en stemning omkring spørgsmål, der blandt

mindretallets medlemmer måske kan være delte meninger om.

Grænseforeningens formand, E. Friebling, opfordrer på organisationens sendemandsmøde i København den danske regering til i Bonn at protestere imod de slesvigholstenske overgreb mod den danske folkedel.

NORD FOR GRÆNSEN

5. september: Fredningsafdelingen i Sønderjyllands amt har sikret et historisk stykke middelaldervej i Rønsdam ved Bov. Vejen var en forbindelsesvej til Hærvejen.

På Rødding højskoles elevforenings årsmøde overrækkes professor N. H. Clausens legat til skoleinspektør Uwe Stollberg, Uffeskolens i Tønning, som anerkendelse for hans arbejde som dansk lærer i Sydslesvig og for hans indsats i dansk foreningsarbejde.

På de 12 apostles kirkegård i Schöneberg ved Berlin finder redaktør Frode Kristoffersen Bruno Topff's grav.

På et distriktsmøde i Løgumkloster foreslås som tyske kandidater ved et kommende folketingsvalg, Peter Wilhelmsen, Vollerup, Heinrich Jepsen, Lysholm, Hans Holm, Tinglev, Gerhard Schmidt, Gråsten og Math. P. Schmidt, Højer.

6. september: I Sønderborg foreslås som Jes Schmidts efterfølger: Carsten Kromand, Sønderborg, Hans-Oluf Meyer, Haderslev, Hans-Jürgen Nissen, Åbenrå, amtsrådsmedlem Hermann Heil og Gerhard Schmidt.

Der er uenighed om, hvorvidt et i 1945 nedtaget skilt med betegnelsen Friedrichsschule igen bør opsættes på den nedlagte bystation i Haderslev efter den forhenværende skolebygningens overgang til den kommunale forvaltning.

8. september: Mellem 300 og 400 frivillige brandmænd deltog i Sønderjysk Frivillig Brandvænsforbunds årsmøde i Tønder i for-

bindelse med 110-året for Tønder brandværens oprettelse. De sønderjyske frivillige brandværn tæller ialt 1941 medlemmer.

11. september: På baggrund af, at landbetjentstillingerne i Højer og Bylderup-Bov bliver ledige, bekræfter justitsminister Nathalie Lind, at landbetjentene i de små samfund søges bevaret.

I alt 74 sønderjyske forfattere og skribenter udstillede for første gang deres arbejder i Rebbølcentret.

12. september: Folketingsmand Helge Dohrmann rejser påny spørgsmålet om den skæve grænsehandel i Folketinget og kræver afgifterne sænket på en række af de varer, der er særlig attraktive syd for grænsen.

13. september: Den tyske presseforening for Nordslesvig meddeler, at den har udnævnt redaktør Siegfried Matlok til ansvarshavende chefredaktør af Der Nordschleswiger.

Haderslev Museum har som vartegn udpeget et 1500 år gammelt forgyldt sølv-smykke fra jernalderen fundet i Galsted i Haderslev vesteramt.

Et distriktsmøde i Lundtoft udpeger som tyske kandidatemoner generalsekretær Peter-Iwer Johannsen og redaktør Siegfried Matlok.

Folketingets miljøudvalg med miljøminister Ivar Nørgaard i spidsen besøger Haderslev og tilslutter sig, at huset Slotsgade 20 åbnes for offentligheden som en seværdighed af national karakter.

15. september: Haderslev byråd drøfter en millionstøtte til modernisering af Harmonien, som derefter skal gøres til et tidssvarende kulturhus i byen.

Den europæiske mindretalsunion FUEV holder sin kongres i Åbenrå. Som ny vicepræsident vælges skoleleder Ernst Meyer, Medelby i Sydslesvig.

Præsidenten for mindretalsunionen, dr.

Karl Mitterdorfer, udtalte et ønske om, at mindretallene fik et direkte kontaktudvalg til Europaparlamentet og en observatør til Euro-parådet.

Bund deutscher Nordschleswiger i Åbenrå foreslår som kandidatemner til folketingsvalget Carsten Kromand, Sønderborg, Gerhard Schmidt, lærer Horst Terp, viceskoleinspektør Dieter Wernich, begge Tønder og Peter Wilhelmsen, Vollerup.

Amtsborgmester Erik Jessen mener i en samtale med Der Nordschleswiger ikke, at der nord for grænsen er grund til at lægge særlig vægt på mindretalserklæringerne, idet mindretallets forhold er sikret gennem lovgivningen.

18. september: Folketingsmand Erhard Jakobsen foreslår på Centrum-Demokraternes vegne, at det tyske mindretal fritages for 2 pct.s spærrereglen, og at der sikres det en selvstændig repræsentation i Folketinget.

Redaktør Siegfried Matlok afviser at ville lade sig opstille til Folketinget under henvisning til sit tyske statsborgerskab, et forhold han dog nu vil ændre ved at søge om dansk statsborgerskab.

På et Kammeratschafts-stævne i Tinglev bringes der hilsner fra såvel formanden for det tyske soldaterforbund prins Friederich Ferdinand af Lyksborg som af repræsentanter for Frikorps Danmark.

19. september: Det slesvigholstenske Hjemstavnsforbund tildeler forfatteren Hans Schmidt-Gåsblok Lornsen-kæden i anledning af hans 90 års dag.

20. september: Fra Nordals foreslås som tyske kandidater til folketingsvalget Peter Wilhelmsen, Philipp Iweersen og Harald Søndergaard fra Tinglev, Carsten Kromand, Sønderborg, Gerhard Schmidt, Heinrich Jepsen, Lysholm og H. C. Jepsen, Almstrup.

I Tønder foreslås Dieter Wernich, Horst Terp, Math. P. Schmidt, Gerhard Schmidt.

21. september: Det samlede børnetal i tyske skoler og børnehaver i Nordslesvig er i indværende skole 2086 mod 2111 i 1978. De 26 børnehaver besøges af 553 børn mod 541 i fjor, mens 18 skoler besøges af 1506 elever mod 1539 i fjor. Det tyske gymnasium besøges af 131 elever mod 124 sidste år, og den tyske efterskole af 69 elever mod 77 i fjor.

23. september: I en fødselsdagssamtale med Flensborg Avis udtaler amtsborgmester Erik Jessen sin glæde over den voksende kontakt fra Sønderjyllands amt til danskheden i Syd-slesvig.

Folketingsmand Johs. Burgdorff vil samle syd- og sønderjyske folketingsmedlemmer til en fælles aktion mod de høje punktafgifter, som medfører den skæve grænsehandel.

24. september: På Sønderborg Amts Grænseforenings 50-års fest på Sønderborg slot overrækkes et legat på 4300 kr. fra Aurillacforeningen, hvori foreningens navn skal bevares, mens den nu opløste forenings fane blev overdraget Sønderborg slots museum.

26. september: Universitetslektor Jørgen Elklit skriver, at det ikke er spærrereglen, der spærrer for det tyske mindretal, og at det ikke var valglovens skyld, at Slesvigsk Partis tilslutning har været vigende. Partiet har ikke stemmer nok til uanset spærrereglen at opnå et folketingsmandat.

26. september: Som følge af, at nyt folketingsvalg er udskrevet, inden Slesvigsk Parti har truffet endelig afgørelse om kandidat-spørgsmålet, fremskyndes et delegeretmøde, som skal tage stilling til opstillingen og til det fortsatte valgtekniske samarbejde med Centrum-Demokraterne.

RETTELSE: Side 133. Billedtekst. Læs: Lokomotiv 9 på vej mod broen over Angelbogade i Flensborg. Toget kommer fra nord, banen er enkeltsporet. Spor nr. 2 blev anlagt 1927. Foto 1862.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

Jørn Buch, W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svendsen

55. årgang 1979

INDHOLD:

Almindelig historie

<i>Ulrich Holstein</i> : Militær jernbanestrategi i Slesvig	127
– Nordslesvigske baneanlæg	156
– Større og mindre baner i Nordslesvig	196
<i>Hermod Lannung</i> : Afstemningen i Flensborg 14.3.1920	57
<i>Christen K. Møller</i> : Nordspidsen af Rømø	61
og <i>Bj. Svendsen</i> : Er der tørt ved normalt højevande?	61
<i>L. S. Ravn</i> : Degne og skoleholdere i Haderslev provsti 1830–45	1
<i>Fr. Rudbeck</i> : Valget i Sydslesvig 29.4.1979	203
<i>Nils Vollertsen</i> : Kapp-kuppet i Slesvig 18.–20.3.1920	309

Enkelte lokaliteter

<i>J. C. Bendorff</i> : Markfred i St. Emmerske	378
<i>Henrik Fangel</i> : Jernstøberier i Haderslev 1841–1923	113
<i>Torben Glahn</i> : Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig	306
<i>Ole Harck</i> : Egnsvandringen 1979 langs Ejderen	283
<i>Niels Jensen</i> : Det gamle Skærbæk	238
<i>H. P. Jensen</i> : Dyrslæge og gårdejer Rasmus Bjorholms dødsbo	374
<i>Erik Lorenzen</i> : Æ Stampmøll	94
<i>Karen Skipper</i> : Åbenråminder fra 1800-tallet	293

Kirke, sprog, skole og museum

<i>Olav Bonefeld</i> : Den sønderjyske Mønt- og Medaljesamling	177
<i>Lars N. Henningsen</i> : Præstefamilien Monrad i Åstrup	260
Mindretalsskolerne i 1978	52
<i>L. S. Ravn</i> : Degne og skoleholdere i Haderslev provsti 1830–45	1
<i>Urban Schrøder</i> : Endnu flere bønner	75
Tyske fadderskaber for Nordslesvig	35

Folklore, kunst og arkitektur

<i>Inge Adriansen</i> : Czaren i hønsehuset	257
<i>V. J. Brøndegaard</i> : Traditioner om træer	321
<i>Henrik Fangel</i> : Jernstøberier i Haderslev 1841–1923	113
<i>J. C. Gundersen</i> : Gamle, danske sange fra Canada	92
<i>Marguerite Hahnemann</i> : Sønderjysk Teaterforening 50 år	167
<i>Per Jespersen</i> : Guldhornene og den jordnære kultur	169
<i>Torben Juul</i> : Hårfletning på maskine	41
– Efterlysning af hårarbejder	95
<i>Jens Lampe</i> : Urmageriet i Tønder amt	145
– Hvordan anvendes en solring?	225
<i>Anne-Helene Michelsen</i> : Laternetog	96
– Laternesangen	141
<i>Erland Møller</i> : Om hårarbejder hos Brockhaus	139

Personalhistorie

<i>Ib Andersen</i> : Mette Petersdatters sørgelige død	30
– Bertram i Varnæs	135
<i>Poul Andersen</i> : En bondesoldats notater	86
<i>H. P. Drescher</i> : Jens von Hadersleben (Löwenklau)	226
<i>F. S. Grove-Stephensen</i> : Brigitta kom hjem som Cornelia Helena	28
<i>Gudrun Eggers Hansen</i> : Teknik og folkemål (Martin N. Hansen)	73
<i>Thilde Hansen</i> : Mine forældre	245
<i>Vello Helk</i> : En harpenistinde (Charlotte Weber)	270
<i>Lars N. Henningsen</i> : Præstefamilien Monrad i Åstrup	260
<i>H. P. Jensen</i> : Mikkel Ries stiller stedfortræder	164
– Et bønnekrift fra 1842	205
– Dyrslæge og gårdejer Rasmus Bjorholms dødsbo	375
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Johan Hvidtfeldt 1908–1979 (se yderligere fødselsdags- omtale 1978, s. 317)	245
– Redaktør Jens Jessens dagbogsblade 1870	275
– Morten Kamphövener 90 år	289
– Chr. Stenz 70 år	361
– Jens H. Jensen 1895–1979	368
<i>Jens Lampe</i> : Urmageriet i Tønder amt	145
– Urmagere i Tønder amt (før ca. 1850)	179
<i>L. R. Lassen</i> : En falskmøntnersag fra Haderslevegnen i 1830 (Andreas Hansen, Lunding)	313
<i>Anne-Sophie Lauesen</i> : Og nu venter vi på skib –	370
<i>Ingeborg Poulsen</i> : Faste Anna på Nørremølle	81
– En forlovelse for hundrede år siden (Dorthea og Chresten Hanssen) ...	349
<i>L. S. Ravn</i> : Degne og skoleholdere i Haderslev provsti 1830–45	1
<i>Bjørn Svensson</i> : H. P. Hanssen	17

Småstykker

Prisopgave (Byerhvervenes udvikling)	67
<i>Jørgen Hansen-Skovmoes</i> : Efterlysning	67
Frøsløvejrens museum i 1978	80
<i>G. Wingender</i> : Lysbilledserie om håndarbejder	108

Sagt og skrevet: 68, 97, 357.

Grænselandsdagbog: 36, 68, 108, 141, 172, 220, 252, 285, 318, 358, 556.

Bog anmeldelser

Festskrift til Johan Hvidtfeldt: H. V. Gregersen: Fra ophævelsen af Pragfredens artikel V til Hans Krügers død (H. P. Jensen)	32
Sønderjyske årbøger 1978 (Lorenz Rerup)	62
<i>Lars N. Henningsen</i> : Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder (Peter Olesen)	65
Festskrift til Johan Hvidtfeldt: C. A. Christensen: Arnsholm og Valdemar Sappi (H. P. Jensen)	99
Løgumkloster Studier 1 (Bjørn Svensson)	101
Dansk præste- og sognehistorie, bd. X, 3 (Bj. Svensson)	102
<i>Jens Bruhn</i> : Den gamle grænse (Bjørn Svensson)	103
<i>Poul Melgaard</i> : 100 år i grænselandets tjeneste (S. Jespersen)	107
Dansk præste- og sognehistorie, bd. X, 4 (Bj. Svensson)	140
<i>Benedicte Mahler</i> : Badegæster i Sønderho (Inger Bjørn Svensson)	170
<i>Philipp Iwersen</i> m.fl.: – ein Jahrbuch-Berichte (Bjørn Svensson)	207
<i>H. V. Gregersen</i> : Toldsted ved Hærvejen (Leif Ingvorsen)	217
Sønderborg i 100 år (Bj. Svensson)	248
Tre historiske billedbøger om Sønderjylland (G. Japsen)	316
<i>Holger Hjelholt</i> : A. Regenburg (Jørn Buch)	357
En kommentar til »Historie«, 1979 (Bjørn Svensson)	545
<i>Aage Rasch</i> : Ejderkanalen (Lorenz Rerup)	547
Rødding by i billeder 1850–1930 (Inger Bjørn Svensson)	550
<i>Peter Dragsbo</i> : Mennesker og huse i Aabenraa (Birgitte Kragh Rasmussen) ...	551
<i>Gottlieb Japsen</i> : Dansk og tysk i Sønderjylland (Bjørn Svensson)	553
<i>Kai Edv. Larsen</i> : En sønderjysk pressemand (Chr. Stenz)	555

Små bogomtaler

Mogens Bencard: Ribe i tusind år: 102. Navne- og sagregister til Generalstaben: 105. Marcus Petersen: Der Heverstrom: 105. NEFA Dokumentation 1976, 2: 105. Grænseforeningens årbog 1979: 106. Sydslesvigsk årbog 1977–78: 106. De augustenburgske og gråstenske godser. – Mindre godsarkiver: 106. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 38: 106. Fataburen 1978: 107. Holger Rasmussen: Dansk bondekultur før 1900: 172. Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 39: 219. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte Band 104: 219. Heimatgemeinschaft Eckernförde, Jahrgang 36: 220. Register til »Fra Ribe amt 1903–1977: 220. Vald.

Andersen: Kongeåen. Kultur og miljø 1600–1800: 250. Arnold Johannsen: Min barndoms Kruså 1900–1914: 250. Kresten Hansen: Langetveds historie 251. Gunnar Brun Nissen og Harald Nissen: Slekten Nissen fra Bov sogn: 282. Arkivfortegnelser: 554. Viggo Böhrnsen Jensen: Litteratur om Sydslesvig: 556. By og Bygd: 556.

Rettelser: 96, 320, 506.

*Følgende artikler er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Artiklerne har været publiceret i »Nordslesvigske Museer«, 6, 1979:

*P. V. Glob: Hans Neumann 70 år	363
*Klaus Ebbesen: Stordyssen ved Vedsted	381
*Ole Harck: Trælbanken ved Kærgaard	389
*Steen Wulff Andersen: Mellem Kongeå og grænse i den sene jernalder	402
*Jørgen Slettebo: Nationalmuseet og Sønderjylland	413
*Hans Stiesdal: Nørrevolde	427
*H. V. Gregersen: Oldtidens og den tidlige middelalders Hærvej uden om Urnehoved	439
*Sigurd Schoubye: Tønder slot	445
*Henrik Fangel: Grevens gård i Haderslev	482
*Inge Adriansen: »Teures Land, du Dobbelteiche«	493
*H. P. Jensen: Fra gårdslagtningens tid	509
*Olav Christensen: M. T. B. Chemnitz, borgmester i Haderslev 1870–1895 ...	517
*Birgitte Wistoft: Antiksamlingen på Haderslev Katedralskole	528

STEDFORTEGNELSE

Ejderen 283	Lutter am Barenberg 226	Sdr. Sejerslev 277
Flensborg 57	Nørremølle 81	Toghale 275
Frederiksstad 284	Nørrevolde 427	Tønder 445
Haderslev 113, 231, 472, 517, 528	Ribe 321	Urnehoved 439
Hoptrup 30	Rumohrsgård 257	Varnæs 135
Kolding 232	Rømø 61	Vedsted 381
Kærgård 389	Skærbæk 238	Åbenrå 230, 293
	Slesvig 309	Åstrup 260
	Stampmøllen, Åbenrå 94	

Særlig stedfortegnelse for V. J. Brøndegaards artikel »Traditioner om træer«
siderne 321–348.

Abild 336	Brørupgård 338	Fole 337
Agerskov 344, 346	Buskløkke 344	Forballum 336
Anderupgård 326, 337	Buskmose 334	Fryndesholm 332
Arnum 336	Bønderby 336	Fårgård 336
Asbo 346	Bådsager 334	
Asserballe 331f		Gabøl 337, 345
Augustenborg 322, 324, 326f, 332, 346	Dalhavegård 338	Gammeldam 330
Aventoft 336	Darum 344	Gammeligab 334
Avnbøl 334	Degnegård 333	Gammeligård 332, 344
Avnsbølgård 334	Doroteasminde 338	Gelballe 327, 338
	Dybbøl 334	Genner 343
	Dyndved 330, 332	Gesing 346
Bagmose 333		Glejbjerg 329
Bajstrup 336	Egen 331	Gram 324f, 327, 336f, 342, 344, 346
Ballegård 328	Egernsund 326	Grarup 338
Barsmark 336	Egetofte 327	Gråsten 322, 324, 328
Barsø 343	Egtved 338, 346	Guderup 331
Bedsted 336	Elholm 333	Gånsager 336
Bjerggård 330	Elisabetlyst 338	
Blæsborg 332	Elstrup 331	Haderslev 328, 330
Bobøl 329	Ertebjerg 331, 343	Halk 338
Bramdrup 325, 344	Esbjerg 346	Havnbjerg 330
Brandsbøl 330	Estrup 338	Havsted 336
Bro 332		Hejsager 328
Broager 327, 334, 343	Fasbro 336	Hejls 325, 328, 338
Brunsnæs 343	Felsted 322, 335	Hejlsgård 338
Bryndum 346	Fjelby 329, 341	

Hejlsminde 328
 Hellevad 331, 336
 Hellevedgård 326
 Himmærk 330
 Hjartbro 338
 Hjerpsted 323
 Hjortspring 330
 Hokkerup 334
 Holbøl 334
 Holm 330
 Holsted 328
 Hoppeshuse 328
 Hoptrup 344
 Hostrupskov 340
 Hovgård 337
 Hundslev 330, 332
 Høgebjerg 333
 Højen 338
 Hørup 326, 333, 342
 Hårup 333

 Jelsgård 325

 Kegnæs 324f, 334
 Ketting 326, 332, 340, 342,
 344
 Kjær Mølle 328
 Kolding 328f
 Koldinghus 324f
 Kolstrup 335
 Kær Hestehave 328

 Ladegård 327
 Lavensby 330
 Lilholt 337
 Lindegård 334
 Lintrup 337
 Lunden 330, 336
 Lunderskov 328
 Lyksgård 340
 Lysabild 324, 343
 Løbækgård 336
 Løgumkloster 343
 Løjt Kirkeby 335f, 343

 Mintebjerg 326
 Mjang 328
 Mjels 330
 Mjolden 336
 Musvang 336
 Møgeltønder 340
 Mølby 337
 Mølholm 338
 Nagbølgård 338

 Nordborg 330, 340
 Nordby 329
 Notmærk 332
 Nygård 336
 Nyholme 329
 Nykirke 340
 Nørreskov 323, 326

 Olufskær 340

 Padholm 331
 Pamhule 326
 Pughøj 336
 Pøl 327

 Ravnsminde 338
 Refsø 337
 Rens 342
 Ribe 328, 330
 Rinkenæs 325, 329, 334
 Roager 336
 Rode 324
 Rolst 330
 Rugbjerggård 336
 Runde 321, 336
 Rævehøj 332
 Røddinggård 337
 Rømø 321
 Rønbæk 326
 Røngård 325
 Rønhøjgård 338

 Saksgård 329
 Sandbjerg 334
 Sandbjerggård 334
 Sarup 334
 Schackenborg 336
 Sebbelev 332
 Seest 344
 Sillehofe 321
 Sillerup 338
 Simmersted 337
 Sjølund 340
 Sjølundgård 338
 Skadegård 336
 Skamlingsbanken 322
 Skanderup Nørgård 338
 Skebjerg 336
 Skeldegård 334
 Skovby 334, 336
 Skovbyballe 334
 Snogbæk 334
 Sommersted 337
 Sottrup 342
 Starup 338

 Stengård 333
 Stensgård 338
 Stolbro 330
 Stollig 324f, 327
 Stoltelund 336
 Strandhuse 324
 Stursbøl 327
 Styrtom 336
 Stødager 330
 Sundeved 328, 346
 Søgård 340
 Sønderborg 322, 328, 334
 Sønder Hygum 344
 Sønder Løgum 344
 Sønder Sejerslev 346
 Sønderskov 323, 325
 Søvang 336

 Tandslet 333
 Tandsryd 333,
 Taps 341
 Taterkroen 336
 Tielsgård 333f
 Tielsløk 342
 Tingforte 335
 Tjæreborg 346
 Torsløkke 334
 Trindholm 326
 Troldborg 342
 Troldhøj 334
 Tønder 322
 Tørring 344

 Ulkebøl 325, 329f, 332, 344,
 346
 Ullerup 330, 334

 Vargårde 325
 Varnæs 324
 Vejen 338
 Vejstrup 338, 340
 Verst 341
 Vertemine 331f
 Vesterhalle 336
 Vollerup 329
 Vonsbæk 324f

 Ørnsholm 336
 Øsby 338
 Østerbygård 324
 Øster Lindet 341, 344

 Åbenrå 322f, 336
 Åbølling 336
 Årø 338
 Åstrup 338

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye
og den ældre litteratur
på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Grønlandets liv
Grønlandets sang

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Vi skaffer
penge
til huse.**

København: Tlf. (01) 12 53 00
Århus: Tlf. (06) 12 53 00
Herning: Tlf. (07) 12 53 00
Aalborg: Tlf. (08) 12 53 00
Odense: Tlf. (09) 12 53 00

Kreditforeningen Danmark

**CHECK
KONTO**

De har hørt om det penge-
løse samfund... det er noget
med checks... det er noget
nemt... noget der holder
orden i det økonomiske.
Tal med banken
- de taler Deres sprog.

SYDBANK

- den sønderjyske bank

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/S

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånecasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

Alt i kontorudstyr

P. J. Schmidt A/S

Vestergade 14, 6500 Vejens
Telf. (04) 54 12 26

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

**Ladelund
Landbrugs- og Mælkeriskole**

Brørup station

**Jyllands
Kreditforening**

HADERSLEV
TELEFON NR. (04) 52 70 00

MORSØ STØBEGODS

Aktieselskabet
N. A. Christensen & Co.
Kongelig Hofleverandør
NYKØBING MORS

Seleks- og udflugtskørsel
Ruteautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By
Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

A/S Sønderjydske Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

**Spare- og Laanecassen
for Hobro og Omegn**

OVE ARKIL A/S
CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

**Mød
Bankrådgiveren i
PRIVATbanken**

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Redaktørens adresse:

Seminarieadjunkt Jørn Buch, Marielystvej 10, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 33 08.

Viceskoleinsp. W. Christiansen, Brørsønsvej 37, 6270 Tønder, tlf. (04) 72 18 78.

Viceskoleinsp. Chr. Stenz, Tøndervej 173, 6200 Åbenrå, tlf. (04) 62 14 50.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev,

tlf. (04) 52 17 37.

Ekspedition: Historisk Samfund for Sønderjylland, Landsarkivet,

6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 46 83. Giro 504 26 82.

HØJST ANTIK

v. E. Lund Christiansen
Køb og salg af sønderjyske
antikviteter.

Forretning:

Søndergade 24, 6270 Tønder.

Parkering: Vis a vis Hostrup's Hotel.

Postadresse: DK 6254 Øster Højt.

Telf. (04) 77 51 36.

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium – Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder – Aktiv deltagelse i udgravninger – Indsamling af folkeminder – Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Niels Sterum.

Lange kursus: 2 måneder januar-februar, 3 måneder marts-maj, 5 måneder januar-maj.

Korte kursus juni-november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Telf. (04) 74 33 25, kontor mandag-fredag kl. 10.30-13.00.

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

GRAM
KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM 1/2 • VOJENS

DANEBOG HØJSKOLE – ALS

4 ell. 8 måneders kursus fra september

4 måneders kursus fra januar

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

**Vi skaffer
penge
til huse.**

Kreditforeningen Danmark

Søndergade 16, Postbox 103,
6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 74 00.

**De fleste ta'r os for
pengenes skyld**

I Sparekassen træffer De folk med økonomi som speciale.

Fagfolk, som ved, hvordan man får noget

ud af pengene, og som gerne vil hjælpe

Dem til en god handel. Det kalder vi Spare-

kassens Økonomi-service.

Tal med Sparekassen, før De handler.
Uanset om det gælder køb og salg af værdi-
papirer, eget hus eller bare almindelige
daglige økonomiske spørgsmål.

De er altid velkommen!

Økonomiservice -

Spørg

SPAREKASSEN